

ПРАВО УКРАЇНИ

Заснований у 1922 р.

Видається щомісячно
03/2026 (30.04.2026)

Передплатний індекс 74424

Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія КВ № 23026-12866ПР

Ідентифікатор в Реєстрі суб'єктів медіа:
R30-03772

ISSN 1026-9932

DOI: 10.33498/louu-2026-03

Адреса редакції

вул. Загорівська, 17–21
м. Київ, 04107, Україна
тел.: +380(66) 972-39-27

Головний редактор

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України
ОЛЕКСАНДР СВЯТОЦЬКИЙ

Співголова Ради почесних членів
Honoris Causa

доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України
РУСЛАН СТЕФАНЧУК

Вебсайт: pravoua.com.ua

Імейл: editor.pravoua@gmail.com

Офіційна сторінка у мережі “Фейсбук”:
<https://www.facebook.com/pravoua.com.ua>

Юридичний журнал “ПРАВО УКРАЇНИ” внесено до:

Переліку наукових фахових видань України з юридичних спеціальностей
(наказ Міністерства освіти і науки України від 14 травня 2020 р. № 627)

Бази даних періодичних видань *Ulrichsweb (Ulrich's Periodicals Directory)* (США) (з 2002 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних *EBSCO Publishing, Inc.* (США)
(Ліцензійні угоди від 16 травня 2013 р. та 1 травня 2015 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних *Index Copernicus International* (Польща) (з 2014 р.)

Міжнародної наукометричної бази даних *HeinOnline* (США)
(Ліцензійна угода від 11 січня 2016 р.)

Бази даних періодичних видань з гуманітарних і соціальних наук *ERIH PLUS*
(*European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences*) (Норвегія) (з 2020 р.)

Засновники: Національна академія правових наук України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Видавничий Дім “Ін Юре”, Юридичне видавництво “Право України”, Юридичний портал “Ратіо Дециденді”, Інформаційні технології “Ратіо Дециденді”, Адвокатське об'єднання “Адвокатська компанія “Кайрос”

Видавець

© Юридичне видавництво “Право України”

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Олександр Святоцький (головний редактор), д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Олег Посикалюк (перш. заст. головного редактора), к. юрид. наук, доц.; Тетяна Коломоєць (заст. головного редактора), д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Вікторія Резнікова (заст. головного редактора), д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Енріко Альбанезі (Enrico Albanesi), Ph.D., Prof. (Italy); Нана Бакаянова, д. юрид. наук, проф.; Юрій Барабаш, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Олександр Батанов, д. юрид. наук, проф.; Олександр Дроздов, д. юрид. наук, проф.; Володимир Єрмоленко, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Анатолій Заєць, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Оксана Капліна, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Олексій Кресін, д. юрид. наук, проф.; Микола Кучерявенко, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Роман Майданик, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Лідія Москвич, д. юрид. наук, проф.; Володимир Нікіфоренко, д. юрид. наук, проф.; Юргіта Паужайте-Кулвінскене (JURGITA PAUŽAITĖ-KULVINSKIENĖ), Doctor of Law, Prof. (Lithuania); Роман Петров, д. юрид. наук, проф.; Пилип Пилипенко, д. юрид. наук, проф.; Юрій Притика, д. юрид. наук, проф.; Світлана Серьогіна, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Ксенія Смирнова, д. юрид. наук, проф.; Марина Стефанчук, д. юрид. наук, проф.; Микола Стефанчук, д. юрид. наук, доц.; Іван Терлюк, д. юрид. наук, проф.; Євген Харитонов, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Сергій Харитонов, д. юрид. наук, проф.

РАДА ПОЧЕСНИХ ЧЛЕНІВ *HONORIS CAUSA*

Співголови Ради

Руслан Стефанчук, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Вячеслав Борисов, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Олександр Скрипніюк, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Вільям Е. Батлер (WILLIAM E. BUTLER), Doctor of Law (LL.D.), Prof., Foreign Member of NAS of Ukraine, NALS of Ukraine (USA)

Члени Ради

Віктор Акуленко, д. юрид. наук, проф.; Наталя Антонюк, к. юрид. наук., доц.; Крістіан фон Бар (CHRISTIAN VON BAR), Dr. Dr. h.c. mult., Prof., FBA (Germany); Юрій Баулін, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Володимир Бевзенко, д. юрид. наук, проф.; Фернандо Касаль Бертоа (Fernando Casal Bertoa), Ph.D., Prof. (United Kingdom); Ігор Бойко, д. юрид. наук, проф.; Олександр Брєстл (OLEXANDER BRÖSTL), Dr. jur., Prof. (Slovakia); Юрій Галаєвський, засл. юрист України; Марсело Галуппо (MARCELO GALUPPO), Ph.D. in Law, Prof. (Brazil); Анатолій Гетьман, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Сергій Головатий, д. юрид. наук, чл.-кор. НАПрН України; Оксана Грищук, д. юрид. наук, проф.; Дмитро Гудима, к. юрид. наук., доц.; Дамірлі Мехман Алпшах огли, д. юрид. наук, проф.; Ольга Дем'яненко, правник, фахів. з корпоративного права; Анатолій Довгерт, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Володимир Журавель, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Дмитро Задихайло, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Володимир Зубар, к. юрид. наук, доц.; Наталя Камінська, д. юрид. наук,

проф.; Олександра Кологойда, д. юрид. наук, проф.; Вячеслав Комаров, к. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Тетяна Комарова, д. юрид. наук, проф.; Олександр Костенко, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Олексій Кот, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олена Кохановська, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Станіслав Кравченко, к. юрид. наук; Василь Крат, к. юрид. наук, доц.; Олександр Крупчан, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Наталя Кузнєцова, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Павло Кулинич, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Ярослав Лазур, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Дмитро Луспенник, к. юрид. наук., доц.; Сергій Максимов, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Олександра Матвійчук, українська правозахисниця; Віра Михайленко, к. юрид. наук.; Анатолій Мірошніченко, д. юрид. наук, проф.; Анатолій Музика, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Василь Нор, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Володимир Носік, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Наталя Онщенко, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Наталя Пархоменко, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Петро Пацурківський, д. юрид. наук, проф.; Олег Первомайський, к. юрид. наук., доц.; Олександр Петришин, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Сергій Погрівний, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Юрій Пономаренко, д. юрид. наук, проф.; Сергій Рабінович, д. юрид. наук, проф.; Лариса Рогач, к. юрид. наук; Михайло Савчин, д. юрид. наук, проф.; Анатолій Селіванов, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Василь Сіренко, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Михайло Смокович, д. юрид. наук; Інна Спасибо-Фатєєва, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Михайло Теплюк, д. юрид. наук, акад. НАПрН України; Олег Ткачук, д. юрид. наук, доц.; Вячеслав Труба, д. юрид. наук, проф.; Віталій Уркевич, д. юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України; Тетяна Цувіна, д. юрид. наук, доц.; Олександр Чирич (OLEKSANDR CIRIC), Doctor of Law, Prof. (Serbia); Валерій Шепітько, д. юрид. наук, проф., акад. НАПрН України; Оксана Щербанюк, д. юрид. наук, проф.; Олексій Ющик, д. юрид. наук, проф. Ячіко Ямада (YASHIKO YAMADA), Prof. (Japan); Олександра Яновська, д. юрид. наук, проф.

РАДА КОЛЕКТИВНИХ ЧЛЕНІВ

Національна академія правових наук України; Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара; Дніпровський державний університет внутрішніх справ; Донецький національний університет імені Василя Стуса; Національний університет “Києво-Могилянська академія”; Національний університет “Острозька академія”; НТУ України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”; Одеський державний університет внутрішніх справ; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника; Ужгородський національний університет; Харківський національний університет внутрішніх справ; Юридична фірма “Юрлайн”

ЗМІСТ

Актуальна тема номера:
“УКРАЇНСЬКА МОВА – НЕВІД’ЄМНИЙ ЧИННИК
УТВЕРДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ”

Постанова Верховної Ради України
“Про посилення ролі української мови в утвердженні
Української держави” від 15 січня 2026 року № 4764-ІХ 8

Рішення Національної комісії зі стандартів державної мови
“Про затвердження Українського правопису
як стандарту державної мови” від 01 березня 2026 року № 47..... 12

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Ольга Балинська
Ревіталізація нормативності права: нова парадигма
та/чи нагальна потреба 15

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Мар’яна Гартман
Кінець життя без “права на смерть”:
галахічний підхід у світлі європейського права 30

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО

Михайло Хоменко
Створення загрози як самостійний юридичний факт
у системі недоговірних зобов’язань 39

ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС

Вікторія Резнікова
Доктрина диспозитивності в господарському процесі:
реконцепція в умовах публічно-правових трансформацій 54

Олег Васьковський
Економіко-правова природа базових категорій банкрутства
та її значення для правозастосування 84

Артем Данілов
Доктрина процесуальної достатності як інструмент координації
колективного захисту в процедурах банкрутства 118

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

Олег Предместніков, Віктор Гапотій
Баланс антикорупційного контролю та незалежності адвокатури:
аналіз пропозицій НАЗК до Стратегії 2026–2030 132

МЕДИЧНЕ ПРАВО

Ольга Омельченко Генетична ідентичність людини: правова природа та юридична термінологія	144
--	-----

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Наталія Ахтирська, Богдан Остудімов Обмеження гарантій конфіденційності персональних даних у надзвичайних ситуаціях і під час воєнного стану: право ЄС та досвід США.....	155
--	-----

РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОСУДДЯ

Лідія Москвич Неформальний вплив на судову владу: баланс між демократичним контролем і репутаційним тиском	168
--	-----

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Павло Пригуза Ефективність національного права і практики неплатоспроможності / банкрутства: нова парадигма для України у світлі директив ЄС.....	184
--	-----

Павло Слободянюк Порівняльно-правовий аналіз моделей формування суддівського корпусу Швейцарії та України	219
---	-----

ДОКТРИНА В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

Дії, які забезпечують штучне уникнення або “обхід” санкцій, створюють порушення публічного порядку та не можуть бути допущені	234
---	-----

Актуальна тема наступного номера:
“МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО:
КЛЮЧОВІ НАПРЯМИ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ТА МОДЕРНІЗАЦІЇ”

TABLE OF CONTENTS

Central Topic of the Issue:
“THE UKRAINIAN LANGUAGE AS AN INTEGRAL DETERMINANT
IN THE STRENGTHENING OF STATEHOOD”

Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine
“On Strengthening the Role of the Ukrainian Language
in the Consolidation of the Ukrainian State”
of 15 January 2026 No. 4764-IX 8

Decision of the National Commission on State Language Standards
“On the Approval of the Ukrainian Orthography
as the State Language Standard”
of 1 March 2026 No. 47 12

PHILOSOPHY OF LAW

OLHA BALYNSKA

Revitalization of the Normativity of Law:
A New Paradigm and/or an Urgent Necessity 15

PROTECTION OF HUMAN AND CITIZEN’S RIGHTS

MARJANA HARTMAN

End of Life Without the “Right to Die”:
A Halachic Approach in the Light of European Law 30

CIVIL LAW

MYKHAILO KHOMENKO

Creation of a Threat of Harm as an Independent Juridical Fact
Within the System of Non-Contractual Obligations 39

ECONOMIC PROCESS

VIKTORIYA RIEZNIKOVA

The Doctrine of Dispositiveness in Commercial Procedure:
Reconceptualization in the Context of Public-Law Transformations 54

OLEH VASKOVSKYI

The Economic and Legal Nature of Core Bankruptcy Categories
and Their Significance for the Application of Law 84

ARTEM DANILOV

The Doctrine of Procedural Sufficiency as an Instrument
for Coordinating Collective Protection in Bankruptcy Proceedings 118

ADMINISTRATIVE LAW

OLEH PREDMESTNIKOV, VIKTOR GAPOTII

Balance of Anti-Corruption Control and Independence of the Advocacy:
Analysis of the NACP Proposals for the 2026–2030 Strategy 132

MEDICAL LAW

OLHA OMELCHENKO

Human Genetic Identity: Legal Nature and Legal Terminology 144

INFORMATION LAW

NATALIIA AKHTYRSKA, BOGDAN OSTUDIMOV

Limitations on Data Privacy Guarantees in Emergency Situations
and During Martial Law: EU Law and US Experience 155

REFORMS OF JUSTICE

LIDIIA MOSKVYCH

Informal Influence on the Judiciary: Balancing Democratic Oversight
and Reputational Pressure 168

DISCUSSIONS AND DEBATES

PAVLO PRYHUZA

Effectiveness of National Law and Practice of Insolvency / Bankruptcy:
A New Paradigm for Ukraine in the Light of EU Directives 184

PAVLO SLOBODIANIUK

Comparative Legal Analysis of the Models for Forming the Judiciary
in Switzerland and Ukraine 219

DOCTRINE IN CASE LAW

Actions Involving Deliberate Evasion or Circumvention
of Sanctions Constitute a Violation of Public Order
and Are Inadmissible 234-----
Central Topic of the Next Issue:

“INTERNATIONAL PRIVATE LAW:

KEY DIRECTIONS OF RECONCEPTUALIZATION AND MODERNIZATION”

Актуальна тема номера:
“УКРАЇНСЬКА МОВА –
НЕВІД’ЄМНИЙ ЧИННИК
УТВЕРДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ”

ПОСТАНОВА
Верховної Ради України

ПРО ПОСИЛЕННЯ РОЛІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
В УТВЕРДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У формуванні української нації, її збереженні упродовж тривалого колоніального стану – політичної, економічної й мовно-ментальної залежності від чужих держав українська мова та історична народна пам’ять відіграли вирішальну роль. Численні спроби поневолювачів заборонити українську мову, витіснити її з просторів споконвічного природного функціонування, замінити чужою мовою, підмінити історичну правду імперськими вимислами кристалізували етнічну самосвідомість українців, зміцнили їхній спротив мовному відступництву, стимулювали збереження історичної правди, розвиток фольклору і художньої літератури на рідномовному ґрунті.

Українська еліта завжди усвідомлювала особливу роль української мови, її націєформувальний і державотворчий потенціал, що перетворювало боротьбу за рідну мову у політичний рух за відродження нації, відновлення української державності.

Зі здобуттям незалежності України багатовікова мрія українців – жити в українськомовній державі, берегти і розвивати свою мову як одну з підвалин національної ідентичності у сучасній цивілізації – стала реальністю.

Утвердження українського мовного коду завершило тривалий історичний етап домінування російської мови в Україні, яке було основою глибинної ментальної трансформації української нації, її “розчинення” у просторі російської ідентичності, готувало економічне і політичне поглинання нашої держави. Домінування російської мови в Україні на тривалий час зупинило розвиток української мови у різних сферах суспільного життя.

Усвідомлення особливої ролі української мови як потужного чинника єднання суспільства, утвердження і зміцнення Української держави актуалізу-

вало правотворчу діяльність Верховної Ради України у сфері мовного життя і забезпечило утвердження конституційного статусу української мови як державної, розроблення та втілення правових механізмів її повноформатного поширення, захисту і розвитку.

Потужний рух українського громадянського суспільства посилив важливі українськоцентричні кроки Верховної Ради України в утвердженні нового українського мовного коду, реалізації багатовекторної мовної і ментальної деколонізації України.

За роки незалежності рух до українськомовної України став самоочевидним, що відчутно скорочує простір російської мови поза кордонами російської федерації.

Водночас не припиняються спроби нівелювання досягнутих результатів у зміцненні державного статусу української мови, намагання відновити у різних форматах функціонування в Україні російської мови, посилити присутність у мовному просторі держави інших чужих мов, у такий спосіб ускладнивши зміцнення і консолідацію українського суспільства, загальмувавши демократичні перетворення в Україні, заблокувавши рух держави до реалізації визначеного волею Українського народу цивілізаційного вибору.

Використання іноземними політиками мовного питання в Україні для розуміння сучасного стану міжнародних відносин засвідчує важливість удосконалення мовного простору держави, розвитку української мови як державної.

Утвердження і захист української мови, формування українськомовного середовища на всій території України у всіх сферах суспільного життя є критично важливими для національної безпеки, державної єдності та сталого розвитку України. Необхідні для цього законодавчі та управлінські рішення мають ухвалюватися відповідно до інтересів української державності і майбутнього українського народу, незважаючи на протидію держави-агресора чи будь-який інший зовнішній тиск.

Захист і розвиток української мови залишаються серед першорядних завдань усіх гілок державної влади в Україні, об'єктом уваги і піклування громадянського суспільства.

Серед найважливіших завдань, зокрема:

поширення української мови в усіх сферах комунікації в усій державі;
досягнення високої якості української літературної мови (правописного та усномовного стандартів), очищення її структури від іншомовних (насамперед російськомовних) елементів, якими в минулому витіснили питомі українськомовні елементи задля зближення з російською мовою та забезпечення її домінування;

удосконалення галузевих терміносистем та словотворення на українськомовній основі;

розвиток українськомовної освіти усіх рівнів;

створення сталого українськомовного інформаційного простору;

очищення онімного простору України від наслідків колонізації.

Спираючись на багатовікову історію формування ідентичності української нації засобами української мови,
дбаючи про захист національних інтересів Української держави,
прагнучи зміцнення української мови як державної, її повноцінного і повсюдного застосування у всіх сферах суспільного життя,
відповідно до статті 10 Конституції України, статей 1, 12 і 13 Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної”

Верховна Рада України ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Рекомендувати Національній комісії зі стандартів державної мови відповідно до пункту 1 частини першої статті 44 Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної” у встановленому законодавством порядку, з урахуванням пропозицій наукових установ Національної академії наук України та інших наукових і освітніх установ опрацювати і затвердити Український правопис як стандарт державної мови до 1 березня 2026 року.

2. Національній академії наук України спільно з Національною академією правових наук України до 1 березня 2026 року проаналізувати тексти поданих на експертизу первинних законів України та надати висновок щодо використаних у текстах законів термінів, терміносполук, спеціальних слів і словосполук для забезпечення високих стандартів мови українського законодавства.

3. Рекомендувати Кабінету Міністрів України:

розробити та затвердити до 1 березня 2026 року єдиний стандарт шрифтового оформлення оригіналів текстів законів України, постанов та інших актів Верховної Ради України відповідно до Закону України “Про правотворчу діяльність”;

забезпечити повне приведення нормативно-правових актів у відповідність із Законом України “Про забезпечення функціонування української мови як державної”;

розробити та внести на розгляд Верховної Ради України законопроекти, спрямовані на посилення захисту українського мовного простору та недопущення використання мови держави-агресора як інструмента створення загроз національній безпеці України;

забезпечити запровадження технологій виявлення, аналізу і блокування поширення в медіапросторі України аудіо- і відеопроductів, що спрямовані на продовження практики зросійщення українського народу чи містять наративи проросійського, антиукраїнського змісту;

розробити і впровадити цілісну державну політику супроводу молодих родин та батьків з дітьми, спрямовану на сприяння утвердженню української мови як мови спілкування і виховання дітей у родині та доступу до якісного українськомовного культурного продукту;

створити дієву систему мовної підтримки українців за кордоном та інституційні умови для вивчення, сертифікації перевіряння та підтвердження рівня володіння українською мовою як іноземною в зарубіжних державах;

забезпечити переклад і опублікування державною мовою міжнародних договорів України, які не оприлюднені державною мовою;

забезпечити розвиток і підтримку досліджень у галузі української мови, зокрема створення нових словників і наукових видань;

вжити невідкладних заходів для підвищення інституційної спроможності Національної комісії зі стандартів державної мови для ефективного розроблення передбачених законодавством стандартів та Секретаріату Уповноваженого із захисту державної мови – для забезпечення повноцінної постійної роботи представників Уповноваженого із захисту державної мови в більшості областей України;

забезпечити наповнення та функціонування Єдиного глосарія правових термінів, узгодження його з перекладом Глосарія термінів *acquis* ЄС;

до 1 березня 2026 року скоригувати зміст навчальних програм з вивчення української мови, української літератури та історії для закладів освіти усіх рівнів;

спільно з Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення розробити та на постійній основі запровадити заходи, спрямовані на:

а) розвиток та використання взірцевої української мови у публічному просторі;

б) створення суспільними медіа-сервісами оригінального та якісного національного аудіовізуального продукту, присвяченого актуальним питанням історії та сучасного розвитку української мови, поширенню стандартів правопису, орфоєпії, слововживання.

4. Комітету Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики підготувати законодавчі пропозиції, спрямовані на посилення утвердження і захисту державної мови, у яких, серед іншого, передбачити уточнення щодо:

мови надання послуг і забезпечення безумовного права на отримання послуг українською мовою;

вимог про використання української мови як мови роботи та посилення захисту працівників на роботі, при прийомі на роботу від дискримінації за ознакою української мови;

вимоги до мови медіа, передусім у частині поширення мовних вимог, що діють для преси, радіо і телебачення, на онлайн-медіа та інформацію, яку медіа поширюють на платформах спільного доступу;

процедури притягнення порушників мовного законодавства до відповідальності.

Голова Верховної Ради України

м. Київ

15 січня 2026 року

№ 4764-ІХ

Р. СТЕФАНЧУК

НАЦІОНАЛЬНА КОМІСІЯ ЗІ СТАНДАРТІВ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ

РІШЕННЯ

01 березня 2026 року

Київ № 47

ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ ЯК СТАНДАРТУ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ

Відповідно до частини п'ятої статті 43, підпункту "а" пункту 1 частини першої та частини другої статті 44 Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної", пункту 1 резолютивної частини Постанови Верховної Ради України від 15 січня 2026 року № 4764-IX "Про посилення ролі української мови в утвердженні Української держави", абзацу першого підпункту 1 пункту 4 Положення про Національну комісію зі стандартів державної мови, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06 листопада 2019 року № 911, Порядку напрацювання, затвердження, введення в дію, перегляду стандартів державної мови та внесення змін до них, затвердженого рішенням Національної комісії зі стандартів державної мови від 16 листопада 2023 року № 421, зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 04 грудня 2023 року за № 2107/41163, на виконання резолюції Прем'єр-міністра України від 24 січня 2025 року № 2336/1/1-25 до листа Уповноваженого із захисту державної мови від 20 січня 2025 року № 341/02-Вих. та резолюції Віцепрем'єр-міністра України з інновацій, розвитку освіти, науки та технологій – Міністра цифрової трансформації України від 20 лютого 2025 року № 2336/3/1-25 до листа Міністерства освіти і науки України від 11 лютого 2025 року № 1/2540-25, зважаючи на відповідь Голови Верховної Ради України від 02 січня 2025 року № 07/8-2025-1111 на лист Уповноваженого із захисту державної мови від 16 грудня 2024 року № 5924/08/6-Вих., з урахуванням результатів громадського обговорення, що відбулося з 16 січня 2026 року до 16 лютого 2026 року, отриманих висновків і пропозицій від Українського інституту національної пам'яті (лист від 29 січня 2026 року № 211/2.1-07-26), Інституту української мови Національної академії наук України (лист від 19 лютого 2026 року № 307/57), Інституту мовознавства імені О. О. Потебні Національної академії наук України (лист від 20 лютого 2026 року № 131/49), Національної академії наук України (лист від 20 лютого 2026 року № 129/330-12), Національної ака-

pravoua.com.ua

демії мистецтв України (лист від 30 січня 2026 року № 45/01 14), Національної академії аграрних наук України (лист від 27 січня 2026 року № 811), Бердянського державного педагогічного університету (лист від 18 лютого 2026 року № 63-27/130), Волинського національного університету імені Лесі Українки (лист від 10 лютого 2026 року № 03 24/01/70 26), Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (лист від 17 лютого 2026 року № 301), Державного вищого навчального закладу “Ужгородський національний університет” (лист від 20 лютого 2026 року № 534/01-14), Державного закладу “Луганський національний університет імені Тараса Шевченка” (лист від 17 лютого 2026 року № 1/144), Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (лист від 27 лютого 2026 року № 14), Житомирського державного університету імені Івана Франка (лист від 09 лютого 2026 року № 69 0109/2026), Ізмаїльського державного гуманітарного університету (лист від 18 лютого 2026 року № 1-4/74), Карпатського національного університету імені Василя Стефаника (лист від 23 лютого 2026 року № 2026 01 26/0607/420), Київського національного університету імені Тараса Шевченка (лист від 26 лютого 2026 року № 01/269-12), Київського столичного університету імені Бориса Грінченка (лист від 27 лютого 2026 року № 88 552 116), Комунального закладу вищої освіти “Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія” Полтавської обласної ради (лист від 13 лютого 2026 року № 1320/115), Львівського національного університету імені Івана Франка (лист від 16 лютого 2026 року № 395-Р), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (лист від 20 січня 2026 року № 08/01-16), Національного університету “Острозька академія” (лист від 11 лютого 2026 року № 064), Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (лист від 17 лютого 2026 року № 124/01), Університету Григорія Сковороди в Переяславі (лист від 09 лютого 2026 року № 157), Херсонського державного університету (лист від 20 лютого 2026 року № 03-32/301), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (лист від 19 лютого 2026 року № 463/01-14), Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (лист від 11 лютого 2026 року № 20/40-587-26), Чорноморського національного університету імені Петра Могили (лист від 16 лютого 2026 року № 2/4-89-08), на підставі рішення робочої групи із внесення редакційно-технічних виправлень до тексту Українського правопису, схваленого Українською національною комісією з питань правопису (протокол від 22 жовтня 2018 року № 5), спільним рішенням колегії Міністерства освіти і науки України та постановою Президії Національної академії наук України від 24 жовтня 2018 року № 10/4-13 / 22/10, надісланого листом Міністерства освіти і науки України від 26 лютого 2025 року № 1/3664-25 (протокол від 01 березня 2026 року № 6), діючи в умовах уведеного в Україні воєнного стану, Національна комісія зі стандартів державної мови на засіданні (протокол від 01 березня 2026 року № 38)

ВИРІШИЛА:

1. Затвердити Український правопис як стандарт державної мови, що додається.

2. Апаратіві Національної комісії зі стандартів державної мови (Карбовська Ю. С.) забезпечити підготовку до опублікування Українського правопису як стандарту державної мови, затвердженого згідно з пунктом 1 цього рішення, на офіційному вебсайті Національної комісії зі стандартів державної мови.

3. Це рішення набирає чинності одночасно з набранням чинності постанови Кабінету Міністрів України про визнання такою, що втратила чинність, постанови Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 року № 437 “Питання українського правопису”.

4. Контроль за виконанням цього рішення покласти на заступника Голови Національної комісії зі стандартів державної мови Мирончука О. Я. та члена Національної комісії зі стандартів державної мови Мазур Н. В.

Голова
Національної комісії
зі стандартів державної мови

Юлія ЧЕРНОБРОВ

Головатий Сергій. Щодо мови правничої. Студії. Зібране. Словники. Документи. К. : Наш Формат, 2024. xiv, 1016 с. : іл. (XXXII).

Ця книга – про українську правничу мову, яка зазнала глибокого змозковщення, особливо від кінця 20-х років ХХ ст. за тотальної советизації всіх сфер життя українців. За десятиліття інтенсивних трансформацій з української мови витіснено базові елементи *правний* і *правничий*, натомість накинуто росіянізм-кальку *правовий*, а в слові *право* начисто стерто його первинний серцевинний смисл – *ідеал справедливого*. Советизація поняття «право» через нашарування на нього ідеології «червоного», «революційного» та «радянського» спричинила спотворення смислів і знищення сутності ключових понять і явищ у царині права, що їх в українській мові досі позначають за московськими моделями як *правова держава*, *правовий закон*, *правова норма*, *правова система*, *правова наука*, *правова позиція* тощо.

Такі перенесення в українську правничу мову чужих, непитомих елементів, усталених словосполук зі спотвореними смислами ключових понять унеможливлювали точний переклад українською мовою актів міжнародного права, спеціальних юридичних текстів з англійської, німецької та інших мов, зробили непридатними для професійного використання тлумачні й перекладні словники.

Книга повертає до спадщини українських правників і мовознавців 20–30-х років ХХ ст., чий внесок у формування української наукової термінології, зокрема і з ділянки правництва, об’єктивно й гідно ще не поціновано.

Провідне завдання розвитку української правничої мови, наукової термінології правознавства – очищення їх від московського і советського спотворень, вироблення й використання в юридичних текстах питомих українських термінів і моделей словосполук. З цією метою автор запропонував подати в українському тлумачному словнику нове, десоветизоване, пояснення змісту та структуру значень терміна *право*, що конче потрібне для оновлення системи української правничої термінології.

Для правників, мовознавців, перекладачів, широкого кола шанувальників української мови.

Ольга Балинська

докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри теорії, історії та конституційного права
Навчально-наукового інституту права
та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0168-143X>
olga_bal@ukr.net

УДК 340.12:316

РЕВІТАЛІЗАЦІЯ НОРМАТИВНОСТІ ПРАВА: НОВА ПАРАДИГМА ТА/ЧИ НАГАЛЬНА ПОТРЕБА

АНОТАЦІЯ. Проблема втрати та бажаного відновлення нормативності дедалі впевненіше стає ключовою для сучасного світу загалом і права зокрема. Актуальності цьому аспекту додає надзвичайний стан в українському суспільстві, коли класичні моделі нормативності виявляються недостатніми, причому не тільки у сфері забезпечення правопорядку, а й практично у всіх галузях функціонування держави.

Мета статті – з'ясувати, чому виникає криза нормативності в сучасних соціальних системах, до яких належить право, і які способи її подолання, а також – чи відновлення нормативності формується у нову наукову парадигму, чи стає дедалі нагальнішою потребою людства.

На основі аналізу ситуації в Україні та наукових розробок за цією проблематикою обґрунтовано, що втрата нормативності права має низку чинників, серед яких: руйнування довіри до права, що рівноцінне його абсолютній примусовості; прийняття норм без морального чи соціального змісту, які стають неприйнятними в суспільстві та незатребуваними в юридичній практиці; тотальна універсалізація чи, навпаки, надмірна індивідуалізація норм; умови повномасштабної війни; так зване побутове неправо як прояв деформованої маргінальної соціальної нормативності; цифровізація та кодова алгоритмізація права, що потенційно загрожує техногенністю; ігнорування класичних підходів до праворозуміння тощо.

Резюмується, що проблема втрати й відновлення нормативності є фундаментальною для багатьох наук, а передусім для теорії та філософії права, які мають виробити нову наукову парадигму ревіталізаційної нормативності права з безпосереднім урахуванням нагальних проблем українського суспільства – війни, перехідного правосуддя, реформ, довіри до влади і держави.

Ключові слова: норма; нормативність; легальність; держава; право; парадигма; ревіталізація.

Натепер, на жаль, дедалі частіше говорять про кризи: сферові (політичні, економічні, екологічні, суспільні, сімейні), рівневі (глобальні, державні, національні, особистісні), масштабів (внутрішні, зовнішні) та інших типів. Усіх їх намагаються пояснити розбалансованістю сучасного світу, швидкими й непередбачуваними змінами, дисфункціями в різних системах, соціальни-

ми шоками від геополітичних, епідемологічних, кліматичних “вибухів”, що спричиняє особистісну, внутрішньодержавну, міжнародну, глобальну нестабільність, а отже, і проблеми регулювання та збереження сталості на всіх рівнях і в усіх сферах суспільних відносин. А в Україні все це значно ускладнюється ще однією особливістю – війною, яка по-різному резонує на світ.

Проблема втрати та бажаного відновлення нормативності дедалі стає ключовою для сучасної науки, що проявляється як у фундаментальних завданнях, так і конкретних практичних викликах. Втрата нормативності означає злам (або й розрив) між формально чинними нормами та фактичними соціальними (чи іншої, відповідної сфери) очікуваннями; відбувається делегітимація норм як ціннісного орієнтира та регулятора, а отже, перехід до “норм без нормативності”, що розкриває онтологічне зумовлення й епістемологічну зорієнтованість проблеми.

Актуальності цьому аспекту додає надзвичайний стан в українському суспільстві, коли класичні моделі нормативності (як-то державний примус, формальна чинність законодавства та закріпленої ієрархії норм) виявляються недостатніми, причому не тільки у сфері забезпечення правопорядку, а й практично в усіх галузях функціонування держави. І в такій ситуації дуже важливо знайти “зламани” (дискредитовані, імітаційні, недієві) норми, які втратили соціальну доцільність і довіру.

У цьому напрямі активно працюють філософи, антропологи, політологи, соціологи та інші фахівці, здатні критично оцінити сучасний стан держави і суспільства, щоб помітити проблему, розробити механізм її усунення й вироблення стратегії уникнення цього надалі. Зокрема, вітчизняні дослідниці В. Сердюк і О. Богдан, які, вивчаючи проблему нормативності саме в українській правовій науці й посилаючись при цьому на авторів, чії праці актуальні також і до цього дослідження (Л. Заморська¹, М. Козюбра², С. Максимов³, П. Рабінович⁴, С. Сливка⁵, О. Стовба⁶, Р. Кабальський і О. Шевчук⁷ та ін.), наголошують, що наразі ‘значну увагу приділено критиці позитивістського зведення нормативності до державного примусу <...> намагаються інтегрувати різні підходи – від психологічного до ціннісно-рефлексивного, але не маючи чіткої методологічної основи, приходять до дискусійних результатів’, і резюмують, що ‘сучасна українська філософія права значною мірою

¹ Л. Заморська, *Правова нормативність як основа механізму дії права* (Фенікс 2013) 304.

² М. Козюбра, *Практична філософія права* (Дух і Літера 2024) 496.

³ С. Максимов, ‘Спір про природу права’ [2020] 2 *Філософія права і загальна теорія права* 17–34 <https://doi.org/10.21564/2707-7039.2.242827>.

⁴ П. Рабінович, *Філософія права: навч. посіб. у 5-ти ч. Ч. 1–2: Філософія права як наука. Гносеологія права* (Ін Юре 2013) 232.

⁵ С. Сливка, *Проблеми філософії права: навч. посіб.* (2-ге вид., переробл. і допов., Право 2015) 192.

⁶ О. Стовба, ‘Нормативність права: філософсько-правове осмислення’ [2018] 1(1) *Соціально-правові студії* 11–16 <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2018-1-11-16>.

⁷ R. Kabalskyi, O. Shevchyk, ‘Does Normativity Contribute to the Effective Protection of Rights? Reflections on the Concept of Normativity in the Modern Ukrainian Doctrine of Law’ [2021] 3(11) *Access to Justice in Eastern Europe* 155–169 <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.3-n000081>.

інтегрує підходи західноєвропейської традиції, тоді як теоретико-правові роботи часто залишаються поза цим дискурсом або сприймають його фрагментарно⁸.

Аналіз останніх зарубіжних публікацій виокремлює дослідження нормативної дії права, ановані на сайті Кембриджського університету (M. Giudice)⁹, (O. Leffler)¹⁰, які розглядають цілу низку гіпотез, чому норми права, зокрема конституції, є нормативними: від найперших і найпростіших – через цінність (M. Smith)¹¹, через придатність (A. Worsnip)¹², до більш складних і складно аргументованих – через справедливість до недосконалих істот, схильних до спокус чинити інакше (K. Schafer)¹³, через зумовлену обов'язковість (K. Walden)¹⁴; (L. Ferrero)¹⁵. Соціальний і комунікативний аспекти нормативності розкриває Р. Голд, вивчаючи, як суб'єкти права вибудовують і підтримують нормативність правового порядку через інтерпретацію та комунікацію¹⁶.

Абстрагуючись від цих та інших досліджень, метою цієї розвідки є з'ясування відповіді на питання, чому виникає криза нормативності в сучасних соціальних системах, до яких належить також право, і які способи її подолання, а також – чи відновлення нормативності формується у нову наукову парадигму, чи стає дедалі нагальнішою потребою людства.

У передмові до українського видання книги “Кінець світу – це лише початок. Картографування краху глобалізації”¹⁷ П. Зайган пише: “Війна в Україні – це <...> битва за збереження ланцюгів постачання, промислових потужностей, продовольчої безпеки, енергетичної самостійності і демографічної витривалості <...> Україна стала своєрідним полігоном для перевірки стійкості перед викликами, з якими зіткнеться світ у майбутньому”¹⁸. Цей геополітичний стратег (або, як він сам себе називає, гібрид публічного спікера і консультанта), описуючи кінець епохи глобалізму на прикладі основних сфер критичної інфраструктури сучасного людства – транспорту,

⁸ В Середюк, О Богдан, ‘Нормативність права в сучасній українській теорії та філософії права’ [2025] 7(89) Сучасна доктрина права 99–106 <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2025-7-11247>.

⁹ Michael Giudice, *The Normativity of Law Series: Elements in Philosophy of Law* (Cambridge University Press 2024) <https://doi.org/10.1017/9781009209854>.

¹⁰ Olof Leffler, ‘Constitutivism’s plight: inescapability, normativity, and relativism’ [2024] 123 *The Philosophical Quarterly* <https://doi.org/10.1093/pq/pqae123>

¹¹ Michael Smith, ‘The Magic of Constitutivism’ [2015] 52 *American Philosophical Quarterly* 187–200.

¹² Alex Worsnip, *Fitting Things Together: Coherence and the Demands of Structural Rationality* (Oxford University Press 2021) <https://doi.org/10.1093/oso/9780197608142.001.0001>.

¹³ Karl Schafer, *Kant’s Reason: The Unity of Reason and the Limits of Comprehension in Kant* (Oxford University Press 2023) <https://doi.org/10.1093/oso/9780192868534.001.0001>.

¹⁴ Kennet Walden, ‘Practical Reason Not as Such’ [2018] 13 *Journal of Ethics and Social Philosophy* 125–53 <https://doi.org/10.26556/jesp.v13i2.257>.

¹⁵ Luca Ferrero, ‘The Simple Constitutivist Move’ [2019] 22 *Philosophical Explorations* 146–162 <https://doi.org/10.1080/13869795.2019.1599048>.

¹⁶ E R Gold, ‘Navigating Normative Complexity: The Legal Subject’s Critical Role in Forging and Upholding Legal Order’ [2025] 29(1) *Review of Constitutional Studies* 79–122 <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5282614>.

¹⁷ Пітер Зайган, *Кінець світу – це лише початок. Картографування краху глобалізації* (пер. з англ. Олексій Чупа. Лабораторія 2025) 592.

¹⁸ Там само 12.

фінансів, енергетики, сільського господарства, виробничих матеріалів і виробництва загалом, акцентує, що чекає деглобалізований світ, і при цьому лише в адаптованому для України вступі (де відчувається неймовірна повага й захоплення) зауважує: ‘Українці вже розуміють, що відбувається, коли *правила* (курсив наш. – Авт.) перестають діяти, і ти змушений захищати свою територію, економіку та ідентичність, розраховуючи винятково на власні сили та неймовірну силу духу’¹⁹.

Не вдаючись у нюанси прогнозованої неминучої деглобалізації, варто побачити, що практично все досі описане мислителями й усе наявне в об’єктивній дійсності має чітку єдину основу, що називається “нормативність”. Адже саме ця властивість усіх систем і процесів передбачає стабільність – сталий, хоча й динамічний стан гармонії та самозбереження всього суцього, що проявляється не в зовнішній незмінності, а у внутрішній спроможності до адаптації та розвитку. Водночас категорія “нормативність” означає *обов’язковість* (бо норма є велінням, а не рекомендацією), *регулятивність* (норма покликана впорядковувати), *системність* (норма через повторюваність і послідовність формує систему), *імперативність* (відхилення від норми передбачає відповідальність), *прагматичність* (норма закріплює доцільні й корисні цінності).

Тож, говорячи про кризи у різних сферах, на різних рівнях, різних масштабах та інтенсивності, варто розкрити кризу нормативності всіх систем і процесів, що відбуваються у природі, суспільствах, державах, економіці, політиці і т. ін. Бо саме нормативність передусім зазнає краху, а далі відбувається так званий ефект доміно нормативної кризи всіх систем. Причин цього безліч: ігнорування усталених правил і принципів, нівелювання норм, девальвація цінностей, злам нормативних систем, руйнація нормативних інституцій тощо.

Коли норми, які регулюють будь-які процеси життєдіяльності людини та її взаємодії з оточенням, втрачають для людини обов’язковість, авторитет, а отже, свою регулятивну силу, стаються непередбачувані потрясіння, відбувається розрив між нормативним і реальним, виникає хаос, що, зрештою, руйнує всі системи (суспільні, соціальні, економічні, екологічні, політичні та ін.). Людина (як і сім’я, держава, світ) входить у стан невизначеності. Але це не означає аномію (стан безнорм’я), навпаки, тоді починають діяти інші норми (так звані закони джунглів), коли дискредитуються загальнолюдські цінності (як-от свобода, справедливість, рівність), перевага в будь-якій силі дає поштовх до всіх проявів нормативного нігілізму і вседозволеності (виживає найсильніший).

У Європейському словнику філософій зазначено:

¹⁹ Зайган (н 17) 12.

Грецьке *νόμος* (*номос*) поєднує значення розподілу, закону, права та обов'язку. <...> З погляду лінгвістики, зв'язку між словами *νόμος*, *lex* та *jus* немає. <...> Насправді латинське *nomina* “косинець” – походить від грецького *γνώμων* (гномон), що означає “сонячний годинник” та “лінійка” <...> *Νόμος* (номос) – це те, що приписує акт розподілу, передбачає справедливість, бо раніше означав правильність виміру. Прилади виміру, призначені стати знаряддями будівничого, є справжньою перехідною ланкою від правильності до справедливості. <...> У правовій громаді *nomina* стає віртуальною формою, завдяки якій людина може мати правові стосунки з таким предметом, як суспільство тварин, вже одомашнених законами <...> Саме такий логічний ланцюг, але з переходом від грецької мови до латини, веде від *νόμος* до *nomina* – до норм цивілізації, які узгоджуються з правом, а також, загальніше, з красою, добром та справедливістю, до норм, які за допомогою сукупності різноманітних покарань (критика, висміювання, осуд, відсторонення і, нарешті, юридичний присуд) установлюють у громаді систему, що втискує суспільство в рамці прямокутної форми та формули²⁰.

Тому, якщо говорити про кризу нормативності як такої, то з усіх норм, які регулюють поведінку та відносини людини (з іншими людьми, державою, природою, технікою тощо), варто виокремити саме право (як офіційні й відповідно найвпливовіші норми, принаймні поки що) і розглянути його реальні злами та потенційні загрози.

Норма права як знакова модель повідомляє суб'єктові права, на що вона від нього сподівається й як каратиме у випадку невиконання бажаного; суб'єкт усвідомлює отриману інформацію, співвідносить її з іншими знаннями (досвідом) і трансформує у поведінку. У такому баченні право є моделлю поведінки людини, тобто своєрідним мисленнево уявним об'єктом, що матеріалізований у норму (як описане правило, текст), що у процесі реалізації замінює об'єкт-оригінал, зберігаючи найважливіші для цього процесу типові ознаки певного оригіналу. Інакше кажучи, це узагальнене уявлення про реальні об'єкти, процеси або явища (правову дійсність).

Тож може видатися, що криза нормативності права – це якісь механічні “неполадки”, які зазвичай називають колізіями і прогалинами у тексті та які можна виправити так само, тобто механічно (навіть поняття є відповідне – юридична техніка). Але це тільки частина кризи права; причому навіть не основна, бо колізії (невідповідності, неузгодженості у змісті норм) та прогалини (відсутність нормативного матеріалу) фіксуються вже після того, як виявлено якусь проблему – невпорядковані відносини між об'єктами, невіршені правові конфлікти, некваліфіковані правові факти, невизначені варіанти правової поведінки, невстановлений правовий статус та, ймовірно, багато іншого.

А саме те, що стає першопричиною виникнення таких колізій і прогалин, якраз і є основою кризи права, і саме це треба виявити, розкрити, про-

²⁰ *Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей. Т. 2* (пер. з фр., Б Кассен (кер), Дух і Літера 2011) 258–259.

аналізувати, щоби можна було зрозуміти, чи можливо запобігти цьому і як це зробити.

Запитання перше: чому виникають “злами” у нормативності права?

Право має дуальну природу своєї легітимності (можна читати – нормативності): з одного боку, воно забезпечується державним примусом, а з іншого – тримається на інституційній довірі правоспоживачів. Як тільки цей другий чинник починає зменшуватися, то (за законами рівноваги) втрачається нормативний баланс. Руйнування довіри до права рівноцінне його абсолютній примусовості, і замість розширення прав збільшується обсяг обов’язків, що цілком закономірно викликає відверте несприйняття такого права (протест і бунт) або прихований пошук інших (неправових) шляхів виживання. І перше, і друге розхитує систему (правопорядок) та зрештою руйнує її (шляхом виправлення чи повної зміни).

Другою причиною може бути ситуація, коли приймаються норми без морального чи соціального змісту. Такі норми набувають лише формальної чинності, але не мають екзистенційного підкріплення (буттєвого, реального зумовлення). Такі норми, будучи позбавлені будь-якого ціннісного сенсу, стають неприйнятними в суспільстві, незатребуваними в юридичній практиці, а отже, недієвими. Надмірне накопичення таких “соціально мертвих” норм також стає “слабкою ланкою” права, де можуть утворюватися точкові “злами” системи.

Ще однією причиною кризи права можна вважати тотальну універсалізацію чи, навпаки, надмірну індивідуалізацію норм. Тенденція до узагальнення, уніфікації, адаптації, запозичення і т. п. зрештою може призвести до втрати ідентичності національного права. Це називається кризою загальнообов’язковості, яку вважають однією з основних характеристик норм права і яка нині втрачається з інтенсивним розвитком так званого м’якого права (soft law), накопиченням “права без санкцій”, що має рекомендаційний, а не імперативний характер, ідеалізацією стандартизованого бачення під прикриттям формування абсолютної універсальності права. Натомість намагання відтворити у праві всі можливі та потенційні правові ситуації, що декларується як індивідуалізація норм права, містить загрозу надмірного розширення правового матеріалу і розпад загального права (що натепер відбувається через активну популяризацію й обстоювання пріоритету прецедентного права та надання судовій владі частини законодавчих функцій, а в реальності руйнує принцип поділу влади та механізм стримувань і противаг). Тож криза універсальності аж ніяк не збалансовується кризою множинних ідентичностей у праві; обидва ці чинники з ознакою надмірності однаково руйнують правову систему.

Окрему увагу, однозначно, варто звернути на умови надзвичайності (у випадку України – умови повномасштабної війни). За таких умов деякі норми перестають діяти через втрату доцільності, а водночас деякі правові

ситуації не мають відповідного правового регулювання. Здебільшого з виникненням таких умов стається так звана нормалізована аномалія: виняткові обставини набувають статусу правил (виняток стає правилом). І все, як видається, наново вноормується цими “винятковими” правилами, якби не одна обставина: за умов надзвичайного стану норми приймаються поспіхом і хаотично, що зрештою штовхає їх до попередньо описаних порушень нормативності. А іноді право відверто ігнорується на користь елементарної (попри надзвичайні зусилля) логіки виживання. Тоді право проходить іспит на воєнну доцільність і доволі часто при цьому позбувається нормативної раціональності. Тут згадується, скажімо, бажання деяких військовозобов’язаних осіб уникнути мобілізації (зберегти життя навіть ціною ув’язнення). Парадоксальність такого рішення начебто очевидна, але вона руйнує суспільство, яке, з одного боку, намагається дати моральне виправдання незаконності (ненормативності) дій “ухилянта” всупереч нормативній вимозі та скеруванню на потенційну страту (смерть на війні), а з іншого – через воєнний прагматизм (потребу захисту держави) демонструє своєрідну селективну нормативність (пошук варіантів відтермінування, бронювання тощо). Але однаково “героїзація” порушення норм права в контексті невинного морального плюралізму – не що інше, як вагомий показник його кризи.

Щодо таких ситуацій італійський філософ Дж. Агамбен вважав, що тенденція західних держав використовувати надзвичайний (винятковий) стан є одним із проявів авторитаризму. На його думку, за надзвичайного стану (який вводиться як відповідь на тероризм або війну) законні правила і процедури скасовуються й замінюються виконавчою владою, причому це скасування зафіксоване в самому законі – конституції. Довільне суверенне рішення (тут він вступав у полеміку з німецьким юристом і філософом К. Шміттом²¹) і є основою ліберальних демократій, незважаючи на їх офіційний плюралізм, парламентаризм і конституційність. Авторитаризму надзвичайного стану внутрішньо притаманні нестійкість і потреба в неминучій ситуації довільного рішення (а значить насильство), а не закону (що є проявами кризи нормативності. – *Авт.*). Крім цього, Агамбен ввів у філософсько-понятійний обіг ще низку понять, які демонструють кризу нормативності сучасної Європи: “голе життя” – як звичайне біологічне існування людини у статусі об’єкта дії суверенної влади, первинного політичного продукту і кордону; “суспільство концтабору” – як біополітичну парадигму західного світу, що передбачає неможливість фундувати політичні свободи в правах громадян (урбанізований простір з “голим життям” у центрі, пов’язаний з дисциплінарними стратегіями і техніками нагляду, расизмом і геноцидом). За такі позиції Агамбена вважають есхатологом – філософом, який вивчає кінець світу, але співвідносить його з анархізмом, що за своєю суттю

²¹ Б Дем’яненко, ‘Шмітт Карл’, У кн.: *Політична енциклопедія* (Ю Левенець (голова) Ю. Шаповал (заст. голови ред. кол.), Парламентське видавництво 2011) 786.

близький до абсолютного заперечення держави та її примусовості (тобто і нормативності як такої)²².

Ще один аспект, що зумовлює кризу права, – це так зване побутове “неправо”. Йдеться про деформовану маргінальну соціальну нормативність, яка побутувала завжди і всюди, бо постійно є люди, які свідомо або мимоволі недодержують норм і навіть не звертають на це уваги, це стає їхньою буденністю (порушення норм – не порушення, якщо цього ніхто не бачить чи якщо це не завдає шкоди іншим). Толерування порушень норм права стає способом адаптації до умов проживання, але водночас поступово руйнує підвалини нормативності загалом (це спостерігають інші й можуть наслідувати, особливо діти). До таких ситуацій можна віднести не тільки чийсь індивідуальні дії, а й колективні практики, коли правові норми втрачають свою ефективність порівняно зі соціальними звичками чи давніми традиціями на певній території, у певних громадах. Окремі ризики для нормативності права становлять також цифрові спільноти у соціальних мережах, на певних каналах, платформах і т. ін. Вони формують свої (альтернативні, але прийнятні для них) правила, які часто суперечать формальним. Іноді норми права підміняють неформальними санкціями: осуд, втрата репутації, ізолювання або дискримінація (нині доволі популярна практика остракізму, так звана cancel culture – культура скасування, або соціальне вигнання, навмисне ігнорування, відсторонення від групової взаємодії, переслідування тощо). Усе це супроводжується псевдонормативністю, що також чимало додає до кризи права.

До того ж майже тотальна диджиталізація та цифровізація встромляють ще одну “шпильку” в бік нормативності. Технологічно трансформована норма вже не формулюється текстом, а закодовується як певний алгоритм, не виконавши який, особа не отримає певних послуг. Така алгоритмічна нормативність, з одного боку, вважається значним прогресивним проривом, скажімо, у сфері адміністрування, але містить цілу низку ризиків для систем, які вона обслуговує, бо тут нівелюється виконавець алгоритму (крім випадків чіткої ідентифікації особи), не завжди зберігається якість виконання, а іноді навіть унеможливується доступність таких послуг (з різних причин, як-от відсутність відповідного гаджета чи знань його обслуговування, нестабільність електричних і електронних мереж та ін.). Крім цього, автоматизоване застосування норм права практично блокує можливість його тлумачення, а отже, пояснення задля доступності та формує цифровий контроль замість правового регулювання. У таких умовах людина не докладает зусиль, щоби щось отримати (послугу, товари, інформацію тощо), але стає узалежненою від технічних приладів і операторів, чії дії мають тенденцію до домінування над людиною-споживачем і маніпуляції її поведінкою. Ризики такої ситуації вже давно описуються в наукових розвідках, художніх

²² Агамбен Джорджо, *Друг. Чотири есеї про політику* (Олександр Тимофеев (пер. і впоряд.), Дніпро 2022) 92.

творах і просто страшних оповідях про владу машин над людьми (до прикладу – Джордж Оруел “1984”²³, Олдос Хакслі “Чудовий новий світ”²⁴, Берджес Ентоні “Механічний апельсин”²⁵, Айзек Азімов “Я, робот”²⁶, Вільям Гібсон “Нейромант”²⁷, Філіп К. Дік “Чи мріють андроїди про електроовець”²⁸ і фільмо-версія “Той, що біжить по лезу”, а також фільми “Термінатор”, “Матриця”, “Ти – космос” та багато інших). Крах усіх систем, які придумало людство, як і самої людини, цілком імовірний через втрату нормативності на користь техногенності.

Криза нормативності можлива навіть у таких, здавалося б, стабільних сферах, як класичне праворозуміння в межах загальної теорії права. Виникають і обґрунтовуються штучні доктрини, які трактують право, скажімо, як новий божественний порядок (неопротестантизм), самореалізацію розуму (неогегельянство), абстрактні правила для абстрактної людини як абсолютного спостерігача (неоекзистенціалізм), внутрішнє узгодження, а не відповідність реальності (кореспондентна та когерентна теорія істини), соціокультурну детермінацію правової рефлексії, об’єкт застосування штучного інтелекту та інше (див.: К. Горян²⁹; С. Максимов³⁰; О. Мельничук³¹; Ю. Циганюк і В. Легких³²). При цьому до певної міри ігноруються класичні підходи позитивізму, юснатурології та соціології, натомість пропагується динамізм, плюралізм, інтерсуб’єктивність у праві. Цілком можливо, що такі концепції домінуватимуть у новітньому світі, адже обстоюють не просто відхід від нормативності, а заміну її розмитою етикою відповідальності (людина сама знає свої межі, усвідомлює свої дії, поважає інтереси інших і не порушує гармонію всесвіту). Але чи дієздатними виявляться ці альтернативи нормативності у праві – покаже час, а поки вони залишаються стабільно критичними і суспільно граничними, щоб абсолютно позбавити нормативність домінування.

Запитання друге: як долати такі “злами” нормативності права?

Насамперед, як примітивно це не виглядало б, треба її визнати як законний етап розвитку будь-якої системи, зокрема і права. Цей етап найбільше потребує аналізу, перегляду підходів до розуміння цього соціально-

²³ Джордж Оруелл, 1984. *Колгосп тварин* (пер. з англ., КСД 2023) 464.

²⁴ Олдос Хакслі, *Який чудесний світ новий!* (пер. з англ., Вид-во Старого Лева 2016) 368.

²⁵ Ентоні Берджес, *Механічний апельсин* (пер. з англ., Наш формат 2022) 192.

²⁶ Айзек Азімов, *Я, робот* (пер. з англ., Навчальна книга – Богдан 2005) 276.

²⁷ Вільям Гібсон, *Нейромант. Кіберпростір* (пер. з англ., Видавництво 2020) 320.

²⁸ Філіп К Дік, *Чи мріють андроїди про електроовець* (пер. з англ., Комубук 2024) 288.

²⁹ К Горян, ‘Неопротестанська концепція міжнародного права як одна з детермінант міжнародних конфліктів’, *Міжнародні читання з міжнародного права пам’яті професора П. Є. Казанського: матеріали четвертої міжнар. наук. конф.* (Фенікс 2013) 543–546.

³⁰ С Максимов, ‘Класична і некласична моделі осмислення правової реальності’ [2014] 1 *Право України* 61–68.

³¹ О Мельничук, ‘Класичні та некласичні принципи методології сучасного права та держави’ [2023] 4(82)2 *Держава та регіони. Серія: Право* 85–92 <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.4.2.16>.

³² Ю Циганюк, В Легких, ‘Істина у кримінальному процесі: філософсько-правові засади та практичний вимір’ [2025] 06(3) *Аналітично-порівняльне правознавство* 258–263 <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.38>.

го явища і його функціонального призначення для людини, держави, світу; усвідомлення кризовості ситуації та вразливості права у ній; пошуку аналогічних станів серед інших правових систем і альтернативного їх бачення; а далі – перетворення стану “занепокоєння” на конкретні дії щодо відновлення й оновлення правового потенціалу.

Тобто слід визнати, що нормативні кризи неминучі. Якщо говорити саме про право, то тут криза нормативності зумовлюється постійними змінами (у галузевій структурі, у суспільних відносинах, зрештою, у появі новітньої людини з її досі не вирішеними біоетичними проблемами). Для визнання цього треба немовби “зупинити” рух права (уявно перестати вносити зміни, адаптувати його до міжнародного права, запозичувати зовнішні стандарти і т. ін.) та провести якісну комплексну ревізію на предмет актуальності, обов’язковості, регулятивності, системності, імперативності й доцільності норм.

Наступний крок – визначити загальнолюдські цінності, яким надає перевагу сучасний світ, окрема держава, окрема людина. І вже на цій основі виокремити, що є важливо для нашої держави і всіх тих, хто опинився або свідомо забажав бути в умовах українського суспільства. Якщо національне право і правові принципи не збігаються з інтересами українців та іноземців в Україні, це може свідчити про асинхронність їх розвитку. Тут, імовірно, варто переглянути нововведення у сфері правотворчості, щоб повернути праву об’єктивність і реальність. Дуже важливо знайти не тільки невідповідності (прогалини і колізії), а й зрозуміти, чому вони виникли, що стало причиною і як встановити новий баланс (бо відновити попередній вже не вдасться через постійну динаміку змін).

Загалом, коли йдеться про подолання кризи нормативності у праві – це про збереження “старих” норм і вибудову на їх основі нової осучасненої моделі правової системи, де право є лише одним із елементів, що уособлює нормативність, а всі решта елементів власне покликані забезпечувати цю нормативність. Тож ідеться про правове моделювання дійсності, яке має базуватися власне на нормативності. Функціональне призначення такого правового моделювання полягає в тому, що воно допомагає: по-перше, зрозуміти, як облаштована правова дійсність (чи стійка структура правової системи, які властивості нормування зберегло / втратило право, чи дієвий механізм правового регулювання тощо); по-друге, навчитися управляти правовою системою та процесами в ній, обираючи найефективніші способи управління при певних ситуаціях і критеріях (це сприяє оптимізації процесу нормативного регулювання); по-третьє, прогнозувати прямі й побічні наслідки реалізації обраних способів і форм впливу на всі складові правової дійсності (зміна стану одного елемента, наприклад суспільної правосвідомості чи керівної ідеології, може суттєво скоригувати правову систему загалом).

Ще один значущий аспект: вихід із кризи нормативності права – через упорядкування й стабілізацію його як цінності, а не примусу; забезпечення його переконливості в корисності для людини, суспільства, держави, які, зі свого боку, мають додержувати норм не зі страху покарання, а за переконанням; вироблення його не лише формально чинним, а внутрішньо легітимним зі збереженням морального і смислового авторитету. І тут умовна “реформа законодавства” – це далеко не вихід, бо можна безконечно вдосконалювати тексти норм і збільшувати їх кількість, але ж криза, як розглянуто вище, криється набагато глибше. Норма не має стати просто “формою права”, вона має отримати довіру, відобразити фундаментальні уявлення про свободу, рівність, справедливість, узгоджуватися з реальним досвідом суспільства і держави (війна та інші катаклізми). Причому повернення ціннісних засад права – це не має бути безпідставним моралізаторством. Тут близькою є “ідея права” Г. Радбруха з позицією про “справедливість, доцільність і правопевність як чинники ідеалу права”, яка наголошує, що нормативність права не є абсолютом, а має моральний вимір. Тобто якщо закон суперечить справедливості, він перестає бути правом і перетворюється на “легальне беззаконня”³³. Тому особливо важливим є відновлення моральної сутності права через збереження в ньому обстоювання людської гідності та недоторканності, об’єктивної справедливості, неприпустимості очевидного зла.

До того ж право має бути створене за участю всіх громадян держави, щоб ні в кого не виникало запитання “навіщо ця норма?” і водночас усі мали змогу раціональної критики. Право має об’єктивно враховувати реальну дійсність, не бути нейтральним і безсилим щодо відвертого насильства. І мова права має бути не абстрактною, а зрозумілою. Тобто вихід із кризи знецінення права через втрату нормативності зовсім не має передбачати посилення всезагального примусу, а відновлення довіри кожного до його сприйняття, зміцнення його сутнісного смислу і гарантування справедливості як норми життя. Саме це є основою *концепції відновлювальної нормативності права*, яка має обстоювати не посилення “легального примусу” держави чи кількісне збільшення норм, а відновлення спроможності права зумовлювати стабільність, обов’язковість, регулятивність, імперативність, прагматичність і системність (про що зазначалося на самому початку) як його внутрішніх смислових характеристик.

Є чимало теорій, які вважають неможливість такого ідеального функціонування права (зародження – розвиток – реалізація – криза – реанімація – знов ефективна реалізація і т. ін.). Пишуть про *ілюзію* правового порядку, а право в ній розглядають як симуляційну вправу (ідея симулякрів і симуляції

³³ В Бігун, ‘Радбрух’, *У кн. Юридична енциклопедія: у 6 т. Т. 5: П – С* (Ю Шемшученко (відп. ред.), Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана 2003) 736.

Ж. Бодріяра³⁴), що реалізується через ритуалізацію правової дійсності (чіткі процедури, “правильна” мова, підзвітність тощо), як необхідну “декорацію” життєдіяльності держави; правові принципи (як-от верховенство права) стають риторичними формулами. Право перетворюється зі змісту нормативності на узагальнений знак нормативності та вже не регулює відносини, а імітує цей процес із формальним комунікаційним ефектом. Право не діє, а видається таким, що діє. Право не переконує, а лише адмініструє, бо перетворює споживача права на “об’єкта і носія влади”, чим формує ілюзію правопорядку, раціональності норм і загальної згоди з ними, тоді як реальний контроль здійснюється через чіткі стандартні процедури (ідеї асиметричної та дисциплінарної влади як автоматизованого механізму з елементами симуляції, М. Фуко³⁵).

Висновки. Втрата нормативності означає втрату не тільки ефективності права, а й смислового змісту обов’язковості загалом. Тому дуже важливо зуміти перейти від “презумпції підозри” до “презумпції автономії”, що відновлює в соціальних суб’єктів відчуття довіри до держави і права, а отже, формує усвідомлення особистої відповідальності. Акцент треба робити не на адміністративній ефективності, а на публічній раціональності. Тут доречна теорія Ю. Габермаса³⁶: нормативність права можна відновити не жорстким застосуванням, а відкритим обговоренням; зобов’язальність норм права не має бути силоміць чи хитрістю нав’язаною, а такою, яку можна раціонально пояснити.

Тобто право вийде із кризи нормативності тоді, коли норма стане не лише формальним правилом поведінки, а визнаною вимогою, яку людина сприйматиме як справедливу міру її свободи. Тут надзвичайно важливо відновити нормативність без повернення до авторитаризму, зберегти баланс між вимогами норм і збереженням свободи. У цьому полягає нова парадигма права: екзистенційна прийнятність норми й реконструкція відповідальності як пріоритету нормативності. Дієва нормативність права відновлюється переходом від чіткої інженерії поведінки людини до усвідомленої нею етики відповідальності, від ілюзії та симуляції порядку до змістовної легітимності (право дає відповіді на всі “чому?”, а не вказує “як?”).

Звісно, у контексті викладеного можна говорити, що криза нормативності – це природний і закономірний стан кожної системи загалом і права зокрема, але ж криза – це ще не крах, вихід із кризи – це також логічна послідовність (щоправда, виходять із цього по-різному і не всі).

Після війни і системної кризи українського суспільства виникатимуть питання про юридичну силу норм, про потребу їх перегляду, про віднов-

³⁴ Жан Бодріяр, *Симулякри і симуляція* (переклад Володимира Ховхуна, Основи 2004) 118.

³⁵ Мішель Фуко, *Наглядати й карати. Народження в’язниці* (переклад Петра Тарашука, Комубук 2020) 452.

³⁶ Юрген Габермас, *Залучення іншого: Студії з політичної теорії* (пер. з нім. А. Дахній, Астролябія 2006) 416.

лення довіри до суду, закону, держави, словом, настане період перехідного правосуддя, постконфліктного відновлення (зокрема права) і легітимації нового правопорядку, що має бути не технічним, а глибинним соціально-ціннісним завданням. Право не може відновити свою нормативність прийняттям нових законів, інституційною реформою чи конституційними деклараціями. Тут потрібні нові дієві символи нормативності, як-от публічне відновлення зв'язку між правом і справедливістю. Роботи вистачить усім: філософам (для аналізу “аморального” й “деградованого” права), соціологам (для напрацювання соціальної практики подолання розриву між “книжним” і “дієвим” правом), правникам (для встановлення межі допустимої нормативності й законності та закріплення права на опір і правову непокопу), медійникам (для демонстрації нормативності як результату суспільного визнання, права – як форми соціальної комунікації, а легітимності – як способу публічного дискурсу).

Проблема втрати й відновлення нормативності є фундаментальною для багатьох наук, а передусім для теорії та філософії права, які мають виробити нову наукову парадигму ревіталізаційної нормативності права з безпосереднім урахуванням нагальних проблем українського суспільства – війни, перехідного правосуддя, реформ, довіри до влади та держави.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Giudice Michael, *The Normativity of Law Series: Elements in Philosophy of Law* (Cambridge University Press 2024) <https://doi.org/10.1017/9781009209854>.
2. Schafer Karl, *Kant's Reason: The Unity of Reason and the Limits of Comprehension in Kant* (Oxford University Press 2023) <https://doi.org/10.1093/oso/9780192868534.001.0001>.
3. Worsnip Alex, *Fitting Things Together: Coherence and the Demands of Structural Rationality* (Oxford University Press 2021) <https://doi.org/10.1093/oso/9780197608142.001.0001>.
4. Koziubra M, *Praktychna filozofia prava* (Dukh i Litera 2024) (in Ukrainian).
5. Rabinovych P, *Filozofia prava: navch. posib. u 5-ty ch. Ch. 1–2: Filozofia prava yak nauka. Hnoseolohiia prava* (In Yure 2013) (in Ukrainian).
6. Slyvka S, *Problemy filozofii prava: navch. posib.* (2-he vyd., pererobl. i dopov., Pravo 2015) (in Ukrainian).
7. Zamorska L, *Pravova normatyvnist yak osnova mekhanizmu dii prava* (Feniks 2013) (in Ukrainian).

Edited and translated books

8. Azimov Aizek, *Ya, robot* (per. z anhl., Navchalna knyha – Bohdan 2005) (in Ukrainian).
9. Berdzhes Entoni, *Mekhanichniy apelsyn* (per. z anhl., Nash format 2022) (in Ukrainian).
10. Bodriiar Zhan, *Symuliakry i symuliatsiia* (perekład Volodymyra Khovkhuna, Osnovy 2004) (in Ukrainian).
11. Dik F K, *Chy mriiut androidy pro elektroovets* (per. z anhl., Komubuk 2024) (in Ukrainian).
12. Dzhordzho Agamben, *Druh. Chotyry esei pro polityku* (Oleksandr Tymofeiev (per. i vporiad.), Dnipro 2022) (in Ukrainian).

13. Fuko Mishel, *Nahliadaty y karaty: Narodzhennia v'iaznytsi* (pereklad Petra Tarashchuka, Komubuk 2020) (in Ukrainian).
14. Habermas Yurhen, *Zaluchennia inshoho: Studii z politychnoi teorii* (per. z nim. A Dakhnii, Astroliabiia 2006) (in Ukrainian).
15. Hibson Viliam, *Neiromant. Kiberprostir* (per. z anhl., Vydavnytstvo 2020) (in Ukrainian).
16. Khakslı Oldos, *Yakyi chudesnyi svit novyi!* (per. z anhl., Vyd-vo Staroho Leva 2016) (in Ukrainian).
17. Orvell Dzhordzh, *1984. Kolhosp tvaryn* (per. z anhl., KSD 2023) (in Ukrainian).
18. Zaihan Piter, *Kinets svitu – tse lyshe pochatok. Kartohrafuvannia krakhu hlobalizatsii* (per. z anhl. Oleksii Chupa. Laboratoriia 2025) (in Ukrainian).

Journal articles

19. Ferrero Luca, 'The Simple Constitutivist Move' [2019] 22 *Philosophical Explorations* 146–162 <https://doi.org/10.1080/13869795.2019.1599048>.
20. Gold E R, 'Navigating Normative Complexity: The Legal Subject's Critical Role in Forging and Upholding Legal Order' [2025] 29(1) *Review of Constitutional Studies* 79–122 <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.5282614>.
21. Kabalskyi R, Shevchyk O, 'Does Normativity Contribute to the Effective Protection of Rights? Reflections on the Concept of Normativity in the Modern Ukrainian Doctrine of Law' [2021] 3(11) *Access to Justice in Eastern Europe* 155–169 <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.3-n000081>.
22. Leffler Olof, 'Constitutivism's plight: inescapability, normativity, and relativism' [2024] 123 *The Philosophical Quarterly* <https://doi.org/10.1093/pq/pqae123>
23. Smith Michael, 'The Magic of Constitutivism' [2015] 52 *American Philosophical Quarterly* 187–200.
24. Walden Kennet, 'Practical Reason Not as Such' [2018] 13 *Journal of Ethics and Social Philosophy* 125–53 <https://doi.org/10.26556/jesp.v13i2.257>.
25. Maksymov S, 'Klasychna i neklasychna modeli osmyslennia pravovoi realnosti' [2014] 1 *Pravo Ukrainy* 61–68 (in Ukrainian).
26. Maksymov S, 'Spir pro pryrodu prava' [2020] 2 *Filosofii prava i zahalna teoriia prava* 17–34 <https://doi.org/10.21564/2707-7039.2.242827> (in Ukrainian).
27. Melnychuk O, 'Klasychni ta neklasychni pryntsyipy metodolohii suchasnoho prava ta derzhavy' [2023] 4(82)2 *Derzhava ta rehiony. Serii: Pravo* 85–92 <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.4.2.16> (in Ukrainian).
28. Serediuk V, Bohdan O, 'Normatyvnist prava v suchasni ukrainskii teorii ta filosofii prava' [2025] 7(89) *Suchasna doktryna prava* 99–106 <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2025-7-11247> (in Ukrainian).
29. Stovba O, 'Normatyvnist prava: filosofsko-pravove osmyslennia' [2018] 1(1) *Sotsialno-pravovi studii* 11–16 <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2018-1-11-16> (in Ukrainian).
30. Tsyhaniuk Yu, Lehkykh V, 'Istyna u kryminalnomu protsesi: filosofsko-pravovi zasady ta praktychni vymir' [2025] 06(3) *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo* 258–263 <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.38> (in Ukrainian).

Encyclopedias and dictionaries

31. Bihun V, 'Radbrukh', U kn. *Yurydychna entsyklopediia: u 6 t. T. 5: P – S* (Iu Shemshuchenko (vidp. red.), *Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana* 2003) (in Ukrainian).
32. Dem'ianenko B, 'Shmitt Karl', U kn.: *Politychna entsyklopediia* (Iu Levenets (holova) Yu. Shapoval (zast. Holovy red. kol.), *Parlamentske vydavnytstvo* 2011) (in Ukrainian).
33. *Yevropeyskyi slovnyk filosofii. Leksykon neperekladnosti. T. 2* (per. z fr., B Kassen (ker), *Dukh i Litera* 2011) 258–259 (in Ukrainian).

Conference papers

34. Horian K, 'Neoprottestanska kontseptsiiia mizhnarodnoho prava yak odna z determinant mizhnarodnykh konfliktiv', *Mizhnarodni chytannia z mizhnarodnoho prava pam'iaty profesora P. Ye. Kazanskoho: materialy chetvertoi mizhnar. nauk. konf.* (Feniks 2013) 543–546 (in Ukrainian).

Olha Balynska

REVITALIZATION OF THE NORMATIVITY OF LAW:
A NEW PARADIGM AND/OR AN URGENT NECESSITY

ABSTRACT. The problem of the loss and the desired restoration of normativity is increasingly becoming a key issue for the modern world in general and for law in particular. This aspect gains particular relevance in the context of the extraordinary state of Ukrainian society, where classical models of normativity prove to be insufficient – not only in the sphere of ensuring law and order, but also in virtually all areas of state functioning.

The purpose of the article is to clarify why a crisis of normativity emerges within in modern social systems, including law, to identify the ways of overcoming it, and to determine whether the restoration of normativity is forming into a new scientific paradigm or is becoming an increasingly urgent necessity for humanity.

Based on an analysis of the situation in Ukraine and scholarly developments on this issue, it is substantiated that the loss of the normativity of law has a number of factors, including: the destruction of trust in law, which is equivalent to the reduction of law to mere coerciveness; the adoption of norms devoid of moral or social content, rendering them unacceptable to society and unclaimed in legal practice; total universalization or, conversely, excessive individualization of norms; the conditions of full-scale war; so-called everyday “non-law” (informal normative practices) as a manifestation of deformed marginal social normativity; digitalization and code-based algorithmizing of law, which potentially poses the risk of technological dominance over legal normativity; the neglect of classical approaches to legal understanding, and others.

It is concluded that the problem of the loss and restoration of normativity is fundamental for many sciences, and above all for the theory and philosophy of law, which are called upon to develop a new scientific paradigm of the revitalization of the normativity of law, taking into direct account the urgent problems of Ukrainian society – war, transitional justice, reforms, and trust in government and the state.

KEYWORDS: norm; normativity; legality; state; law; paradigm; revitalization.

ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Мар'яна Гартман

кандидатка юридичних наук,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права
Державного вищого навчального закладу
“Ужгородський національний університет”
(Ужгород, Україна)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3894-1589>
hartmanmt77@gmail.com

УДК 342.72-056.24+179.7-026.11:26

КІНЕЦЬ ЖИТТЯ БЕЗ “ПРАВА НА СМЕРТЬ”: ГАЛАХІЧНИЙ ПІДХІД У СВІТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВА

АНОТАЦІЯ. Стаття присвячена аналізу підходів єврейського релігійного права (галахи) та європейської правової традиції до регулювання кінця життя, агонії та допустимості медичного втручання. Вихідною нормативною основою дослідження є приписи Письмової Тори, зокрема заборона позбавлення життя та імператив вибору життя, які надалі отримують розвиток у галахічній традиції. На основі галахічних джерел, праць рабинів М. Файнштейна, А. Штайнберга, Ф. Роснера та інших дослідників розкрито фундаментальну концепцію безмежної цінності життя, згідно з якою будь-яке свідоме прискорення смерті становить заборонене діяння. Навіть у випадку тяжкої невиліковної хвороби людина розглядається як повністю жива, а момент її смерті належить виключно Божому визначенню. Водночас галаха допускає припинення надмірних або неефективних медичних втручань, що не мають лікувальної мети та лише продовжують процес агонії, проте не дозволяє жодних дій, спрямованих на активне спричинення смерті.

Європейська правова традиція, зокрема французька модель безперервної глибокої седатції та практика ЄСПЛ у справах *Lambert v. France* і *Pretty v. the United Kingdom*, демонструє схожу логіку: право на гідність наприкінці життя не отожднюється з “правом на смерть”, а полягає в забезпеченні того, щоб людина не була примусово утримувана у стані тривалої агонії за допомогою втручань без терапевтичної користі. ЄСПЛ чітко розмежує активні дії, що умисно спричиняють смерть (які є неприпустимими), та припинення підтримувальної терапії у випадках, коли вона не відповідає інтересам пацієнта.

У статті зроблено висновок про наявність концептуальної спорідненості між галахою та європейським правом: обидві системи виходять із презумпції абсолютної поваги до життя, не визнають активну евтаназію як форму автономії особи та допускають можливість припинення непропорційного лікування за умови відповідального, процедурного й виваженого рішення, ключовою цінністю якого є людська гідність.

Ключові слова: галаха; право на життя; гідність людини; агонія; пасивна евтаназія; припинення лікування; європейська судова практика.

Актуальність дослідження зумовлена посиленням етичних і правових дискусій щодо меж права людини на життя й допустимості медичного втручання на завершальному етапі існування людини. У більшості європейсь-

ких юрисдикцій активна евтаназія залишається забороненою, проте водночас розвиваються інструменти паліативної допомоги, глибокої седації, а також моделі відмови від непропорційного лікування. Це породжує складні питання: де закінчується обов’язок держави зберігати життя й починається повага до гідності, автономії та свободи від зайвих страждань. На цьому тлі малодослідженою залишається єврейська правова традиція (галаха), яка формує самобутнє бачення права на життя, гідної смерті та абсолютної заборони активного прискорення смерті, водночас допускаючи відмову від певних видів лікування. Зіставлення галахічних підходів до агонії, статусу *goses* та допустимих меж медичного втручання з сучасним європейським правом, зокрема французькою моделлю глибокої седації, уможливило по-новому осмислити баланс між охороною життя, повагою до гідності та необхідністю запобігання зловживанням у сфері евтаназії. Для України, де евтаназія законодавчо заборонена, але публічні та академічні дискусії щодо “права на гідну смерть” набувають дедалі більшої інтенсивності, таке порівняльне дослідження має не лише теоретичне, а й практичне значення – воно дає можливість чіткіше окреслити межі припустимих моделей кінця життя, не порушуючи конституційної презумпції захисту життя людини.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу галахічних джерел і сучасних єврейських медико-етичних праць розкрити ставлення єврейського права до кінця життя, агонії та евтаназії, зіставити його з французькою моделлю безперервної глибокої седації та відповідною практикою ЄСПЛ, а також показати, як ці підходи можуть бути корисними для української правової доктрини у визначенні меж допустимого медичного втручання наприкінці життя.

Питання евтаназії, “права на смерть” та “права на гідну смерть” у вітчизняній юридичній науці досліджуються переважно в конституційно-правовому, кримінально-правовому та філософсько-правовому вимірах. Аналіз правової природи евтаназії, її видів та співвідношення з правом на життя міститься у працях С. Булеци, Ю. Волочай, А. Бадиди та ряду інших вчених. Водночас в українській доктрині практично немає робіт, які б комплексно поєднували аналіз єврейського релігійного права (галахи), його уявлень про агонію (*goses*), межі допустимого знеболення та відмови від лікування з сучасними моделями правового регулювання кінця життя в європейських державах. Заповнення цієї прогалини та порівняльний аналіз галахічних приписів із французьким законодавством і практикою ЄСПЛ становлять наукову новизну.

Вірування ортодоксального юдаїзму зосереджене навколо концепції, що вся Тора була дана Мойсею, коли Всевишній з’явився перед ним на горі Синай, і Закон є авторитетним для сучасного життя загалом. Фундаментальна відмінність між ортодоксальними та неортодоксальними групами полягає в суворому дотриманні ортодоксальними галахи, як її визначили

рабини. Рабини є релігійними авторитетами та тлумачами єврейського закону¹.

Слід зазначити, що галаха – це загальний термін для всієї юридичної системи юдаїзму, яка охоплює закони, традиції, правила поведінки й релігійні практики. Для ортодоксальних юдеїв галаха є абсолютно обов'язковою. Її джерелом є божественне одкровення – Тора і рабинічні постанови, що тлумачать її. Зарубіжний вчений А. Штейнберг пояснює, що галаха складається з кількох типів норм, починаючи від Письмової Тори до звичаїв². У єврейській правовій традиції заборона активної евтаназії впливає не з окремих казуїстичних приписів, а з цілісної концепції священності людського життя, що закріплено у Письмовій Торі. Заповідь “Не вбивай” (Шмот 20:13) у поєднанні з настановою “обери життя” (Дварім 30:19) формує нормативний імператив, відповідно до якого життя розглядається як абсолютна цінність, що не підлягає довільному розпорядженню людини³. У працях відомого філософа-галахіста XII ст. М. Маймоніда (Рамбама), зокрема у першому повному кодексі єврейського закону “Мішне Тора” (Сильна рука) (розділ “Гілхот Роцеах у-Шмірат Нефеш” – Закони про вбивство та збереження життя), цей принцип трансформується у обов'язок не лише утримуватися від позбавлення життя, а й активно його зберігати, навіть у ситуаціях тяжкої хвороби або агонії⁴. Талмудична традиція та пізніші галахічні кодифікації, зокрема авторитетний єврейський кодекс, який містить короткий і зрозумілий збір практичних релігійних законів і заповідей для повсякденного життя, “Кіцур Шульхан Арух”, підкреслюють необхідність турботи про хворого й поваги до його гідності, чітко відмежовуючи допустиме пасивне очікування природної смерті від будь-яких дій, що спрямовані на її прискорення⁵. Саме ці засадничі елементи дають логічне обґрунтування щодо заборони активної евтаназії у єврейському праві.

Використовуючи дослідження зарубіжних науковців, пояснимо певні аспекти розуміння права на життя та водночас гідну смерть. По-перше, Талмуд підкреслює, що той, хто закриває очі вмираючому, “проливає кров”. Інакше кажучи, навіть легкий дотик може прискорити смерть – подібно до того, як лампа гасне від найменшого доторку до її гніту. По-друге, згадуваний Кодекс Маймоніда (XII ст.) наголошує: людина, що перебуває у стані

¹ K R Cohen, Z G Loewy, M M Rumore, ‘End-of-Life Care: Law, Ethical Principles, and Jewish Medical Ethics’ (Annals of Long-Term Care, August 2018) <<https://www.hmpgloballearningnetwork.com/site/altc/articles/end-life-care-law-ethical-principles-and-jewish-medical-ethics>> (accessed 27.03.2026).

² A Steinberg, ‘Jewish medical ethics’, In *Encyclopedia of Jewish Medical Ethics*. Vol. 6 (Schlesinger Institute 1998) 634.

³ Torah: Exodus 20:13 <<https://www.sefaria.org/Exodus.20.13?lang=bi&with=all&lang2=en>> (accessed 27.03.2026); Deuteronomy 30:19 <<https://www.sefaria.org/Deuteronomy.30.19?lang=bi&with=all&lang2=en>> (accessed 27.03.2026).

⁴ Maimonides. (12th century). *Mishneh Torah: Hilkhos Rotzeach u-Shmirat Nefesh* <https://www.sefaria.org/Mishneh_Torah%2C_Murderer_and_the_Preservation_of_Life.1.1?lang=bi> (accessed 27.03.2026).

⁵ Ganzfried, S. (1864). *Kitzur Shulchan Aruch*, Chapter 193 <<https://www.sefaria.org/sheets/115293?lang=bi>> (accessed 27.03.2026).

агонії, вважається живою в усіх правових аспектах. Цей кодекс фактично передбачає абсолютну заборону прискорення смерті (Маймонід порівнює помираючого зі свічкою, яка тліє: навіть легкий дотик може загасити вогонь). По-третє, галаха забороняє будь-які дії, спрямовані на скорочення життя, але допускає пасивне очікування природної смерті⁶. До речі, рабинічна традиція допускає лише “відсторонення перешкод”, але не активні дії. Текст згадує галахичний принцип: якщо дія лише прибирає “перешкоду” смерті, а не спричиняє її – це допустимо. Але, знову ж таки, будь-яке активне втручання, яке прямо прискорює смерть, заборонене⁷.

Один із найавторитетніших рабинів ХХ ст., Р. М. Файнштерн, автор численних галахичних практик, що широко використовуються в медичній етиці, досліджує питання припинення штучного життєзабезпечення, відмови від надмірних методів лікування та заборони активного прискорення смерті, тим не менше припускає застосування знеболення, навіть якщо воно може побічно наблизити смерть. Переклавши текст рабина з івриту, ми зробили висновок, що Тора розглядає навіть дуже тяжко пораненого як особу, що має повний статус живої людини, а не “напівмертвої”. Навіть якщо людині залишилось жити декілька хвилин, то її вбивство є повним порушенням заборони вбивства (принцип із галахи – “той, хто у стані агонії, є живим”). Підкреслюється, що лише Бог визначає момент смерті. Навіть якщо людина фактично приречена, будь-яка дія, яка пришвидшує смерть, є вбивством⁸. Із цього випливає, що активне прискорення смерті – евтаназія є вбивством. Цієї ж позиції дотримується вчений Фред Роснер, дослідник єврейських релігійних вчень, які, безумовно, забороняють самогубство. На його думку, противники евтаназії стверджують, що якщо вона добровільна, то це самогубство. Відповідь на цей аргумент полягає в тому, що мучеництво, форма самогубства, виправдовується за певних умов. Однак мученик прагне не покінчити своє життя в першу чергу, а досягти мети – смерть є небажаним побічним продуктом. Тож мучеництво та самогубство здаються несумісними. Крім того, кажуть, що евтаназія, якщо вона добровільна, є вбивством. Однак вбивство зазвичай означає навмисне зло. Мотиви особи, яка здійснює евтаназію, спрямовані на боротьбу із злом. Навпаки, такі мотиви є похвальними та гідними похвали, хоча методи можуть бути неприйнятними⁹. Тобто автор пояснює, що особа при вчиненні таких дій може мати добрі наміри й щиро бажати полегшити страждання людини, але попри все не має права брати на себе роль того, хто скорочує життя. Навіть якщо людина страждає, смерть не можна пришвидшувати. Це цілковито відповідає

⁶ Fred Rosner, ‘Jewish Perspectives on Death and Dying’ [1991] II(1) Jewish Medical Ethics January 39.

⁷ Ibid 40.

⁸ Moshe ben Dovid Feinstein, Igros Moshe, vol 7 (Bnei Brak 1985) <<https://hebrewbooks.org/921>> (accessed 27.03.2026).

⁹ Rosner (n 6) 38.

позиції, яку використовує у своїх дослідженнях А. Штайнберг, суть якої полягає у тому, що намір “полегшити” не змінює правової природи вбивства¹⁰.

У цьому контексті звернемось до принципу із галахи – “той, хто у стані агонії, є живим”. У Словнику української мови “агонія” – це останні прояви життєвих функцій організму перед смертю; передсмертні муки; конання¹¹. Подібна категорія міститься й у галасі під назвою “goses”, що означає перебування людини у стані невідворотної передсмертної слабкості, і смерть очікується дуже скоро. Зарубіжні вчені зазначають, що в єврейському релігійному праві госес визначається як людина, яка, як очікується, помре протягом 72 годин або трьох днів і яку можна впізнати за передсмертним хрипом¹². Відповідно, галаха наводить дуже чітку межу між тим, що дозволено, і тим, що заборонено.

Як ми з'ясували, активне прискорення смерті в єврейському праві є категорично забороненим, тоді як пасивна евтаназія, яка штучно продовжує агонію, за галахою, дає змогу не робити цих втручань, або навіть припинити їх, якщо це не є активною дією, яка викликає смерть (Seif 1: Оце так, він живий у всіх відношеннях. Ми не зв'язуємо йому щелепи, не намазуємо його, не миємо його [як для поховання], не очищаємо його отвори, не виймаємо подушку з-під його [голови], не кладемо його на пісок, ні на кераміку, ні на землю. І ми не кладемо на його живіт жодної миски, щітки, миски з водою чи шматка солі)¹³. Це і є відмінність між “пасивною евтаназією” (забороненою, якщо викликає смерть) та припиненням непотрібних медичних втручань (дозволено, якщо вони не лікують).

Пасивна евтаназія визначається як утримання від лікування, яке може продовжити життя. Вона є більш поблажливою й застосовується до тих, очікувана тривалість життя яких вважається не більше трьох днів. Відмова від медичного лікування допускається, якщо воно вважається марним або неефективним¹⁴.

Після аналізу галахічних норм варто зазначити, що єврейське право вибудовує надзвичайно чітку межу між активними діями, що прискорюють смерть, та пасивним невтручанням у природний процес агонії. Відповідно до Yoreh Deah/339 (Seif 1) особа у стані госесу прирівнюється до живої істоти у всіх правових аспектах, а тому будь-які активні дії, здатні навіть опосередковано наблизити її смерть, є строго забороненими та кваліфікуються як вбивство. Водночас класичні джерела не вимагають продовження таких втручань, які не мають лікувального ефекту й лише підтримують процес помирання, не змінюючи його прогнозу. Тож галаха містить абсолютну за-

¹⁰ Steinberg (n 2) 636.

¹¹ Словник української мови: в 11 т. Т. 1: А–В (І Білодід (ред), Наукова думка 1970) 17.

¹² G Baeke, J P Wils, B Broeckaert, “There is a Time to be Born and a Time to Die” (Ecclesiastes 3:2a): Jewish Perspectives on Euthanasia’ [2011] 50(4) J Relig Health 778–795 <https://doi.org/10.1007/s10943-011-9465-9>.

¹³ Shulchan Aruch/Yoreh Deah/339 <https://www.sefaria.org/Shulchan_Arukh%2C_Yoreh_De%27ah.339?lang=bi> (accessed 27.03.2026).

¹⁴ Cohen, Loewy, Rumore (n 1).

борону на втручання, що спричиняють смерть, водночас визнаючи, що не кожне утримання від лікувальних дій є її прискоренням.

Єврейське право та етика дозволяють відмову від “нелікувального”, шкідливого лікування (деякі форми хіміотерапії, які не вважаються лікувальними в літературі) у невиліковно хворого пацієнта. Право відмовитись від лікування є наслідком доктрини інформованої згоди, згідно з якою пацієнт має бути поінформований про характер, засоби та ймовірні наслідки лікування або припинення лікування¹⁵.

Важливим для розуміння нормативного контрасту в підходах до кінця життя є зіставлення галахічної моделі з європейською правовою традицією, зокрема з практикою Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Особливої уваги заслуговує також досвід Франції, до прикладу, де законодавець спеціально відмежував активні дії, спрямовані на припинення життя, від ситуацій, коли медична допомога може бути припинена через відсутність перспективи поліпшення стану пацієнта. Закон від 2016 року передбачив право для невиліковно хворих пацієнтів на “безперервну глибоку седацию” (CDS), яка застосовується для усунення страждань перед неминучою смертю. Закон чітко відмежує цю процедуру від пасивної евтаназії, дозволяючи припинення лікування лише у випадках, коли воно не має терапевтичної мети. Українська вчена А. Бадида доводить, що Конституційна рада Франції у своїй судовій практиці підтвердила відповідність таких положень принципу гідності, наголошуючи на неприпустимості будь-якого активного прискорення смерті¹⁶.

Звернення до судової практики ЄСПЛ, зокрема рішення у справі *Ламберт проти Франції* дає змогу виявити відмінність між умисним позбавленням життя та відмовою / припиненням лікування, що штучно підтримує життя. У французькій моделі навмисне позбавлення життя заборонене, а припинення лікування можливе лише в чітко визначених законом випадках. Тому ЄСПЛ аналізує тільки позитивні зобов'язання за ст. 2 Європейської конвенції з прав людини (далі – Конвенція)¹⁷ (чи створила держава адекватну систему гарантій). У контексті права на гідність Суд визнає, що держави мають широкий розсуд у балансуванні між правом на життя та автономією / приватним життям, але не звільняються від обов'язку створити прозорі, передбачувані та гуманні процедури прийняття рішень наприкінці життя¹⁸.

У рішенні у справі *Прітті проти Сполученого Королівства* (2002) ЄСПЛ категорично встановив, що ст. 2 не може тлумачитися як така, що несе у собі

¹⁵ Cohen, Loewy, Rumore (n 1).

¹⁶ А Бадида, ‘Кінець життя і межі права: феномен глибокої седации у Франції’ [2025] 1 Право і суспільство 850–851 <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.124>.

¹⁷ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text> (дата звернення 01.12.2025).

¹⁸ Lambert v. France, no. 46043/14, 5 June 2015 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155352>> (accessed 01.12.2025).

протилежне – “право на смерть”. Жодне зобов'язання держави не містить обов'язку сприяти самогубству чи евтаназії¹⁹. Тож Європейський суд з прав людини не визнає активну евтаназію чи асистоване самогубство як право, що випливає зі ст. 2 Конвенції. Більше того, навіть за наявності невиліковної хвороби та надзвичайних страждань Конвенція не покладає на державу обов'язку забезпечувати можливість самогубства або допомоги в ньому. Хоча ст. 8 Конвенції захищає фізичну та психологічну автономію особи, вона не створює права на асистоване самогубство²⁰. По суті, це рішення встановлює межу між активним позбавленням життя, яке залишається забороненим, та пасивним припиненням лікування, яке може бути допустимим у виняткових ситуаціях.

Із позицій з наведених справ робимо висновок, що ЄСПЛ розмежовує активні дії, спрямовані на прискорення смерті (неприпустимі у світлі Конвенції), та припинення підтримувальної терапії, яка більше не слугує інтересам пацієнта і лише продовжує процес агонії.

Висновки. З позиції єврейського права людське життя має безмежну цінність, а пришвидшення смерті будь-якими діями є недопустимим. Письмова Тора, зокрема заповідь “Не вбивай” та імператив “обери життя” є базисом для формування нормативної основи, згідно з якою людина не є повновладним розпорядником власного життя й не має права вирішувати питання його припинення. Цей підхід отримує послідовний розвиток у галахічній традиції – від талмудичних приписів до систематизації М. Маймоніда (Рамбама) у “Мішне Тора” (розділ “Гілхот Роцеах у-Шмірат Нефеш”), де обов'язок утримання від позбавлення життя поєднується з позитивним обов'язком його збереження навіть у стані важкої хвороби або агонії.

Водночас єврейське право не ігнорує проблему страждання наприкінці життя. Приписи Кіцур Шульхан Арух щодо поводження з хворими та талмудична традиція передбачають необхідність турботи, співчуття та поваги до людської гідності. Йдеться про відмову від непропорційних або безрезультатних медичних втручань, які лише штучно продовжують агонію. Така відмова розглядається не як форма пасивної евтаназії у європейському розумінні, а як допустиме “відсторонення перешкоди” природному перебігу смерті, за умови повної заборони будь-яких дій, спрямованих на її активне прискорення.

У цьому контексті порівняння з європейською правовою традицією, зокрема з практикою ЄСПЛ, свідчить про наявність певних спільних рис у підході до проблеми кінця життя. Як і галаха, європейська правова традиція рухається у напрямі визнання, що гідність наприкінці життя полягає не у

¹⁹ Pretty v. The United Kingdom, no. 2346/02, 29 April 2002 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60448>> (accessed 01.12.2025).

²⁰ Ibid.

праві на смерть, а у праві не бути примусово утриманим у стані тривалої агонії за допомогою втручання без лікувальної мети.

Між європейським правом і галахою простежуються певні спільні риси: ці системи не визнають активну евтаназію формою реалізації автономії особи; обидві системи визнають можливість припинення непропорційного лікування, яке лише продовжує агонію, за умови, що рішення приймається відповідально, процедурно та виважено; базовою категорією при цьому виступає людська гідність: не дозволяється ані штучно продовжувати страждання, ані свідомо прискорювати смерть.

REFERENCES

Bibliography

Journal articles

1. Baeke G, Wils J P, Broeckaert B, “‘There is a Time to be Born and a Time to Die’ (Ecclesiastes 3:2a): Jewish Perspectives on Euthanasia’ [2011] 50(4) J Relig Health 778–795 <https://doi.org/10.1007/s10943-011-9465-9>.
2. Rosner Fred, ‘Jewish Perspectives on Death and Dying’ [1991] II(1) Jewish Medical Ethics January 39.
3. Badyda A, ‘Kinets zhyttia i mezhi prava: fenomen hlybokoi sedatsii u Frantsii’ [2025] 1 Pravo i suspilstvo 850–851 <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.1.124> (in Ukrainian).

Encyclopedias and dictionaries

4. Steinberg A, ‘Jewish medical ethics’, In *Encyclopedia of Jewish Medical Ethics. Vol. 6* (Schlesinger Institute 1998) 634.
5. *Slovnnyk ukrainskoi movy: v 11 t. T. 1: A–V* (I Bilodid (red), Naukova dumka 1970) (in Ukrainian).

Websites

6. Cohen K R, Loewy Z G, Rumore M M, ‘End-of-Life Care: Law, Ethical Principles, and Jewish Medical Ethics’ (Annals of Long-Term Care, August 2018) <<https://www.hmpgloballearningnetwork.com/site/altc/articles/end-life-care-law-ethical-principles-and-jewish-medical-ethics>> (accessed 27.03.2026).
7. Deuteronomy 30:19 <<https://www.sefaria.org/Deuteronomy.30.19?lang=bi&with=all&lang2=en>> (accessed 27.03.2026).
8. Ganzfried, S. (1864). *Kitzur Shulchan Aruch*, Chapter 193 <<https://www.sefaria.org/sheets/115293?lang=bi>> (accessed 27.03.2026).
9. Maimonides. (12th century). *Mishneh Torah: Hilkhhot Rotzeach u-Shmirat Nefesh* <https://www.sefaria.org/Mishneh_Torah%2C_Murderer_and_the_Preservation_of_Life.1.1?lang=bi> (accessed 27.03.2026).
10. Moshe ben Dovid Feinstein, *Igros Moshe*, vol 7 (Bnei Brak 1985) <<https://hebrewbooks.org/921>> (accessed 27.03.2026).
11. *Shulchan Aruch/Yoreh Deah/339* <https://www.sefaria.org/Shulchan_Arukh%2C_Yoreh_De'ah.339?lang=bi> (accessed 27.03.2026).
12. *Torah: Exodus 20:13* <<https://www.sefaria.org/Exodus.20.13?lang=bi&with=all&lang2=en>> (accessed 27.03.2026).

END OF LIFE WITHOUT THE “RIGHT TO DIE”:
A HALACHIC APPROACH IN THE LIGHT OF EUROPEAN LAW

ABSTRACT. The article is devoted to the analysis of the approaches of Jewish religious law (Halakha) and the European legal tradition to the regulation of the end of life, agony and the admissibility of medical intervention. The initial normative basis of the study is the prescriptions of the Written Torah, in particular the prohibition of taking life and the impetus for choosing life, which are further developed in the Halachic tradition. Based on halakhic sources, the works of rabbis M. Feinstein, A. Steinberg, F. Rosner and other researchers, the fundamental concept of the infinite value of life is revealed, according to which any conscious acceleration of death is a prohibited act. Even in the case of a serious incurable illness, a person is considered fully alive, and the moment of his death belongs exclusively to God's determination. At the same time, Halakha allows the termination of excessive or ineffective medical interventions that have no therapeutic purpose and only continue the process of agony, but does not allow any actions aimed at actively causing death.

The European legal tradition, in particular the French model of continuous deep sedation and the practice of the ECtHR in the cases of *Lambert v. France* and *Pretty v. the United Kingdom*, demonstrates a similar logic: the right to dignity at the end of life is not identified with the “right to die”, but consists in ensuring that a person is not forcibly kept in a state of prolonged agony by means of interventions without therapeutic benefit. The ECtHR clearly distinguishes between active actions that intentionally cause death (which remain unacceptable) and the cessation of supportive therapy in cases where it is not in the patient's best interests.

The article concludes that there is a conceptual affinity between Halacha and European law: both systems proceed from the presumption of absolute respect for life, do not recognize active euthanasia as a form of personal autonomy and allow the possibility of terminating disproportionate treatment subject to a responsible, procedural and considered decision, the central value of which is human dignity.

KEYWORDS: Halacha; right to life; human dignity; agony; passive euthanasia; termination of treatment; European case law.

Михайло Хоменко

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8031-850X>
Scopus ID: 57212002258
khomenko@knu.ua

УДК 347.5

СТВОРЕННЯ ЗАГРОЗИ ЯК САМОСТІЙНИЙ ЮРИДИЧНИЙ ФАКТ У СИСТЕМІ НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню створення загрози як самостійного юридичного факту в системі недоговірних зобов'язань. Обґрунтовано, що класична модель цивільно-правової відповідальності, зорієнтована переважно на відшкодування вже завданої шкоди, не повною мірою пояснює ситуації, у яких приватне право має реагувати на небезпечний стан до його перетворення на завершений негативний наслідок у приватноправовій сфері. Доведено, що загрозу не слід зводити до ранньої стадії делікту, абстрактного ризику або суб'єктивного побоювання потенційного потерпілого.

Юридично значущою є лише така загроза, яка має ознаки реальності, можливості об'єктивного встановлення, достатньої конкретності, нормативного зв'язку зі сферою контролю певної особи та здатності породжувати індивідуалізований зобов'язальний наслідок. Запропоновано розглядати створення загрози як первинний юридичний факт, що формує догматичну основу превентивно-спеціальної групи недоговірних зобов'язань. Такий підхід дає змогу відмежувати превентивне цивільно-правове реагування від компенсації, самозахисту, публічно-правових заходів безпеки, інтервенційних зобов'язань і договірних обов'язків щодо безпеки.

Зроблено висновок, що превентивне недоговірне зобов'язання не є відповідальністю за ще не завдану шкоду, оскільки його предметом є не відшкодування майбутньої шкоди, а усунення або нейтралізація небезпечного стану. Обґрунтовано, що створення загрози має системне значення для розвитку вчення про недоговірні зобов'язання, оскільки дає змогу перейти від суто ретроспективної моделі приватноправового реагування до моделі, здатної працювати з реальною, конкретизованою та об'єктивно встановлюваною загрозою.

Ключові слова: недоговірні зобов'язання; створення загрози; юридично значуща загроза; превентивне зобов'язання; відшкодування шкоди; приватноправовий захист; ризик; цивільно-правова відповідальність.

У сучасному цивільному праві дедалі виразніше виявляється обмеженість моделі, за якої приватноправове реагування пов'язується переважно з уже завданою шкодою. Класична конструкція цивільно-правової відповідальності історично сформувалася як реакція на завершене порушення:

приватна сфера потерпілої особи вже зазнала майнової або особистої втрати, а завдання права полягає у визначенні суб'єкта, на якого має бути покладено тягар її усунення, відшкодування або пом'якшення. Така модель залишається фундаментальною, однак не охоплює всього спектра ситуацій, у яких приватноправова рівновага потребує юридичного захисту.

Особливо проблемними є випадки, коли шкода ще не настала, але небезпечний стан уже набув такого ступеня конкретності, що потребує юридичної оцінки ще до настання шкоди. У таких ситуаціях право має забезпечити можливість превентивного реагування: усунення джерела небезпеки, припинення небезпечної поведінки, покладення на відповідну особу обов'язку вжити розумних запобіжних заходів або допустити їх учинення іншою особою. Саме в цій площині постає питання про створення загрози як самостійний юридичний факт.

Йдеться не про будь-яке суб'єктивне побоювання, звичайний життєвий ризик чи абстрактну можливість негативного розвитку подій, а про конкретизований небезпечний стан, пов'язаний із конкретним благом, особою або сферою контролю. Якщо право визнає юридичне значення лише за вже завданою шкодою, воно залишає потенційного потерпілого без ефективного приватноправового захисту до моменту настання порушення. Якщо ж воно надає юридичне значення кожному уявному або віддаленому ризику, воно руйнує межі приватноправової визначеності.

Такий підхід узгоджується з позицією Б. Карнауха, який, аналізуючи співвідношення компенсації і превенції в деліктному праві, наголошує, що деліктне право не лише розподіляє тягар уже завданої шкоди, а й створює стимули до безпечнішої та обачнішої поведінки учасників цивільного обороту¹.

У системі недоговірних зобов'язань створення загрози має особливе значення. Воно не вкладається без залишку в компенсаційну модель, оскільки остання виходить із уже наявної втрати у сфері потерпілого. Воно не є реституційним випадком, бо не спрямоване на усунення безпідставної майнової вигоди. Воно не збігається і з інтервенційними зобов'язаннями, адже його нормативний стрижень полягає не у врегулюванні дій у чужому інтересі без попереднього уповноваження, а в усуненні небезпечного стану до настання шкоди. Тому створення загрози доцільно розглядати як первинний юридичний факт, на якому ґрунтується превентивно-спеціальна група недоговірних зобов'язань.

Проблематика превентивного реагування не є цілком новою для європейської приватноправової думки. У DCFR і Принципах європейського права щодо недоговірної відповідальності за шкоду, завдану іншій особі (*Principles of European Law. Non-Contractual Liability Arising out of Damage Caused to Another*, далі – PEL Liab. Dam.), превентивна проблематика вже

¹ Б Карнаух, *Причинний зв'язок у деліктному праві* (ЕКУС 2025) 38–41, 94.

отримала нормативне закріплення: йдеться, зокрема, про запобігання юридично значущій шкоді та про втрати, понесені для її відвернення. Водночас у обох модельних актах ця проблематика переважно залишається інтегрованою в ширший масив правил про недоговірну відповідальність за шкоду, що зумовлює потребу в її окремому догматичному осмисленні².

В українській цивілістиці превентивний вимір традиційно розглядається передусім у межах учення про цивільно-правову відповідальність, поряд із її компенсаційною, охоронною та захисною функціями. Водночас для систематики недоговірних зобов'язань цього недостатньо: створення загрози потребує пояснення не лише як функціональний аспект відповідальності, а й як окрема підстава виникнення превентивного недоговірного зобов'язку³.

У доктрині важливими для цієї теми є праці Дж. Гордлі, Г.-В. Мікліца, Р. Кутера і Т. Улена, П. Бенсона, Дж. Кортманна та інших авторів, які по-різному пояснюють межі класичної архітектури приватного права, співвідношення компенсації й попередження, роль ризику та автономію недоговірних зобов'язальних зв'язків. Водночас саме створення загрози як самостійний юридичний факт у системі недоговірних зобов'язань потребує окремого цивілістичного обґрунтування⁴.

Методологічну основу статті становлять функціональний, системний і порівняльно-правовий підходи. Функціональний підхід дає змогу з'ясувати, який саме тип приватноправового дисбалансу активує превентивне реагування; системний – визначити місце створення загрози серед інших юридичних фактів недоговірних зобов'язань; порівняльно-правовий – співвіднести запропоновану модель із європейськими модельними правилами та сучасною доктриною. Метою статті є обґрунтування створення загрози як самостійного юридичного факту в системі недоговірних зобов'язань, визначення його ознак, відмежування від суміжних юридичних конструкцій та з'ясування системного значення цієї конструкції для формування моделі превентивних недоговірних зобов'язань.

Подальший виклад зосереджено не на всій превентивно-спеціальній групі недоговірних зобов'язань, а на тому юридичному факті, який формує її догматичну основу, – створенні юридично значущої загрози. Саме через цю конструкцію можливо пояснити, з якого моменту небезпечний стан пе-

² Christian von Bar, Eric Clive, Hans Schulte-Nölke (eds), *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR)* (Full Edition, Sellier European Law Publishers 2009) Art. VI.-1:102; VI.-6:302; Christian von Bar (ed), *Principles of European Law. Non-Contractual Liability Arising out of Damage Caused to Another* (PEL Liab. Dam.) (Sellier 2009) Art. 1:102; 6:301; 6:302. P. 265–273, 991–1001.

³ І Спасибо-Фатєєва (ред), *Вчення про цивільно-правову відповідальність* (ЕКУС 2025) 44–45.

⁴ J Gordley, *Foundations of Private Law: Property, Tort, Contract, Unjust Enrichment* (Oxford University Press 2006) 20–21 <https://doi.org/10.1093/oso/9780199291670.001.0001>; S Grundmann, H-W Micklitz, M Renner, *New Private Law Theory: A Pluralist Approach* (Cambridge University Press 2021) 272–280 <https://doi.org/10.1017/9781108760089>; R Cooter, T Ulen, *Law and Economics* (6th ed., Berkeley Law Books 2016) 196–201; P Benson, *Justice in Transactions: A Theory of Contract Law* (The Belknap Press of Harvard University Press 2019) 232–236, 450–452; J Kortmann, *Altruism in Private Law: Liability for Nonfeasance and Negotiorum Gestio* (Oxford University Press 2005) 102–103, 141–147 <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199280056.001.0001>.

рестає бути лише фактичним ризиком і набуває значення самостійної підстави цивільно-правового реагування.

Загроза і межі класичної деліктної моделі

Класична деліктна модель найкраще працює там, де шкода вже настала, порушення завершилося, а право має встановити, чи існують підстави для компенсації. Значно складнішою є ситуація, коли шкода ще не настала, але небезпечний стан уже набув такого ступеня конкретності, що очікування його подальшого розвитку робить захист несвоєчасним або істотно менш ефективним. Це особливо помітно у відносинах, пов'язаних з об'єктами, що створюють підвищену небезпеку, технічними процесами, інформаційними системами, цифровими сервісами, репутаційними або екологічно чутливими впливами.

Для цивільного права така ситуація має особливу складність, оскільки воно повинно одночасно забезпечити ефективність захисту й не допустити перетворення превенції на загальний дозвіл обмежувати чужу діяльність. Саме тому конструкція створення загрози не може ґрунтуватися лише на емоційному відчутті небезпеки або на формальному порушенні певного правила безпеки. Вона потребує матеріально-юридичного критерію, який пов'яже небезпечний стан із конкретною приватною сферою та з конкретним суб'єктом, здатним вплинути на джерело небезпеки.

Ототожнення загрози з “ранньою стадією делікту” є методологічно непереконливим. Воно приховує відмінність між двома юридичними ситуаціями: між уже завершеним порушенням, з яким право пов'яже відновлювальний обов'язок відшкодувати шкоду, і небезпечним станом, з яким воно пов'яже вимогу не допустити переростання небезпеки у порушення. У першому випадку основний акцент припадає на компенсацію; у другому – на превенцію. Якщо ці ситуації ототожнити, превентивне реагування втрачає власний зміст і перетворюється на допоміжний елемент майбутньої деліктної відповідальності.

Компенсаційна логіка за своєю природою є ретроспективною: вона оцінює вже наявну втрату, встановлює підстави покладення її на іншу особу та визначає розмір відповідного відшкодування. Превентивна логіка є іншою: вона спрямована на недопущення настання шкоди і тому оперує не розміром уже завданої шкоди, а мірою реальної небезпеки, можливістю її усунення, належним суб'єктом превентивного обов'язку та домірністю обраного способу реагування.

Цей висновок не означає ізоляції превентивного реагування від деліктного права. Навпаки, саме потенційна можливість настання юридично значущої шкоди пояснює, чому небезпечний стан узагалі набуває приватно-правового значення. Проте такий зв'язок не є поглинанням. Загроза не стає юридичним фактом лише тому, що в майбутньому може виникнути делікт;

вона набуває юридичного значення тоді, коли вже в теперішньому часі існує реальна, конкретизована небезпека для охоронюваної приватної сфери, яку можна об'єктивно встановити.

У цьому аспекті важливе значення має досвід європейських модельних правил. У DCFR ст. VI.–1:102 закріплює можливість запобігання юридично значущій шкоді, а ст. VI.–6:302 спеціально регулює втрати, понесені для її відвернення. PEI Liab. Dam. також визнає превентивний спосіб реагування та окремо регулює відповідальність за втрати, пов'язані з запобіганням шкоді. Це засвідчує проміжний стан сучасної європейської моделі: превенція вже визнана, але її системна автономія ще потребує доктринального пояснення⁵.

Отже, завдання доктрини полягає не в механічному розширенні деліктної відповідальності на стадію, що передує завданню шкоди, а у формулюванні самостійних критеріїв юридично значущої загрози. Загроза посідає проміжне, але самостійне місце: вона ще не є шкодою, однак уже не є нейтральним ризиком. Саме таке проміжне положення загрози між абстрактним ризиком і вже завданою шкодою пояснює її роль як юридичного факту, на якому ґрунтується превентивно-спеціальна група недоговірних зобов'язань.

У запропонованій функціональній моделі недоговірних зобов'язань це означає, що загроза не повинна розчинятися в компенсаційній логіці. Компенсаційна група недоговірних зобов'язань пов'язана з юридично обґрунтованим покладенням уже наявної приватноправової втрати на іншу особу; натомість превентивно-спеціальна група реагує на ситуацію, у якій така втрата ще не настала, але вже існує достатньо конкретизований небезпечний стан. Саме тому створення загрози є не периферійним різновидом делікту, а первинним юридичним фактом, на якому ґрунтується окрема функціональна група недоговірних зобов'язань.

Ця теза має значення і для судової кваліфікації. У спорі про відшкодування шкоди суд оцінює наслідки, що вже настали, та умови їх покладення на відповідача. У спорі про усунення загрози предмет оцінювання інший: чи існує небезпечний стан на момент розгляду, чи є він достатньо конкретним, чи пов'язаний він зі сферою контролю відповідача і чи є обраний спосіб реагування домірним. Отже, йдеться не лише про інший момент у часі, а й про іншу структуру юридичної кваліфікації.

Ознаки юридично значущої загрози

Визнання створення загрози самостійним юридичним фактом потребує чітких догматичних критеріїв. Без них превентивне реагування може бути витлумачене як надмірне розширення цивільно-правового втручання у сферу приватної автономії. Йдеться не про надання юридичного значення

⁵ Christian von Bar, Eric Clive, Hans Schulte-Nölke (n 2) Art. VI.–1:102; VI.–6:302; Christian von Bar (n 2) Art. 1:102; 6:301; 6:302. P. 265–273, 991–1001.

кожному ризику, побоюванню чи абстрактній можливості несприятливого наслідку, а про визначення умов, за яких небезпечний стан набуває якостей юридично релевантної загрози.

Такі критерії мають працювати сукупно. Реальність загрози без її конкретності залишає право у площині загального ризику; конкретність без можливості об'єктивного встановлення ставить превентивну вимогу в залежність від суб'єктивної оцінки заявника; зв'язок зі сферою контролю без здатності породжувати зобов'язання може мати значення лише для публічно-правового регулювання; зобов'язальний наслідок без попередніх фільтрів створював би небезпеку непропорційного втручання у приватну автономію.

Першою ознакою є реальність загрози. Небезпека не може ґрунтуватися лише на уявленні потенційного потерпілого, його суб'єктивній тривозі або віддаленому припущенні про можливість негативних наслідків. Реальність загрози означає, що у фактичній ситуації вже наявні обставини, які об'єктивно вказують на можливість посягання на охоронюване благо. Йдеться не про неминучість шкоди, а про такий рівень небезпеки, який виходить за межі звичайного життєвого або підприємницького ризику.

Реальність загрози не слід ототожнювати з підвищеною статистичною ймовірністю шкоди. У цивільно-правовій площині значення має не лише ймовірність негативного наслідку, а й характер блага, що перебуває під загрозою, тяжкість можливого ураження, можливість запобігти шкоді розумними заходами та прийнятність подальшого збереження такого стану. Низька ймовірність настання особливо тяжкої шкоди може мати більшу приватноправову вагу, ніж висока ймовірність незначного й нетривалого порушення правомірного інтересу.

Другою ознакою є можливість об'єктивного встановлення. Загроза має підтверджуватися зовнішніми обставинами, що піддаються об'єктивній перевірі: станом речі, характером діяльності, поведінкою особи, технічними параметрами об'єкта, попередніми інцидентами, експертною оцінкою, нормативними стандартами безпеки або іншими фактичними даними. У матеріально-юридичному сенсі цей критерій відмежовує загрозу від суб'єктивного побоювання; у процесуальному – визначає предмет доказування у відповідній категорії справ.

Третьою ознакою є достатня конкретність загрози. Цивільне право не може реагувати на небезпеку, яка існує лише як загальна властивість певної діяльності або середовища. Для виникнення превентивного недоговірного зобов'язання необхідно встановити, чому саме загрожує небезпечний стан: життю, здоров'ю, майну, особистому благу, діловій репутації, інформаційній автономії, майновому інтересу або іншій охоронюваній приватній сфері. Не менш важливо окреслити джерело небезпеки: річ, діяльність, поведінку, інформаційний процес, цифровий механізм чи іншу обставину, з якою пов'язується загроза.

Четвертою ознакою є нормативний зв'язок загрози зі сферою контролю певної особи. Сам факт існування небезпеки ще не пояснює, чому саме певний суб'єкт повинен усунути небезпечний стан або вжити запобіжних заходів. Відповідь дає категорія контролю. Вона може впливати з володіння або користування річчю, здійснення певної діяльності, організації небезпечного процесу, управління джерелом підвищеної небезпеки, створення інформаційного чи цифрового середовища або фактичного панування над об'єктом. У порівняльно-правовому аспекті така логіка узгоджується з німецькою доктриною обов'язків організації безпечного обороту⁶.

П'ятою ознакою є здатність загрози породжувати зобов'язальний наслідок. Небезпечний стан може існувати фактично, однак не кожен такий стан набуває значення підстави для виникнення індивідуалізованого зобов'язального зв'язку між конкретними суб'єктами. Для виникнення превентивного недоговірною зобов'язання необхідно, щоб правопорядок визнав відповідну загрозу достатньою підставою для індивідуалізованої вимоги однієї особи до іншої. Тому загроза як юридичний факт має подвійну природу: фактичну, оскільки ґрунтується на реальному небезпечному стані, і нормативну, оскільки лише право визначає, чи є цей стан достатнім для виникнення цивільного обов'язку.

Цей зобов'язальний наслідок має принципове значення для відмежування цивільно-правової загрози від загальних регуляторних приписів безпеки. Публічний припис може встановлювати стандарт належної поведінки для невизначеного кола осіб; превентивне недоговірне зобов'язання перетворює конкретизований небезпечний стан на відносний юридичний зв'язок між визначеними суб'єктами. Саме тому в центрі цивільно-правової кваліфікації перебуває не сама небезпечність як така, а її індивідуалізований вплив на охоронювану приватну сферу.

Узагальнено юридично значущу загрозу можна визначити як реальний, такий, що може бути об'єктивно встановлений і достатньо конкретизований небезпечний стан щодо охоронюваної приватної сфери іншої особи, який перебуває у сфері контролю або нормативного впливу певного суб'єкта та визнається правопорядком достатньою підставою для виникнення превентивного недоговірною зобов'язання. Така дефініція, з одного боку, не зводить загрозу до ранньої стадії делікту, а з другого – не перетворює її на безмежну категорію, здатну охопити будь-який ризик.

Запропоновані ознаки не слід сприймати як механічний перелік ізольованих умов. Вони утворюють єдину кваліфікаційну модель. Реальність і об'єктивна встановлюваність забезпечують доказову придатність загрози; конкретність індивідуалізує небезпеку щодо певного охоронюваного блага; зв'язок зі сферою контролю окреслює належного носія превентивного

⁶ В Markesinis, H Unberath, *The German Law of Torts: A Comparative Treatise* (4th ed., Hart Publishing 2002) 86–88.

обов'язку; а здатність породжувати зобов'язальний наслідок надає небезпечному стану значення підстави для виникнення індивідуалізованого зобов'язального зв'язку між конкретними суб'єктами.

Зміст і межі превентивного недоговірною зобов'язання

Якщо створення загрози визнається самостійним юридичним фактом, необхідно визначити зміст юридичного зв'язку, який виникає на його підставі. Превентивне недоговірне зобов'язання не є відповідальністю за ще не завдану шкоду та не означає покладення на особу обов'язку відшкодувати майбутню шкоду. Йдеться про інший за змістом цивільно-правовий обов'язок – усунути небезпечний стан, припинити небезпечну поведінку, утриматися від її продовження або забезпечити інші дії, необхідні для недопущення перетворення загрози на юридично значущу шкоду.

Найтиповішою формою такого обов'язку є усунення небезпечного стану. Воно може полягати в ремонті або демонтажі небезпечного об'єкта, усуненні технічної вади, припиненні експлуатації речі, забезпеченні належного зберігання небезпечного майна, зміні небезпечного способу діяльності, виправленні інформаційного чи цифрового механізму або іншій дії, спрямованій на нейтралізацію джерела небезпеки. Якщо загроза виникає з активної чи триваючої поведінки, належним змістом зобов'язання може бути припинення відповідних дій або утримання від їх повторення.

Окреме значення має обов'язок не перешкоджати вчиненню необхідних запобіжних дій іншою особою. У певних випадках суб'єкт, у сфері контролю якого перебуває джерело загрози, сам не вживає необхідних заходів або не може вжити їх достатньо швидко. Тоді цивільно-правова логіка може вимагати від нього принаймні не перешкоджати розумним і домірним діям, спрямованим на відвернення шкоди. Ця конструкція перебуває на перетині превентивно-спеціальної та інтервенційної логіки недоговірних зобов'язань, однак не збігається з веденням чужих справ без доручення: у межах превентивно-спеціальної групи центр юридичної оцінки становлять небезпечний стан і потреба його усунення, тоді як в інтервенційній групі – дія в чужому інтересі без попереднього уповноваження⁷.

Саме тому зміст превентивного зобов'язання не можна звести до однієї універсальної вимоги. В одних ситуаціях достатнім буде припинення небезпечної поведінки; в інших – активне усунення джерела небезпеки; у третіх – тимчасове обмеження певної діяльності або надання іншій особі можливості вжити запобіжних заходів. Вирішальним має бути не формальне найменування способу захисту, а його придатність усунути або істотно зменшити конкретизовану загрозу.

У разі невиконання превентивного обов'язку і подальшого настання шкоди юридична ситуація змінюється: до превентивної логіки додається

⁷ Kortmann (n 4) 102–103, 141–147.

компенсаційний вимір. Однак це не означає, що попереднє превентивне зобов'язання було лише підготовчою стадією делікту. Його невиконання може мати самостійне значення для оцінки поведінки відповідача, передбачуваності шкоди, причинного зв'язку та меж відповідальності. Отже, превентивний і компенсаційний режими не поглинають один одного, а взаємодіють послідовно або паралельно залежно від розвитку фактичної ситуації.

Похідним, однак істотним майновим наслідком створення юридично значущої загрози у відповідних випадках може бути обов'язок відшкодувати розумні витрати, понесені для відвернення шкоди. Якщо особа внаслідок реальної та конкретизованої загрози змушена понести витрати для недопущення більшої шкоди, такі витрати не повинні автоматично залишатися у її сфері лише тому, що остаточна шкода не настала. Інакше приватне право фактично стимулювало б очікування порушення замість запобігання йому. Водночас такі витрати не слід без залишку розчиняти у класичній деліктній компенсації: вони виникають не внаслідок завершеного делікту, а внаслідок правомірного або нормативно виправданого реагування на загрозу.

У сучасній українській доктрині компенсація також розглядається ширше, ніж лише як наслідок класичної цивільно-правової відповідальності. Це дає підстави точніше пояснити превентивні витрати як майнову втрату, що може підлягати відшкодуванню не тому, що шкода вже настала, а тому, що особа обґрунтовано понесла витрати для її відвернення⁸.

Зміст превентивного недоговірного зобов'язання може бути як негативним, так і позитивним. Негативний зміст полягає в обов'язку утриматися від небезпечної поведінки або припинити її. Позитивний – у обов'язку вчинити певні дії: усунути джерело небезпеки, привести об'єкт у безпечний стан, надати доступ для запобіжних заходів, повідомити про небезпеку, забезпечити належний контроль або відшкодувати розумні витрати на запобігання шкоді.

Така поєднаність негативного й позитивного змісту є природною для превентивно-спеціальної групи недоговірних зобов'язань, оскільки юридично значуща загроза нерідко потребує не лише утримання від небезпечної поведінки, а й активних дій з усунення її джерела.

Водночас зміст такого зобов'язання не може бути безмежним. Його межі визначаються критеріями необхідності, розумності та домірності. Необхідність означає, що обраний спосіб реагування справді має бути спрямований на усунення або істотне зменшення загрози. Розумність виключає надмірні, технічно неможливі або економічно невиправдані дії, якщо небезпеку можна усунути менш обтяжливим способом. Домірність вимагає співвіднести обсяг превентивного обов'язку з характером загрози, цінністю охоронюваного блага, імовірністю та тяжкістю можливої шкоди, а також ступенем контролю особи над джерелом небезпеки.

⁸ І Спасибо-Фатеева (ред), *Трактат про компенсацію в праві* (ЕКУС 2026) 16–20, 238–239.

Ці критерії мають гарантійне значення. Вони не дозволяють перетворити превентивне зобов'язання на інструмент загального управління всіма ризиками цивільного обороту. Особа не повинна відповідати за будь-який ризик, пов'язаний з її майном, діяльністю або поведінкою; вона повинна нести лише такий обов'язок, який відповідає реальній і конкретизованій небезпеці, перебуває в межах її сфери контролю та є домірним цінності правомірного інтересу. У цьому полягає приватноправова, а не адміністративно-регуляторна природа превентивного зобов'язання.

Відносний характер такого зобов'язання також означає, що воно не виникає між особою і суспільством загалом. Один суб'єкт перебуває у сфері потенційного ураження охоронюваного блага; інший пов'язаний із джерелом небезпеки або має можливість впливати на нього. Саме ця індивідуалізація дає змогу відрізнити цивільно-правовий превентивний обов'язок від загальних публічних стандартів безпеки, контролю чи нагляду.

Відмежування створення загрози від суміжних юридичних конструкцій

Самостійне значення створення загрози може бути належно обґрунтоване лише за умови його відмежування від суміжних юридичних конструкцій. Насамперед загроза відрізняється від ризику ступенем конкретизації. Ризик є загальним фоном можливої небезпеки; загроза означає, що ця небезпека вже наблизилася до певного охоронюваного блага, індивідуалізувалася щодо певної особи, речі, інформаційної сфери, майнового чи особистого інтересу. Не кожен ризик є загрозою, але кожна юридично значуща загроза містить у собі елемент ризику.

Це розмежування виконує запобіжну функцію. Воно не дає змоги перетворити превентивний захист на універсальний інструмент контролю за будь-якою потенційно небезпечною діяльністю. Цивільне право не може виходити з презумпції, що будь-який ризик повинен бути усунутий за рахунок іншої особи. Воно реагує лише тоді, коли ризик перетворився на конкретизований небезпечний стан, здатний створити небезпеку для конкретної приватної сфери.

Не менш важливо відмежувати загрозу від шкоди. Шкода є вже матеріалізованою приватноправовою втратою; загроза означає, що така втрата ще не настала, але небезпечний стан уже досяг рівня, за якого його подальше збереження є юридично неприйнятним. Саме тут виявляється функціональна межа між компенсаційною логікою, зорієнтованою на вже наявну приватноправову втрату, і превентивно-спеціальною логікою, спрямованою на усунення небезпечного стану до настання шкоди. Компенсаційне зобов'язання реагує на вже наявну втрату, превентивне – на небезпеку до настання шкоди.

Створення загрози також не ототожнюється із самозахистом. Самозахист характеризує поведінку особи, яка самостійно вживає заходів для захисту свого права чи інтересу. Створення загрози як юридичний факт характе-

ризує стан небезпеки, що може породжувати обов'язок іншої особи усунути цей стан або утриматися від небезпечної поведінки. Тому самозахист відповідає на питання про межі дозволеної поведінки управненої особи, тоді як превентивне зобов'язання – про обов'язок суб'єкта, пов'язаного з джерелом небезпеки.

Такий висновок узгоджується з українською доктриною самозахисту, у якій самозахист розглядається саме як форма захисту цивільних прав у спосіб самостійної поведінки управненої особи, а оцінка його правомірності пов'язується з критеріями добросовісності, розумності та справедливості⁹.

Окремої уваги потребує співвідношення загрози з публічно-правовими заходами безпеки. Порушення будівельних, санітарних, екологічних, технічних, інформаційних або інших правил може мати адміністративне чи регуляторне значення. Однак не кожне публічно-правове порушення автоматично породжує превентивне цивільне зобов'язання. Цивільно-правове значення загрози виникає тоді, коли небезпечний стан індивідуалізований щодо конкретної приватної сфери та може набути значення підстави для виникнення індивідуалізованого зобов'язального зв'язку між конкретними суб'єктами.

Водночас публічно-правові стандарти не є нейтральними для цивільно-правової оцінки. Вони можуть бути доказом об'єктивної наявності небезпечного стану, вказувати на межі належної поведінки або допомагати визначити, чи мав відповідач можливість усунути загрозу. Проте вони не підміняють цивільно-правової кваліфікації, оскільки остання потребує встановлення не лише порушення правила, а й індивідуалізованої небезпеки для конкретної приватної сфери.

Від інтервенційних зобов'язань створення загрози відрізняється нормативним осердям. Якщо головне питання полягає в тому, чи була дія без попереднього уповноваження виправданою з огляду на чужий інтерес, кваліфікація має здійснюватися в межах інтервенційної моделі. Якщо ж головне питання полягає в тому, чи існував небезпечний стан, хто мав його усунути і чи були виправданими витрати на його нейтралізацію, діє превентивно-спеціальна логіка. Структура DCFR, де добровільне ведення чужих справ, недоговірні відповідальність за шкоду та безпідставне збагачення розміщені в окремих книгах, підтверджує самостійність цих нормативних площин¹⁰.

Таке розмежування має не лише теоретичне, а й практичне значення. Одна фактична ситуація може містити і небезпечний стан, і дії особи, яка намагається його усунути. Однак кваліфікаційний центр визначається тим, яке питання є головним для розподілу юридичних наслідків: чи виправда-

⁹ Спасибо-Фатеева (н 3) 99–105.

¹⁰ Christian von Bar, Eric Clive, Hans Schulte-Nölke (n 2) Book V–VII; Christian von Bar, *Principles of European Law. Benevolent Intervention in Another's Affairs (PEL Ben. Int.)* (Sellier 2006) Art. 1:101.

ною була дія в чужому інтересі, чи повинен певний суб'єкт нести тягар усунення створеної загрози. У першому випадку застосовується інтервенційна логіка; у другому – превентивно-спеціальна.

Загроза може виникати й у договірному середовищі, проте це не означає її автоматичного поглинання договором. Якщо сторони справді розподілили відповідний ризик і визначили належну поведінку, первинне значення має договірний розподіл прав, обов'язків і ризиків. Водночас договір не повинен блокувати превентивний захист там, де небезпека виходить за межі погодженого розподілу ризиків, створює небезпеку для абсолютних прав чи третіх осіб або стосується благ, які охороняються безвідносно до договору. Такий підхід узгоджується з позицією П. Бенсона, який підкреслює самостійність договірного режиму як форми погодженого сторонами обміну і водночас не поширює цю логіку на недоговірні зобов'язальні зв'язки, що виникають не з домовленості сторін, а з потреби охорони певної приватної сфери¹¹.

Водночас саме існування договору не може бути проігнороване. Якщо превентивна вимога фактично спрямована на обхід погодженого сторонами розподілу ризиків, вона не повинна отримувати підтримку лише через зміну юридичної кваліфікації. Тому суд має з'ясувати, чи справді йдеться про самостійний небезпечний стан, що виходить за межі договірного розподілу прав, обов'язків і ризиків, чи лише про спробу надати порушенню договору іншу, процесуально або матеріально вигіднішу форму.

Після проведення цих розмежувань можна визначити системне значення створення загрози для побудови сучасної моделі недоговірних зобов'язань.

Конструкція створення загрози має принципове значення. Вона дає змогу відійти від суто ретроспективної моделі приватноправового реагування, за якої приватноправовий захист повною мірою реалізується лише після завдання шкоди. Натомість створення загрози як самостійний юридичний факт відкриває можливість побудови системної моделі превентивних недоговірних зобов'язань, у якій цивільне право не лише відновлює порушену рівновагу, а й у визначених межах запобігає її руйнуванню.

Із цього погляду превентивні конструкції не повинні сприйматися як випадкові додатки до деліктного права. У системі недоговірних зобов'язань вони мають власне догматичне місце поряд із компенсаційною, реституційною та інтервенційною групами. Така побудова не ускладнює систему, а робить її прозорішою: кожна функціональна група пов'язується з власним юридичним фактом, має самостійне приватноправове призначення й власні межі застосування.

Практична цінність такої моделі полягає в тому, що вона уможливорює уникнути двох крайнощів. Перша полягає у відмові від цивільно-правового захисту до моменту настання шкоди, навіть якщо небезпека вже є реальною

¹¹ Benson (n 4) 232–236, 450–452.

та конкретизованою. Друга – у безконтрольному використанні превентивних вимог для блокування чужої правомірної діяльності. Конструкція юридично значущої загрози поєднує ефективність захисту з необхідними обмежувальними фільтрами.

Особливе значення ця модель має для сучасних сфер підвищеного ризику. У відносинах, пов'язаних із інформаційними системами, цифровими сервісами, обробленням даних, репутаційними впливами або екологічно чутливими ситуаціями, очікування фактичної шкоди часто означає несвоечасність захисту. Для цифрового середовища це особливо помітно, оскільки дані дедалі частіше виступають не лише інформаційним ресурсом, а й самостійним чинником організації приватноправових ризиків. Тому цивільне право повинно мати інструмент реагування до настання шкоди – не довільний, а обмежений критеріями реальності, конкретності, можливості об'єктивного встановлення, контролю та домірності¹².

У цьому сенсі створення загрози має визначатися не як технічна передумова окремого способу захисту, а як самостійний елемент загального вчення про недоговірні зобов'язання. Його значення полягає в тому, що воно змінює саму логіку цивільно-правового реагування: право не лише відновлює порушену рівновагу після завдання шкоди, а й у визначених межах охороняє її від руйнування. Саме це дає змогу поєднати ефективність превентивного захисту з повагою до приватної автономії.

Отже, у структурі недоговірних зобов'язань створення загрози виконує не допоміжну, а системоутворювальну роль: саме з ним пов'язується догматична основа превентивно-спеціальної групи. Воно позначає той момент, коли приватноправовий дисбаланс ще не набув форми завданої шкоди, однак уже виявляється як юридично значущий небезпечний стан, що потребує індивідуалізованого цивільно-правового реагування.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що створення загрози у цивільному праві не може розглядатися лише як фактична передумова майбутньої деліктної відповідальності або як рання стадія завдання шкоди. Такий підхід звужує превентивний потенціал приватного права, оскільки залишає особу без ефективного цивільно-правового захисту до моменту настання шкоди. Натомість створення загрози доцільно розуміти як самостійний юридичний факт, здатний породжувати превентивне недоговірне зобов'язання.

Юридично значущою є не будь-яка небезпека, а лише така загроза, яка має ознаки реальності, можливості об'єктивного встановлення, достатньої конкретності, зв'язку зі сферою контролю певного суб'єкта та здатності породжувати індивідуалізований зобов'язальний наслідок. Ці критерії виконують подвійну функцію: відкривають можливість цивільно-правового реагування до настання шкоди і водночас запобігають перетворенню кож-

¹² R Herian, *Data: New Trajectories in Law* (Routledge 2021) 1–5.

ного абстрактного ризику або суб'єктивного побоювання на підставу для втручання у приватну автономію.

Створення загрози є первинним юридичним фактом, що формує догматичну основу превентивно-спеціальної групи недоговірних зобов'язань. Якщо компенсаційна група пов'язана з уже наявною приватноправовою втратою, реституційна – з безпідставною майновою вигодою, а інтервенційна – з юридично значущою дією в чужому інтересі без попереднього уповноваження, то превентивно-спеціальна група має власний нормативний стрижень – небезпечний стан, який потребує усунення до настання шкоди.

Превентивне недоговірне зобов'язання, що виникає у зв'язку зі створенням загрози, не є відповідальністю за ще не завдану шкоду. Його предметом є не відшкодування майбутньої шкоди, а усунення або нейтралізація небезпечного стану.

Отже, створення загрози слід розглядати як одну з центральних конструкцій, через які сучасне цивільне право переходить від суто ретроспективної відповідальності до ширшої моделі приватноправового захисту. Така модель не заперечує значення делікту, а уточнює його межі: делікт реагує на вже завдану шкоду, тоді як превентивно-спеціальне зобов'язання реагує на небезпечний стан до настання шкоди.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Benson P, *Justice in Transactions: A Theory of Contract Law* (The Belknap Press of Harvard University Press 2019).
2. Cooter R, Ulen T, *Law and Economics* (6th ed., Berkeley Law Books 2016).
3. Gordley J, *Foundations of Private Law: Property, Tort, Contract, Unjust Enrichment* (Oxford University Press 2006) <https://doi.org/10.1093/oso/9780199291670.001.0001>.
4. Grundmann S, Micklitz H-W, Renner M, *New Private Law Theory: A Pluralist Approach* (Cambridge University Press 2021) <https://doi.org/10.1017/9781108760089>.
5. Herian R, *Data: New Trajectories in Law* (Routledge 2021).
6. Kortmann J, *Altruism in Private Law: Liability for Nonfeasance and Negotiorum Gestio* (Oxford University Press 2005) <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199280056.001.0001>.
7. Markesinis B, Unberath H, *The German Law of Torts: A Comparative Treatise* (4th ed., Hart Publishing 2002).
8. von Bar C, *Principles of European Law. Benevolent Intervention in Another's Affairs (PEL Ben. Int.)* (Sellier 2006).
9. Karnaukh B, *Prychynnyi zv'iazok u deliktnomu pravi* (EKUS 2025) (in Ukrainian).

Edited books

10. von Bar C (ed), *Principles of European Law. Non-Contractual Liability Arising out of Damage Caused to Another (PEL Liab. Dam.)* (Sellier 2009).
11. von Bar C, Clive E, Schulte-Nölke H (eds), *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR)* (Full Edition, Sellier European Law Publishers 2009).
12. Spasybo-Fatieieva I (red), *Traktat pro kompensatsiiu v pravi* (EKUS 2026) (in Ukrainian).
13. Spasybo-Fatieieva I (red), *Vchennia pro tsyvilno-pravovu vidpovidalnist* (EKUS 2025) (in Ukrainian).

Mykhailo Khomenko

CREATION OF A THREAT OF HARM
AS AN INDEPENDENT JURIDICAL FACT
WITHIN THE SYSTEM OF NON-CONTRACTUAL OBLIGATIONS

ABSTRACT. The article examines the creation of a threat of harm as an independent juridical fact within the system of non-contractual obligations. It argues that the classical model of civil liability, primarily oriented towards compensation for harm already caused, does not fully explain situations in which private law must respond to a dangerous condition before it develops into a completed private-law detriment. The article substantiates that a threat of harm should not be reduced to an early stage of tort liability, an abstract risk, or a subjective fear of a potential victim.

Only a threat that is real, objectively ascertainable, sufficiently specific, normatively linked to the sphere of control of a particular person and capable of producing an individualised obligational effect may be considered legally relevant. The article proposes to treat the creation of a threat of harm as the primary juridical fact underlying the preventive-special group of non-contractual obligations. This approach makes it possible to distinguish preventive civil-law response from compensation, self-help, public-law safety measures, intervention in another's affairs and contractual safety duties.

It is concluded that a preventive non-contractual obligation is not liability for harm not yet caused. Its object is not compensation for future harm, but the removal or neutralisation of a dangerous condition. The article substantiates that the creation of a threat of harm has systemic significance for the development of the doctrine of non-contractual obligations, as it allows private law to move beyond a purely retrospective model of response towards a model capable of dealing with a real, specific and objectively ascertainable threat of harm. Such a model is especially important for risk-oriented areas, including technical, environmental, information and digital relations, where waiting for harm to materialise may render subsequent compensation ineffective or incomplete.

KEYWORDS: non-contractual obligations; creation of a threat of harm; legally relevant threat; preventive obligation; compensation for harm; private-law protection; risk; civil liability.

ГОСПОДАРСЬКИЙ ПРОЦЕС

Вікторія Резнікова

докторка юридичних наук, професорка,
членкиня-кореспондентка НАПрН України,
завідувачка кафедри економічного права
та економічного судочинства
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(Київ, Україна)
Researcher ID: O-4799-2018
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0149-0710>
reznikova.vv78@gmail.com

УДК 346.9

ДОКТРИНА ДИСПОЗИТИВНОСТІ В ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСІ: РЕКОНЦЕПЦІЯ В УМОВАХ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

АНОТАЦІЯ. У статті здійснено комплексне теоретико-правове дослідження доктрини диспозитивності в господарському процесі крізь призму сучасних публічно-правових трансформацій судочинства. Виходячи з класичної концепції диспозитивності як принципу, що забезпечує автономію сторін у розпорядженні матеріальними та процесуальними правами, проаналізовано еволюцію її змісту в умовах зростання публічного елементу в господарському судочинстві. Показано, що традиційна модель диспозитивності, побудована на домінуванні процесуальної ініціативи сторін і відносно пасивній ролі суду, поступово трансформується під впливом сучасних тенденцій розвитку процесуального права, серед яких – посилення принципу ефективності правосуддя, розширення дискреційних повноважень суду, впровадження механізмів процесуального менеджменту та підвищення ролі публічних інтересів у господарському судочинстві.

У статті обґрунтовується, що зазначені трансформації зумовлюють переосмислення змісту диспозитивності як принципу господарського процесу та формування її нової доктринальної моделі, що поєднує автономію сторін із активною процесуальною роллю суду. У цьому контексті обґрунтовується концепція так званої керованої процесуальної автономії сторін (managed party autonomy), яка передбачає реалізацію сторонами своїх процесуальних прав у межах судового управління процесом. Особливу увагу приділено аналізу співвідношення диспозитивності з принципами ефективності судового розгляду, процесуальної економії, пропорційності та справедливого судового розгляду.

Сформульовано висновок про необхідність реконцепції доктрини диспозитивності в господарському процесі. Запропоновано розглядати диспозитивність не лише як гарантію автономії сторін у процесі, а як збалансований механізм взаємодії приватноправових інтересів учасників спору та публічно-правових завдань правосуддя. Обґрунтовано, що сучасна модель диспозитивності має ґрунтуватися на поєднанні процесуальної свободи сторін із активною організаційною та процесуально-керівною роллю суду, спрямованою на забезпечення ефективного, справедливого та своєчасного вирішення господарських спорів. Обґрунтовано, що подальший розвиток доктрини господарського процесуального права у частині реалізації принципу диспозитивності має відбуватися не шляхом ревізії його засадничого значення, а

шляхом уточнення його змісту, функцій і меж у нових умовах правового регулювання економічного обороту, а також визначено перспективні напрями такого розвитку.

Ключові слова: господарський процес; господарське судочинство; основні засади (принципи) господарського судочинства; диспозитивність; принцип диспозитивності; доктрина диспозитивності; публічно-правові трансформації; приватні та публічні інтереси; баланс інтересів; диспозитивність у справах про банкрутства.

Однією з фундаментальних засад господарського судочинства традиційно визнається принцип диспозитивності, який визначає характер взаємодії сторін і суду у процесі вирішення господарських спорів. Диспозитивність, як прийнято вважати, означає процесуальну автономію учасників справи щодо ініціювання судового провадження, визначення предмета та підстав позову, розпорядження матеріальними і процесуальними правами, а також можливість завершення спору шляхом відмови від позову, визнання позову або укладення мирової угоди. Такий “класичний” підхід кореспондує із нормативною моделлю, закріпленою у ст. 14 Господарського процесуального кодексу України¹ (далі – ГПК України), відповідно до якої суд розглядає справи лише за зверненням особи, у межах заявлених вимог та на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених законом випадках. Водночас сучасна модель господарського процесуального права демонструє тенденцію до переосмислення класичного змісту диспозитивності. Уже чинна редакція ГПК України поряд із диспозитивністю закріплює принцип пропорційності, який передбачає забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами в господарському судочинстві. Це свідчить про те, що диспозитивність більше не може розглядатися як абсолютна процесуальна свобода сторін, оскільки її реалізація обмежується необхідністю забезпечення законності, захисту прав інших осіб та дотримання публічного інтересу.

Актуальність цього дослідження зумовлена глибокими трансформаціями економіко-правового середовища, які істотно впливають на природу господарського судочинства. Насамперед ідеться про посилення публічно-правового елементу у сфері господарських відносин. Сучасний економічний оборот дедалі інтенсивніше перебуває під впливом публічних регуляторних механізмів, зокрема правового режиму воєнного стану, санкційної політики держави, спеціального режиму управління державним майном, а також процедур неплатоспроможності, що мають колективний характер і спрямовані на захист інтересів широкого кола кредиторів. Закон України “Про правовий режим воєнного стану”² визначає особливий режим функціонування органів державної влади, підприємств, установ та організацій в умовах

¹ Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 р. № 1798-XII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>> (дата звернення 27.03.2026).

² Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII (дата звернення 27.03.2026).

воєнного стану, тоді як Закон України “Про санкції”³ передбачає застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів для захисту національних інтересів і безпеки держави. Своєю чергою Кодекс України з процедур банкрутства⁴ (далі – КУЗПБ) встановлює складну систему колективного захисту прав кредиторів, що об’єктивно обмежує автономію окремих учасників провадження у справі про банкрутство. У таких умовах господарський спір дедалі рідше може розглядатися виключно як приватноправовий конфлікт між рівними суб’єктами господарювання. Його результат здатний впливати не лише на інтереси сторін, а й на стабільність економічного обороту, функціонування стратегічних підприємств, захист прав кредиторів, а інколи – на економічну безпеку держави. Це зумовлює необхідність переосмислення меж диспозитивності як базового принципу господарського процесуального права.

Проблематика диспозитивності в судовому процесі традиційно перебуває у центрі уваги процесуальної доктрини. Значний внесок у дослідження цієї проблеми зробили науковці, серед яких: В. Щербина⁵, В. Резнікова⁶, Р. Гентош⁷, О. Малєєва⁸, С. Шевчук⁹, А. Боровик¹⁰, В. Кройтор¹¹ та ін. У їхніх працях диспозитивність аналізується як основна засада (принцип) судочинства, що забезпечує реалізацію приватної автономії сторін і процесуальну ініціативу учасників спору. Водночас у сучасній доктрині господарського права дедалі частіше звертається увага на співвідношення приватних і публічних інтересів у сфері господарських відносин. Зокрема, В. Щербина наголошує на необхідності врахування публічного інтересу у правовому регулюванні господарської діяльності, оскільки господарське право за своєю природою поєднує приватноправові та публічно-правові елементи¹².

Попри значну кількість досліджень, присвячених принципу диспозитивності, більшість із них здійснено за домінування класичної приватноправової моделі господарського спору. Натомість питання трансформації диспозитивності в умовах посилення публічно-правового регулювання

³ Про санкції: Закон України від 14 серпня 2014 р. № 1644-VII (дата звернення 27.03.2026).

⁴ Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII (дата звернення 27.03.2026).

⁵ В Щербина, ‘Публічні й приватні інтереси в господарських відносинах’ [2014] 13 Підприємництво, господарство і право 28–31.

⁶ В Резнікова, В Щербина, ‘Сучасні тенденції розвитку господарського процесу України’ [2017] 9 Право України 9–27.

⁷ Р Гентош, ‘Диспозитивність – міжгалузевий принцип процесуального права’ [2018] 52(1) Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Право 13–16.

⁸ О Малєєва, ‘Принцип диспозитивності в господарському процесі’ [2016] 2(15) Слово Національної школи суддів України 97–106.

⁹ С Шевчук, ‘Принцип диспозитивності як основа адміністративного судочинства: новітній дискурс’ [2023] 1 Науковий вісник публічного та приватного права 196–200 <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2023.1.34>.

¹⁰ А Боровик, С Шевчук, *Застосування принципів диспозитивності та змагальності в адміністративному судочинстві з метою реалізації права на справедливий суд* (Юридика 2023) 184.

¹¹ В Кройтор, *Принципи цивільного судочинства та їх система: проблеми сучасної теорії і практики* (Право 2020) 672.

¹² Щербина (н 5) 28–31.

економічних відносин, а також її співвідношення з принципом пропорційності та категорією публічного інтересу в господарському судочинстві залишаються недостатньо дослідженими. Особливо це стосується періоду воєнного стану та сучасних економіко-правових трансформацій, які істотно змінюють характер господарських правовідносин і впливають на механізм судового захисту прав учасників економічного обороту.

Тож у науці господарського процесуального права постає комплексна теоретична проблема, що потребує з'ясування: чи зберігає диспозитивність статус системотвірного принципу господарського процесу, чи вона трансформується у складнішу модель процесуального регулювання, в якій автономія сторін співіснує з імперативними вимогами публічного інтересу.

Метою цього дослідження є теоретико-правове обґрунтування реконцепції доктрини диспозитивності у господарському процесі України в умовах сучасних публічно-правових трансформацій економічних відносин, а також визначення меж реалізації процесуальної автономії учасників справи у господарському судочинстві з урахуванням необхідності забезпечення балансу приватних і публічних інтересів. Досягнення зазначеної мети зумовлює необхідність розв'язання таких взаємозв'язаних наукових завдань: з'ясувати теоретичну природу принципу диспозитивності в господарському процесуальному праві та визначити його місце в системі засад господарського судочинства відповідно до положень ГПК України; дослідити вплив публічно-правових трансформацій економічного середовища (воєнний стан, санкційна політика, особливості правового режиму державної власності, колективний характер процедур неплатоспроможності тощо) на реалізацію диспозитивності в господарському судочинстві; визначити співвідношення принципу диспозитивності з принципом пропорційності, закріпленим у ГПК України, та розкрити роль публічного інтересу у формуванні меж процесуальної автономії сторін; сформулювати теоретичну модель трансформації диспозитивності у сучасному господарському процесі, яка враховує складну (комплексну) природу господарського судочинства та необхідність забезпечення балансу між приватною автономією сторін і вимогами публічного інтересу; обґрунтувати напрями подальшого розвитку доктрини господарського процесуального права, спрямовані на удосконалення механізму реалізації диспозитивності у господарському судочинстві в умовах сучасних економіко-правових трансформацій. У сукупності реалізація зазначених завдань дає змогу сформулювати цілісне теоретичне бачення сучасної ролі диспозитивності в господарському процесі та визначити її місце у структурі принципів господарського судочинства в умовах посилення публічно-правового впливу на економічний оборот.

*Диспозитивність у господарському процесі:
класична доктринальна модель та її нормативні межі*

Суть класичної доктринальної моделі диспозитивності полягає в тому, що диспозитивність розглядається як основоположна засада (принцип) господарського судочинства, відповідно до якої ініціатива виникнення, визначення меж і припинення судового розгляду належить учасникам справи як носіям матеріально-правового інтересу, а суд здійснює правосуддя лише в межах заявлених вимог і на підставі процесуальних дій сторін, забезпечуючи реалізацію їхнього права вільно розпоряджатися предметом спору, позовними вимогами та належними їм процесуальними правами у встановлених законом межах¹³. У межах класичної доктринальної моделі диспозитивність охоплює сукупність взаємопов'язаних елементів: 1) процесуальну ініціативу сторін, яка полягає в тому, що господарський процес виникає лише за зверненням заінтересованої особи до суду за захистом порушеного, невизнаного або оспорюваного права чи інтересу; 2) визначення меж судового розгляду учасниками справи, що означає право позивача самостійно визначати предмет і підстави позову, обсяг позовних вимог, а також змінювати їх у передбачених законом межах; 3) розпорядження сторонами матеріально-правовими та процесуальними правами, зокрема шляхом відмови від позову, визнання позову, зміни позовних вимог, укладення мирової угоди чи використання інших передбачених законом процесуальних засобів припинення спору; 4) обмеженість судової ініціативи, що означає, що суд не вправі виходити за межі заявлених позовних вимог і не може самостійно змінювати предмет або підстави позову, замінюючи волевиявлення сторін власною процесуальною ініціативою. Відтак у класичній традиційній моделі диспозитивність виражає процесуальну форму реалізації приватної автономії суб'єктів господарських правовідносин у судовому порядку, у межах якої саме сторони визначають існування, зміст і межі господарського спору, тоді як суд забезпечує законність і справедливість його вирішення, діючи в межах процесуальної волі учасників справи. Диспозитивність у господарському процесі відображає приватноправову природу господарського спору і виступає процесуальним проявом принципу автономії волі суб'єктів господарювання, трансформованого у сферу судового захисту прав та інтересів у господарських правовідносинах.

Нормативне закріплення принципу диспозитивності міститься у ГПК України. Відповідно до ст. 14 ГПК України суд розглядає справи не інакше, як за зверненням особи, у межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених законом випадках. Ця норма фіксує фундаментальну процесуальну ідею диспозитивності – визначальну роль учасників справи у формуванні предмета та

¹³ Гентош (н 7) 13–16; Малєєва (н 8) 97–106; Шевчук (н 9) 196–200; Боровик, Шевчук (н 10) 184 та ін.

меж судового розгляду. Конкретизація зазначеного принципу здійснюється у ст. 46 ГПК України, яка передбачає право позивача відмовитися від позову, змінити предмет або підставу позову, збільшити чи зменшити розмір позовних вимог, а відповідача – визнати позов. Сукупність цих повноважень формує нормативну модель, відповідно до якої саме сторони визначають параметри судового розгляду, а суд здійснює правосуддя у межах процесуальної волі учасників справи. Водночас аналіз чинного процесуального законодавства свідчить, що диспозитивність у господарському процесі не має характеру абсолютної процесуальної свободи сторін. Законодавча конструкція господарського судочинства передбачає низку процесуальних механізмів, спрямованих на забезпечення законності судового розгляду та запобігання зловживанню процесуальними правами. Насамперед ідеться про встановлений ст. 43 ГПК України обов'язок учасників справи добросовісно користуватися процесуальними правами та відповідний обов'язок суду вживати заходів для запобігання їх зловживанню. Зазначене положення фактично окреслює функціональні межі диспозитивності, оскільки реалізація процесуальної автономії сторін не може суперечити завданню господарського судочинства – справедливому, неупередженому та своєчасному вирішенню спору. Додатково процесуальний закон передбачає механізми судового контролю за здійсненням сторонами розпорядчих процесуальних прав. Так, суд зобов'язаний перевіряти правомірність визнання позову і відмовляє у прийнятті такого визнання, якщо воно суперечить закону або порушує права чи охоронювані законом інтереси інших осіб. Аналогічний підхід застосовується до мирових угод: відповідно до ст. 192 ГПК України суд затверджує мирову угоду лише за умови, що її умови не суперечать закону та не порушують прав або інтересів інших осіб; у протилежному випадку суд відмовляє у її затвердженні.

Отже, навіть у межах класичної моделі господарського процесу диспозитивність функціонує не як безумовна процесуальна свобода сторін, а як процесуальна автономія, реалізація якої підлягає інституційному контролю суду з точки зору законності та допустимості її наслідків. Це означає, що предметом судового захисту в господарському процесі виступає не лише суб'єктивна воля сторін щодо розпорядження належними їм матеріальними чи процесуальними правами, а й правомірність юридичних наслідків таких процесуальних дій. У цьому контексті диспозитивність доцільно розглядати як елемент системи засад господарського судочинства, зміст якого визначається у взаємодії з іншими процесуальними принципами. Системний аналіз положень ГПК України свідчить, що реалізація диспозитивності структурно пов'язана з принципами змагальності (ст. 13), добросовісності процесуальної поведінки (ст. 43) та пропорційності (ст. 15), які разом формують комплексну модель процесуального регулювання. Зокрема, принцип змагальності забезпечує процесуальну рівність сторін у доведенні своїх ви-

мог і заперечень, тоді як принцип пропорційності зобов'язує суд забезпечувати розумний баланс між приватними і публічними інтересами під час здійснення судочинства. У поєднанні з вимогою добросовісного користування процесуальними правами ці засади обмежують можливість довільної реалізації диспозитивних повноважень і водночас визначають межі судового втручання у процесуальну автономію сторін.

Тож диспозитивність у господарському процесі реалізується як модель інституційно керованої процесуальної автономії. У межах цієї моделі учасники справи відіграють провідну роль у визначенні предмета та меж судового розгляду – шляхом визначення предмета і підстав позову, зміни позовних вимог, відмови від позову, визнання позову або укладення мирової угоди. Водночас реалізація цих розпорядчих повноважень не є безумовною і підлягає перевірці судом з точки зору відповідності закону, дотримання прав інших осіб і недопущення зловживання процесуальними правами. Відповідна нормативна конструкція відображає реальний зміст диспозитивності в чинному господарському процесуальному праві: процесуальна автономія сторін поєднується з інституційною відповідальністю суду за забезпечення законності судового розгляду. Такий баланс має принципове значення для розуміння сучасної природи господарського процесу, оскільки свідчить, що диспозитивність уже на рівні позитивного права функціонує як обмежена правовим порядком форма процесуальної свободи.

Саме ця особливість створює передумови для подальшого розвитку доктрини диспозитивності. У сучасних умовах ускладнення структури господарських правовідносин, колективізації економічних інтересів (зокрема у процедурах неплатоспроможності відповідно до КУЗПБ) та посилення значення публічного інтересу у сфері економічного обороту диспозитивність набуває нового змісту. За цих умов вона вже не може тлумачитися виключно як прояв приватної автономії сторін, а постає як складний процесуальний інститут, функціонування якого визначається балансом між процесуальною свободою учасників справи та обов'язком суду забезпечувати законність економічного правопорядку. Такий підхід обґрунтовує необхідність подальшого доктринального переосмислення диспозитивності в господарському процесі та формування її сучасної концепції з урахуванням трансформації співвідношення приватних і публічних інтересів у сфері господарської діяльності.

Принцип диспозитивності крізь призму практики Європейського суду з прав людини та сучасних європейських процесуальних підходів

У європейській правовій традиції принцип диспозитивності розглядається як один із фундаментальних елементів процесуальної автономії сторін у судовому провадженні. Його зміст полягає у визнанні за учасниками спору права самостійно визначати предмет і межі судового розгляду, ініціювати

судовий захист своїх прав, формувати доказову базу та розпоряджатися матеріальними і процесуальними правами в межах судового процесу. Водночас у сучасному європейському праворозумінні диспозитивність не має характеру абсолютної процесуальної свободи сторін, а функціонує в межах ширшої системи гарантій справедливого судового розгляду, сформованої у практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Правова природа диспозитивності у європейському процесуальному праві безпосередньо пов'язана з тлумаченням ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹⁴ (далі – Конвенції), яка гарантує кожній особі право на справедливий суд. У практиці ЄСПЛ зміст цього права розкривається через систему взаємопов'язаних процесуальних гарантій, зокрема принцип змагальності, принцип рівності сторін (equality of arms), право бути почутим судом та право ефективного доступу до суду. Саме сукупність цих елементів формує європейський стандарт справедливого судового розгляду, у межах якого реалізується процесуальна автономія учасників провадження. ЄСПЛ безпосередньо не використовує категорію “диспозитивність” як самостійний процесуальний принцип. Водночас зміст цього інституту фактично впливає з доктрини змагальності та рівності сторін, що розвинута у практиці ЄСПЛ. Зокрема, у справі *Delcourt v. Belgium*¹⁵ ЄСПЛ наголосив, що в демократичному суспільстві право на справедливий суд займає настільки фундаментальне місце, що будь-яке його обмежене тлумачення було б несумісним із цілями Конвенції. Такий підхід підкреслює необхідність забезпечення реальної можливості сторін впливати на перебіг судового розгляду та представляти свої аргументи у процесі. Ключове значення для формування європейського розуміння диспозитивності має також справа *Golder v. the United Kingdom*¹⁶, у якій ЄСПЛ уперше сформулював доктрину права доступу до суду як складової ст. 6 Конвенції. ЄСПЛ зазначив, що право на справедливий суд було б ілюзорним, якби особа не мала реальної можливості звернутися до суду для захисту своїх прав. У цьому контексті доступ до суду виступає передумовою реалізації процесуальної автономії сторін, оскільки саме можливість ініціювати судове провадження створює підґрунтя для подальшого здійснення розпорядчих процесуальних прав. Подальший розвиток цієї доктрини відбувся у справі *Dombo Beheer B. V. v. the Netherlands*, де ЄСПЛ сформулював класичне визначення принципу рівності сторін, відповідно до якого кожній стороні має бути надано ‘розумну можливість представити свою справу за умов, які не ставлять її у суттєво не вигідне становище порівняно з процесуальним опо-

¹⁴ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text> (дата звернення 27.03.2026).

¹⁵ *Delcourt v. Belgium*, no. 2689/65, 17.01.1970 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57467>> (accessed 27.03.2026).

¹⁶ *Golder v. the United Kingdom*, no. 4451/70, 21.02.1975 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57496>> (accessed 27.03.2026).

нентом¹⁷. Така позиція безпосередньо відображає зміст диспозитивності як права сторін активно формувати свою процесуальну позицію, представляти докази та аргументи, а також брати участь у доказовому процесі на рівних умовах. Важливе значення для розуміння процесуальної автономії сторін має також рішення у справі *Kress v. France*¹⁸, у якому ЄСПЛ підкреслив, що справедливий судовий розгляд передбачає можливість сторін ознайомлюватися з усіма матеріалами справи та висловлювати свою позицію щодо них. Аналогічну правову позицію ЄСПЛ сформулював у справі *De Geouffre de la Pradelle v. France*¹⁹, де було наголошено, що доступ до суду має бути не лише формально гарантованим, а й практично ефективним. Додатково ЄСПЛ у справі *Steel and Morris v. the United Kingdom*²⁰ підкреслив, що принцип рівності сторін передбачає забезпечення сторонам реальної можливості ефективно представляти свої інтереси у процесі, включаючи доступ до необхідних процесуальних інструментів для захисту своїх прав. У сукупності ці правові позиції формують у практиці ЄСПЛ концепцію ефективної участі сторін у судовому розгляді, яка є ключовим елементом права на справедливий суд²¹. Отже, у європейській судовій практиці диспозитивність постає не як ізольований процесуальний принцип, а як складова ширшої системи гарантій справедливого судового розгляду, що забезпечують активну участь сторін у формуванні предмета та перебігу судового процесу. Саме через гарантії змагальності, рівності сторін, права доступу до суду та права бути почутим реалізується процесуальна автономія учасників провадження, яка у континентальній процесуальній доктрині традиційно позначається категорією диспозитивності.

Водночас аналіз практики ЄСПЛ свідчить про еволюцію розуміння процесуальної автономії сторін. Якщо у класичній процесуальній моделі диспозитивність розглядалася передусім як прояв приватної автономії учасників спору, то сучасна європейська юриспруденція дедалі більше підкреслює необхідність поєднання процесуальної свободи сторін із обов'язком суду забезпечувати справедливість судового розгляду. У цьому контексті ЄСПЛ виходить із того, що національні суди повинні не лише гарантувати формальну процесуальну рівність сторін, а й забезпечувати ефективний баланс між інтересами учасників процесу та публічними інтересами правосуддя.

Ці тенденції певною мірою відображені й у сучасних європейських підходах до регулювання цивільного процесу. Зокрема, у Модельних правилах

¹⁷ *Dombo Beheer B. V. v. the Netherlands*, no. 14448/88, 27 October 1993 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57850>> (accessed 27.03.2026).

¹⁸ *Kress v. France*, no. 39594/98, 7 June 2001 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59511>> (accessed 27.03.2026).

¹⁹ *De Geouffre de la Pradelle v. France*, no. 12964/87, 16 December 1992 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57778>> (accessed 27.03.2026).

²⁰ *Steel and Morris v. the United Kingdom*, no. 68416/01, 15 February 2005 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68224>> (accessed 27.03.2026).

²¹ Guide on Article 6 of the Convention – Right to a fair trial (civil limb) (European Court of Human Rights, 31.08.2025) 154 <https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_eng> (accessed 27.03.2026).

європейського цивільного процесу (Model European Rules of Civil Procedure), розроблених Європейським інститутом права (ELI) та UNIDROIT²², передбачено, що суд повинен забезпечувати справедливий та ефективний розгляд справи, сприяти пропорційності процесуальних засобів і запобігати зловживанню процесуальними правами. Водночас зазначені правила не заперечують процесуальної автономії сторін, а поєднують її з активною роллю суду в забезпеченні належного перебігу процесу. У цьому сенсі модельні правила відображають прагнення поєднати принцип автономії сторін із завданням суду гарантувати ефективність правосуддя. Загалом же, сучасні європейські стандарти справедливого судового розгляду формуються під впливом як міжнародних актів у сфері цивільного процесу (зокрема в Принципах транснаціонального цивільного процесу (Principles of Transnational Civil Procedure)²³), так і права Європейського Союзу, зокрема ст. 47 Хартії основоположних прав Європейського Союзу²⁴.

У сучасній європейській процесуальній доктрині дедалі частіше наголошується на поєднанні процесуальної автономії сторін із активною роллю суду в забезпеченні ефективності та справедливості судового розгляду, що в літературі подекуди описується як модель “керованої процесуальної автономії сторін” (managed party autonomy)²⁵.

Співвідношення принципу диспозитивності та принципу пропорційності у господарському процесі: роль публічного інтересу у формуванні меж процесуальної автономії сторін

У сучасній моделі господарського судочинства принцип диспозитивності не може розглядатися ізольовано від інших засад процесуального права. Його нормативний зміст і межі реалізації визначаються у взаємодії з принципом пропорційності, закріпленим у ст. 15 ГПК України. Саме ця взаємодія формує сучасну конструкцію процесуальної автономії учасників справи у господарському процесі. Принцип диспозитивності, відповідно до ст. 14 ГПК України, передбачає, що суд розглядає справи лише за зверненням особи, у межах заявлених вимог та на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених законом випадках. Отже, диспозитивність визначає базову процесуальну модель господарського судочинства, відповідно до якої саме учасники справи формують пред-

²² ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure (Oxford University Press 2021) <<https://www.unidroit.org/instruments/civil-procedure/eli-unidroit-rules>> (accessed 27.03.2026).

²³ ALI/UNIDROIT Principles of Transnational Civil Procedure <<https://www.unidroit.org/english/principles/civilprocedure/ali-unidroitprinciples-e.pdf>> (accessed 27.03.2026).

²⁴ Charter of Fundamental Rights of the European Union. (Article 47) <https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/char_2012/oj> (accessed 27.03.2026).

²⁵ X E Kramer, C H van Rhee (eds), *Civil Litigation in a Globalising World* (T.M.C. Asser Press 2012) <https://doi.org/10.1007/978-90-6704-817-0>; C H van Rhee, A Uzelac (eds), *Truth and Efficiency in Civil Litigation: Fundamental Aspects of Fact-finding and Evidence-taking in a Comparative Context* (Intersentia 2012) 404; N Andrews, *The Three Paths of Justice: Court Proceedings, Arbitration, and Mediation in England* (Springer 2018) 230.

мет і межі судового розгляду та розпоряджаються належними їм процесуальними правами. Водночас ця процесуальна автономія не має абсолютного характеру. Системний аналіз ГПК України свідчить, що диспозитивність функціонує в межах ширшої нормативної конструкції, яка передбачає баланс приватних і публічних інтересів у господарському судочинстві. Такий баланс забезпечується принципом пропорційності, відповідно до якого суд, здійснюючи судочинство, має забезпечувати розумний баланс між приватними і публічними інтересами, а також між правами учасників справи та завданням ефективного і справедливого судового розгляду. У цьому контексті принцип пропорційності виконує функцію нормативного коректора диспозитивності. Якщо диспозитивність визначає можливість учасників справи розпоряджатися процесуальними правами, то пропорційність встановлює критерії допустимості такої процесуальної поведінки з огляду на інтереси інших учасників процесу та загальні цілі судочинства.

Таке співвідношення принципів проявляється насамперед у тих випадках, коли реалізація диспозитивних прав сторін може вплинути на права інших осіб або на публічно значущі інтереси. Йдеться, зокрема, про процесуальні дії, пов'язані з відмовою від позову, визнанням позову, укладенням мирової угоди або іншим розпорядженням предметом спору. ГПК України прямо передбачає, що суд перевіряє законність таких процесуальних дій і має відмовити у їх прийнятті або затвердженні, якщо вони суперечать закону чи порушують права або інтереси інших осіб. Тож реалізація диспозитивних повноважень сторін підлягає оцінці суду з точки зору їх пропорційності та допустимості.

Особливого значення принцип пропорційності набуває в тих категоріях господарських справ, де характер спірних правовідносин виходить за межі індивідуального інтересу сторін. Найбільш показовим прикладом є провадження у справах про банкрутство, врегульоване КУзПБ. У такому провадженні суд не обмежується розглядом спору між окремими суб'єктами господарювання, а забезпечує баланс інтересів усіх кредиторів, боржника та інших учасників процедури. Саме тому диспозитивність окремих учасників процесу в межах процедур банкрутства істотно обмежується необхідністю захисту колективного інтересу кредиторів і забезпечення стабільності економічного обороту. Подібна логіка простежується і в інших категоріях господарських спорів, зокрема у справах за участю суб'єктів державного сектору економіки, у корпоративних конфліктах або у спорах, пов'язаних із розпорядженням значними економічними активами тощо. У таких випадках суд не може обмежитися лише перевіркою формальної відповідності процесуальних дій сторін вимогам закону, а повинен оцінювати їх з точки зору їхнього впливу на права інших осіб і на публічно значущі економічні інтереси. З огляду на це публічний інтерес виступає ключовим фактором формування меж процесуальної автономії сторін у господарському процесі.

Його значення полягає не в підміні приватного інтересу сторін, а у встановленні тих нормативних рамок, у межах яких реалізація диспозитивних прав є допустимою. Інакше кажучи, публічний інтерес виконує функцію межового критерію процесуальної автономії, що дає змогу забезпечити узгодження приватноправової природи господарського спору із завданням підтримання правового порядку у сфері економічних відносин.

Публічно-правові трансформації як чинник перегляду доктрини диспозитивності, – це зумовлені змінами економічного правопорядку та правового регулювання системні зрушення у функціонуванні господарського процесу, що проявляються у посиленні значення публічного інтересу при здійсненні судового захисту у сфері господарських правовідносин і, відповідно, у коригуванні меж процесуальної автономії учасників справи. Такі трансформації відображаються у зміні характеру реалізації принципу диспозитивності, який перестає діяти як необмежена процесуальна свобода сторін і функціонує у поєднанні з імперативними процесуальними механізмами судового контролю, спрямованими на забезпечення законності судового розгляду, запобігання зловживанню процесуальними правами, захист прав інших осіб та охорону публічно значущих інтересів у сфері економічного обороту. Публічно-правові трансформації проявляються у кількох взаємопов'язаних тенденціях: 1) відбувається зміна співвідношення приватного і публічного інтересу у сфері господарських правовідносин, що зумовлює необхідність судового контролю за наслідками реалізації диспозитивних процесуальних прав сторін; 2) посилюється регуляторна роль держави у сфері економічного обороту, що об'єктивно зумовлює зростання значення судового захисту публічно значущих економічних інтересів; 3) розширюється функціональне призначення господарського суду, який виступає не лише арбітром приватно-правового спору, а й інституційним гарантом законності економічних процесів, зокрема у справах, що зачіпають права інших учасників економічного обороту або інтереси держави; 4) нормативно закріплюються процесуальні механізми, які обмежують абсолютну диспозитивність сторін, зокрема, перевірка судом законності відмови від позову, визнання позову чи мирової угоди, а також протидія зловживанню процесуальними правами тощо. У результаті зазначених змін господарський процес перестає функціонувати виключно як процедура приватного врегулювання економічного конфлікту між сторонами. Він набуває ознак складної (інтегрованої) процесуальної моделі, у межах якої процесуальна автономія учасників справи поєднується з інституційним обов'язком суду забезпечувати законність економічного обороту та баланс приватних і публічних інтересів. Саме ця обставина зумовлює необхідність переосмислення традиційної доктрини диспозитивності та визначення її сучасного змісту з урахуванням публічно-правових трансформацій господарського судочинства.

Для цілей цього дослідження вважаємо, що *публічно-правові трансформації*, що впливають на реалізацію принципу диспозитивності у господарському процесі, доцільно розглядати як *систему взаємозв'язаних багаторівневих чинників*, які змінюють баланс між приватною автономією учасників справи та вимогами публічного інтересу. Такі трансформації проявляються у змінах нормативного середовища економічного обороту, інституційної ролі господарського суду, структури господарських правовідносин і процесуальної моделі господарського судочинства.

Макрорегуляторні трансформації економічного правопорядку (перший рівень), – формують новий баланс між приватним і публічним інтересом у сфері господарських відносин і безпосередньо впливають на характер господарських спорів. До них належать передусім: 1) *воєнно-правова трансформація господарських відносин*, – запровадження правового режиму воєнного стану об'єктивно змінює пріоритети правового регулювання господарської діяльності. У таких умовах забезпечення обороноздатності, стабільності стратегічних виробництв та функціонування критичної інфраструктури набуває публічно-правового значення. Відповідно, господарські спори, пов'язані з такими сферами, не можуть розглядатися виключно крізь призму приватного інтересу сторін; 2) *санкційна трансформація економічного обороту*, – застосування санкційних механізмів призводить до обмеження правомочностей власників активів, блокування або спеціального режиму управління майном. У результаті господарські правовідносини можуть набувати публічно значущого характеру, а суд під час розгляду відповідних спорів змушений враховувати публічні інтереси, пов'язані із забезпеченням економічної безпеки держави; 3) *посилення державного регулювання стратегічних секторів економіки*, – йдеться насамперед про сфери енергетики, оборонно-промислового комплексу, транспорту та іншої критичної інфраструктури. Спори, що виникають у цих галузях, мають потенційний вплив на функціонування систем життєзабезпечення держави, що об'єктивно обмежує можливість розглядати їх виключно як приватноправові конфлікти; 4) *інституціоналізацію економічної безпеки як елементу господарського правопорядку*, – економічна безпека дедалі частіше виступає правовим орієнтиром регулювання господарських відносин, що впливає і на судовий контроль у сфері економічного обороту. У сукупності ці фактори формують публічно значущий контекст господарських спорів, у межах якого господарський суд не може обмежуватися роллю пасивного арбітра приватного конфлікту, а повинен враховувати потенційний вплив судового рішення на законність і стабільність економічного обороту.

Інституційні трансформації господарського правосуддя (другий рівень), – пов'язані зі зміною інституційної ролі господарського суду у системі правового регулювання економічних відносин. До ключових проявів таких трансформацій належать: 1) *посилення функції суду щодо забезпечення законності*

економічного обороту, – господарський суд дедалі більше виконує не лише функцію вирішення приватного спору, а й функцію інституційного гаранта законності економічних процесів; 2) *розширення процесуального контролю за реалізацією диспозитивних прав учасників справи*, – йдеться про перевірку судом правомірності відмови від позову, визнання позову, умов мирової угоди, а також інших процесуальних дій, що впливають на результат судового розгляду; 3) *інституціоналізацію механізмів протидії зловживанню процесуальними правами, передбачених ГПК України*; 4) *участь у господарському процесі суб'єктів публічного інтересу*, зокрема прокурора, органів державної влади або суб'єктів управління державним майном, які звертаються до суду на захист інтересів держави. У результаті господарський суд дедалі чіткіше виконує функцію інституційного гаранта правопорядку у сфері економічних відносин, що неминуче впливає на зміст і межі реалізації принципу диспозитивності.

Матеріально-правові трансформації господарських відносин (третій рівень), – становлять зміни структури самих господарських правовідносин, які зумовлюють особливості судового захисту прав їхніх учасників. Насамперед ідеться про такі явища, як: 1) *колективізація економічних інтересів*, – найбільш виразно вона проявляється у провадженні у справах про банкрутство відповідно до КУЗПБ. У таких провадженнях пріоритетним є забезпечення балансу інтересів усієї сукупності кредиторів, що об'єктивно обмежує процесуальну автономію окремих учасників провадження. Подібна тенденція простежується також у корпоративних спорах із множинністю учасників; 2) *публічний режим державної власності*, – спори за участю державних підприємств або щодо корпоративних прав держави пов'язані не лише з приватним інтересом конкретного суб'єкта господарювання, а й з особливим правовим режимом управління державним майном; 3) *публічно значущий характер окремих економічних активів*, – йдеться про активи, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави, зокрема підприємства стратегічних галузей, об'єкти критичної інфраструктури або ресурси, які забезпечують стабільність економічної системи. У таких правовідносинах результат господарського спору може впливати не лише на інтереси сторін, а й на функціонування економічної системи загалом.

Процесуальні трансформації господарського судочинства (четвертий рівень), оскільки найбільш безпосередній вплив на доктрину диспозитивності мають саме процесуальні трансформації господарського судочинства, що відображені в сучасній моделі ГПК України. До них належать: інституціоналізація принципу пропорційності, який вимагає забезпечення розумного балансу між приватними і публічними інтересами під час здійснення господарського судочинства; посилення судового контролю за реалізацією розпорядчих процесуальних прав сторін, зокрема щодо відмови від позову, визнання позову та укладення мирової угоди; процесуальні механізми

запобігання зловживанню процесуальними правами, що обмежують використання диспозитивних повноважень у спосіб, який суперечить завданню господарського судочинства; визнання процесуальної поведінки учасників справи елементом забезпечення справедливого судового розгляду, що передбачає вимогу добросовісного користування процесуальними правами.

Отже, публічно-правові трансформації сучасного економічного правопорядку формують нову функціональну модель господарського судочинства. У межах цієї моделі диспозитивність зберігає значення фундаментальної засади господарського процесу, однак її реалізація відбувається в умовах посилення судового контролю та необхідності врахування публічного інтересу. Це зумовлює поступову еволюцію диспозитивності від моделі абсолютної процесуальної автономії сторін до моделі інституційно врівноваженої процесуальної автономії, що відповідає сучасним умовам функціонування господарського правопорядку.

Узагальнюючи наведене, публічно-правові трансформації, які впливають на реалізацію принципу диспозитивності в господарському процесі, пропонуємо класифікувати за кількома взаємозв'язаними критеріями. Пропонована класифікація уможливорює точніше визначити характер і напрям впливу публічного елемента на процесуальну автономію учасників справи, а також виявити механізми її нормативного коригування в межах господарського судочинства.

За рівнем впливу на господарський процес: 1) *системні (макроправові)* – трансформації, зумовлені змінами у конституційних засадах економічного правопорядку, публічної економічної політики та режиму функціонування економіки (зокрема, в умовах воєнного стану або санкційної політики); 2) *інституційні* – зміни в ролі та функціях суб'єктів, що забезпечують реалізацію господарського правосуддя, насамперед господарських судів, прокурора та інших суб'єктів, які можуть звертатися до суду в інтересах держави; 3) *галузеві (економіко-правові)* – трансформації правового режиму господарських відносин, пов'язані з особливостями регулювання державної власності, корпоративного управління, а також процедур неплатоспроможності, врегульованих КУзПБ; 4) *процесуальні* – зміни в самому механізмі господарського судочинства, зокрема у співвідношенні принципів диспозитивності, змагальності, пропорційності та добросовісності процесуальної поведінки учасників справи.

За джерелом виникнення: 1) *конституційно-правові*, що впливають із засад конституційного ладу, зокрема принципу верховенства права, обов'язку держави забезпечувати захист економічної безпеки та публічних інтересів; 2) *законодавчі*, зумовлені змінами в матеріальному та процесуальному законодавстві, включаючи ГПК України та КУзПБ; 3) *інституційно-правові (судова практика)*, що формуються у процесі правозастосування, насамперед у практиці Верховного Суду щодо меж реалізації процесуальних прав сторін;

4) економічні, пов'язані з трансформацією структури економічних відносин, появою нових форм колективних інтересів у господарському обороті та посиленням ролі держави у стратегічних секторах економіки.

За характером впливу на реалізацію диспозитивності: 1) *обмежувальні*, що звужують можливість реалізації сторонами процесуальної автономії у випадках, коли така реалізація може суперечити закону або порушувати права інших осіб; 2) *коригувальні*, які передбачають установаження механізмів судового контролю за реалізацією розпорядчих процесуальних прав сторін (зокрема, перевірку судом відмови від позову, визнання позову або мирової угоди); 3) *інтеграційні*, спрямовані на забезпечення узгодження приватного інтересу сторін із публічними інтересами економічного правопорядку.

За процесуальним ефектом: 1) *звуження абсолютної диспозитивності*, що проявляється в неможливості безумовної реалізації сторонами розпорядчих процесуальних прав; 2) *розширення судового контролю*, який забезпечує перевірку законності процесуальних дій учасників справи; 3) *посилення значення публічного інтересу* при вирішенні господарських спорів; 4) *інституціоналізація балансу інтересів*, що передбачає узгодження приватних інтересів сторін із правами інших учасників господарського обороту та публічними економічними інтересами.

Усі зазначені трансформації свідчать про поступову зміну функціональної моделі господарського судочинства. За таких умов диспозитивність не втрачає значення фундаментальної засади господарського процесу, проте її реалізація відбувається в межах ширшої системи процесуального регулювання, яка передбачає поєднання процесуальної автономії учасників справи з інституційним контролем суду за законністю її здійснення. Такий контроль спрямований на запобігання зловживанню процесуальними правами, захист прав інших осіб і забезпечення стабільності економічного правопорядку. У результаті диспозитивність у сучасному господарському процесі трансформується від моделі абсолютної процесуальної автономії сторін до моделі інституційно врівноваженої процесуальної автономії, у межах якої реалізація розпорядчих процесуальних прав сторін поєднується з обов'язком суду забезпечувати законність процесуальних наслідків такої поведінки та дотримання балансу приватних і публічних інтересів у сфері господарських правовідносин.

*Реконцепція диспозитивності:
від класичної моделі до моделі керованої диспозитивності*

Сучасний стан господарського судочинства в Україні свідчить про поступове зміщення акцентів у розумінні принципу диспозитивності. Традиційна доктринальна модель, відповідно до якої господарський процес розглядався передусім як механізм реалізації приватної автономії сторін у вирішенні господарського спору, уже не повною мірою відображає нормативну кон-

струкцію, закріплену в ГПК України, а також фактичну роль господарського суду в сучасному економічному правопорядку. Аналіз положень ГПК України свідчить, що диспозитивність не є автономною та самодостатньою процесуальною засадою. Вона функціонує в системному взаємозв'язку з іншими принципами господарського судочинства – змагальністю сторін, добросовісністю процесуальної поведінки, пропорційністю та забезпеченням ефективного захисту прав. Відповідно до ст. 14 ГПК України саме учасники справи визначають межі судового розгляду, тоді як суд здійснює правосуддя у межах заявлених вимог. Водночас ст. 43 ГПК України покладає на суд обов'язок запобігати зловживанню процесуальними правами, а ст. 15 ГПК України вимагає забезпечення розумного балансу між приватними та публічними інтересами. Отже, сама нормативна конструкція господарського процесу передбачає, що процесуальна автономія сторін реалізується не безумовно, а під інституційним контролем суду.

З урахуванням цього вбачається обґрунтованим перегляд традиційного доктринального розуміння диспозитивності. У межах цього дослідження пропонується *концепція керованої диспозитивності* як сучасної моделі реалізації диспозитивного начала у господарському процесі. Під *керованою диспозитивністю* пропонується розуміти *такий режим реалізації процесуальної автономії учасників справи, за якого ініціатива порушення справи, формування предмета спору та здійснення розпорядчих процесуальних прав належать сторонам, однак реалізація цих повноважень здійснюється у межах інституційного контролю суду, спрямованого на забезпечення законності судового розгляду, недопущення зловживання процесуальними правами, захист прав інших осіб та дотримання публічного інтересу.*

Концептуально, на нашу думку, ця модель передбачає кілька ключових елементів. По-перше, *збереження процесуальної ініціативи сторін*. Саме учасники справи визначають факт звернення до суду, предмет і підстави позову, обсяг позовних вимог та можливість їх зміни. Ця складова відображає базову приватноправову природу господарського спору. По-друге, *інституційний контроль суду за реалізацією розпорядчих процесуальних прав*. Суд не лише вирішує спір по суті, а й перевіряє допустимість і правомірність процесуальних дій сторін, зокрема відмови від позову, визнання позову чи укладення мирової угоди. Такий контроль безпосередньо впливає із норм ГПК України, які зобов'язують суд відмовляти у прийнятті розпорядчих процесуальних дій, якщо вони суперечать закону або порушують права інших осіб. По-третє, диференціацію інтенсивності судового контролю залежно від характеру спору. У категоріях справ, де наслідки судового рішення виходять за межі індивідуального інтересу сторін, зокрема у справах про банкрутство, спорах щодо державного майна або у справах, що стосуються значних економічних інтересів держави тощо, – межі процесуальної автономії сторін об'єктивно звужуються. Це пояснюється тим, що в таких

провадження предметом судового захисту виступає не лише приватний інтерес сторін, а й інтереси ширшого кола суб'єктів або публічні інтереси економічного правопорядку. Зокрема, у провадженні у справах про банкрутство господарський суд забезпечує баланс інтересів боржника, кредиторів та інших учасників процедури, що об'єктивно обмежує диспозитивну свободу окремих учасників провадження. Отже, запропонована модель керованої диспозитивності дає змогу точніше описати сучасну природу господарського процесу. Вона зберігає базову ідентичність господарського судочинства як механізму вирішення господарських спорів між суб'єктами господарювання, однак у той же час враховує зростання ролі публічного інтересу у сфері господарських відносин.

Диспозитивність у господарському процесі пропонується розглядати не як статичний принцип приватної автономії сторін, а як динамічну процесуальну конструкцію, у межах якої співвідносяться два елементи: процесуальна ініціатива учасників справи та інституційна відповідальність суду за забезпечення законності та справедливості економічного правопорядку. Саме така конструкція дає змогу пояснити еволюцію господарського процесу від класичної моделі приватноправового спору до сучасної інтегрованої моделі судового контролю за господарськими правовідносинами.

Трирівнева структура диспозитивності в господарському процесі

Системний аналіз норм ГПК України, а також правової природи окремих категорій господарських спорів дає підстави стверджувати, що диспозитивність у сучасному господарському процесі не функціонує як однорідний принцип із однаковим обсягом процесуальної автономії сторін. Її реалізація має *диференційований характер*, який залежить від правової природи спору, структури матеріального інтересу та ступеня залучення публічного інтересу у відповідних правовідносинах.

У зв'язку з цим видається за можливе та доцільне обґрунтувати *концепцію трирівневої структури диспозитивності*, яка дає змогу теоретично пояснити фактичну модель функціонування цього принципу в господарському судочинстві. Диспозитивність у рамках запропонованої концепції розглядається не як універсальна та однакова для всіх категорій справ засада процесу, а як *структурований принцип із різними режимами реалізації*, зумовленими співвідношенням приватного та публічного інтересу у відповідних правовідносинах.

Перший рівень – ядро процесуальної автономії сторін, у межах якого процесуальна автономія сторін реалізується максимально повно. Йдеться про ті елементи господарського процесу, де саме волевиявлення учасників справи визначає виникнення, зміст і межі судового розгляду. До цього рівня належать: ініціювання господарського процесу шляхом звернення до суду за захистом порушеного, невизнаного або оспорюваного права чи інтере-

су; визначення предмета та підстав позову; вибір способу судового захисту; формування та зміна обсягу позовних вимог; подання доказів та визначення процесуальної позиції у справі; використання альтернативних способів врегулювання спору тощо. Нормативною основою цього рівня виступають положення статті 13, 14 ГПК України, які закріплюють змагальність сторін і визначальну роль учасників справи у формуванні меж судового розгляду. У межах цього рівня суд не піднімає процесуальну ініціативу сторін і не вправі виходити за межі заявлених вимог. Саме тут диспозитивність проявляється у своєму класичному вигляді, – як процесуальна форма реалізації приватної автономії суб'єктів господарських правовідносин.

*Другий рівень – зона кваліфікованого судового контролю, у межах якої сторони зберігають розпорядчі процесуальні повноваження, однак їх реалізація підлягає обов'язковій перевірці судом. До цієї групи належать насамперед процесуальні дії сторін, здатні безпосередньо припинити або істотно змінити судовий розгляд, зокрема: відмова позивача від позову; визнання позову відповідачем; укладення мирової угоди; процесуальні дії представника, що мають розпорядчий характер; окремі форми процесуальних домовленостей між сторонами тощо. У цих випадках диспозитивність не реалізується автоматично. Відповідно до положень ГПК України суд зобов'язаний перевірити правомірність таких дій та відмовити у їх прийнятті або затвердженні, якщо вони: суперечать закону; порушують права чи інтереси інших осіб; є проявом зловживання процесуальними правами. Тож на цьому рівні диспозитивність функціонує у формі *контрольованої процесуальної автономії*, де воля сторін залишається визначальною, однак її правові наслідки набувають сили лише після процесуальної верифікації судом. Така модель прямо впливає з приписів ГПК України, які встановлюють обов'язок суду забезпечувати законність судового розгляду та запобігати зловживанню процесуальними правами.*

Третій рівень – імперативна публічна периферія диспозитивності, що охоплює категорії справ, у яких господарський процес об'єктивно набуває комплексної приватно-публічної природи. Йдеться про спори, у яких предмет судового розгляду виходить за межі індивідуального інтересу сторін і пов'язаний із захистом ширших економічних або публічних інтересів. До цієї групи належать, зокрема: провадження у справах про банкрутство, що регулюються КУзПБ, де суд забезпечує баланс інтересів боржника та сукупності кредиторів; справи за позовами прокурора в інтересах держави; спори щодо управління об'єктами державної власності; корпоративні спори за участю суб'єктів господарювання державного сектору; справи, у яких рішення суду може вплинути на стратегічні економічні інтереси держави, зокрема в умовах воєнного стану та ін. У таких категоріях справ диспозитивність не зникає, однак вона перестає бути домінантною процесуальною засадою. Її реалізація істотно обмежується імперативними приписами матеріального

та процесуального права, спрямованими на захист публічного інтересу або прав невизначеного кола осіб. Особливо показовим у цьому аспекті є провадження у справах про банкрутство, де господарський суд виконує функцію арбітра не лише між окремими суб'єктами спору, а й між конкуруючими економічними інтересами множинності кредиторів.

Критерії визначення межі між приватною процесуальною автономією та публічним інтересом у господарському судочинстві

Однією з ключових проблем сучасної доктрини господарського процесуального права є визначення обґрунтованих меж реалізації диспозитивності у випадках, коли господарський спір виходить за рамки суто приватного конфлікту сторін і набуває публічно значущого характеру. ГПК України не містить чітких критеріїв, за допомогою яких можна визначити межу між допустимою процесуальною автономією сторін та необхідністю обмеження диспозитивності з метою захисту публічного інтересу. Відсутність таких критеріїв створює ризик як надмірного втручання суду у сферу процесуальної ініціативи сторін, так і протилежної ситуації – формального дотримання диспозитивності у справах, де її безумовне застосування може призвести до порушення прав інших осіб або до негативних наслідків для економічного правопорядку. З метою усунення цієї прогалини доцільно сформулювати систему критеріїв, які дають змогу обґрунтовано визначати випадки, у яких інтенсивність судового контролю за реалізацією диспозитивних повноважень учасників справи має бути підвищеною. При цьому така система критеріїв повинна, як нам видається, мати не декларативний, а функціональний характер і має бути спрямована на забезпечення практичного застосування принципу пропорційності у господарському процесі.

Першим критерієм є *характер об'єкта спору*. Якщо предметом спору виступає виключно приватний майновий інтерес сторін, диспозитивність повинна реалізовуватися у максимально повному обсязі. Водночас ситуація істотно змінюється у випадках, коли об'єкт спору має публічну або суспільно значущу природу. До таких об'єктів можуть належати державне майно, корпоративні права держави, активи стратегічних підприємств, об'єкти критичної інфраструктури, а також майно, що становить частину ліквідаційної маси у провадженні у справі про банкрутство відповідно до КУЗпБ. У подібних спорах результат судового розгляду впливає не лише на права сторін, а й на інтереси інших суб'єктів, що об'єктивно зумовлює необхідність більш інтенсивного судового контролю за розпорядчими процесуальними діями сторін.

Другим критерієм є *суб'єктний склад справи*. Участь у справі суб'єктів, які представляють або опосередковано пов'язані з публічним інтересом, змінює характер господарського спору. Йдеться, зокрема, про участь держави, органів державної влади, суб'єктів господарювання державної та/або кому-

нальної форми власності, прокурора, який звертається до суду в інтересах держави, а також про колективні категорії учасників, характерні для процедур банкрутства (кредитори, комітет кредиторів та ін.). У таких випадках розпорядчі процесуальні дії сторін можуть впливати на права значно ширшого кола осіб, ніж безпосередні учасники справи, що обґрунтовує необхідність їхньої перевірки судом з точки зору відповідності інтересам відповідної сукупності суб'єктів.

Третім критерієм є *регуляторний контекст господарських правовідносин*. Якщо спір виникає у сфері, що перебуває під посиленням публічним регулюванням (зокрема, у зв'язку із застосуванням санкцій, функціонуванням режиму воєнного стану, спеціальним порядком управління державними активами, діяльністю у стратегічних галузях економіки тощо), суд не може обмежитися лише формальною перевіркою волевиявлення сторін. У таких умовах диспозитивність повинна застосовуватися з урахуванням загального регуляторного середовища, у якому функціонують спірні правовідносини.

Четвертим критерієм є *потенційний мультиплікативний ефект судового рішення*. Якщо результат розгляду спору здатний вплинути на права та інтереси осіб, які формально не є учасниками справи, або на стабільність певного сегмента економічного обороту, суд повинен враховувати цей фактор при оцінці допустимості розпорядчих процесуальних дій сторін. Такий ефект характерний, зокрема, для справ про банкрутство, корпоративних спорів щодо великих господарських товариств або, наприклад, спорів, пов'язаних із функціонуванням стратегічних підприємств.

П'ятим критерієм є *ризик використання процесуальних механізмів для досягнення позапроцесуального економічного результату*. Зокрема, йдеться про випадки, коли розпорядчі дії сторін (відмова від позову, визнання позову, укладення мирової угоди) можуть бути використані для обходу імперативних норм матеріального права, штучного створення юридичних підстав для перерозподілу активів або ухилення від виконання зобов'язань перед іншими кредиторами.

*Господарський процес як інтегрована процесуальна форма:
переосмислення галузевої ідентичності*

У сучасних умовах господарський процес доцільно визначати як *інтегровану процесуальну форму судового захисту у сфері господарських правовідносин*, у межах якої процесуальна автономія учасників справи поєднується з обов'язком господарського суду забезпечувати законність економічного обороту, запобігати зловживанню процесуальними правами та захищати публічно значущі інтереси, що впливають із характеру спірних правовідносин. Сучасна модель господарського судочинства характеризується не простим співіснуванням приватноправових і публічно-правових компонентів, а їх функціональною інтеграцією в єдину процесуальну конструкцію, закріпле-

ну в ГПК України. У межах цієї конструкції процесуальна автономія сторін, яка традиційно пов'язується з принципом диспозитивності, реалізується у взаємодії з іншими засадами господарського судочинства – змагальністю, пропорційністю, добросовістю процесуальної поведінки та обов'язком суду запобігати зловживанню процесуальними правами. Така характеристика господарського процесу впливає із системного аналізу положень ГПК України. Зокрема, ст. 14 ГПК України закріплює диспозитивність як визначальну роль учасників справи у формуванні меж судового розгляду, тоді як статті 13, 43 встановлюють принцип змагальності та обов'язок добросовісного користування процесуальними правами, а ст. 15 вводить принцип пропорційності, відповідно до якого суд має забезпечувати розумний баланс між приватними й публічними інтересами у господарському судочинстві. У сукупності ці норми формують нормативну модель, за якої господарський суд не обмежується пасивною роллю “арбітра” приватного конфлікту, а виконує функцію інституційного гаранта законності процесуального розгляду та правомірності його наслідків. З огляду на це традиційне уявлення про господарський процес як переважно приватноправову “процедуру між суб'єктами господарювання” вже не відображає його реального нормативного змісту.

Сучасна процесуальна модель демонструє іншу тенденцію – *інституціоналізацію публічного елементу в господарському судочинстві*. Сутність сучасного господарського процесу полягає не лише у наданні сторонам процесуальної платформи для захисту їхніх суб'єктивних прав, а й у *забезпеченні правомірності функціонування економічного обороту* через судовий контроль за законністю процесуальних дій учасників спору та юридичними наслідками судових рішень. На цій підставі можна зробити висновок, що господарський процес у сучасній правовій системі України еволюціонує від класичної моделі приватноправового судочинства до *спеціалізованого інституційного механізму забезпечення законності господарських відносин*. У такій моделі диспозитивність зберігає значення базової засади процесу, проте її реалізація відбувається у межах інтегрованої системи процесуальних принципів, що поєднує приватну автономію учасників справи з інституційною відповідальністю суду за підтримання правового порядку у сфері економічної діяльності.

Подальший *розвиток доктрини господарського процесуального права у частині реалізації принципу диспозитивності* має відбуватися не шляхом ревізії його засадничого значення, а шляхом уточнення його змісту, функцій і меж у нових умовах правового регулювання економічного обороту.

Першочерговим напрямом такого розвитку слід визнати *переосмислення диспозитивності як структурно обмеженої процесуальної автономії*. Класична формула, за якою сторони є повними “господарями процесу”, вже не відображає ані нормативної моделі ГПК України, ані природи тих категорій

справ, у яких суд зобов'язаний оцінювати не лише волевиявлення сторін, а й його наслідки для інших учасників, третіх осіб, кредиторської сукупності або державного інтересу. Це означає необхідність переходу від абстрактного розуміння диспозитивності до її диференційованої моделі, де процесуальна автономія визнається загальним правилом, але її обсяг і форма реалізації залежать від характеру спірних правовідносин, складу учасників та потенційного впливу судового рішення за межі двостороннього спору.

Другим напрямом є розроблення доктрини диференційованої інтенсивності диспозитивності залежно від виду провадження та правової природи спору. Для позовного провадження у класичному майновому спорі між суб'єктами господарювання диспозитивність зберігає максимальний обсяг. Натомість у провадженнях, де наявний колективний, публічний або квазіпублічний інтерес, обсяг процесуального саморозпорядження сторін об'єктивно звужується. Найбільш наочно це видно у справах про банкрутство, де КУЗПБ прямо виходить із мети задоволення вимог кредиторів і відновлення платоспроможності боржника, тобто з моделі багатосуб'єктного та функціонально колективного провадження, у якому інтерес окремого учасника не може домінувати над балансом усієї конкурсної маси та правами кредиторів. Саме тому перспективною нам видається побудова трирівневої моделі диспозитивності (базової диспозитивності – у справах, де процесуальні наслідки концентруються переважно у сфері прав та обов'язків сторін; контрольованої диспозитивності – у справах, де суд повинен перевіряти законність і допустимість розпорядчих дій сторін; функціонально обмеженої диспозитивності – у провадженнях, де публічний або колективний інтерес структурно переважає над індивідуальною процесуальною автономією), цінність якої полягає в тому, що вона уможливує не руйнувати класичну доктрину, а уточнити сферу її повної, модифікованої та обмеженої дії.

Третім напрямом розвитку має стати доктринальне поєднання диспозитивності з принципом пропорційності. Стаття 15 ГПК України закріплює обов'язок суду забезпечувати розумний баланс між приватними й публічними інтересами, а також урахувати завдання господарського судочинства, особливості предмета спору, складність справи та значення процесуальних дій для учасників. Це дає підстави стверджувати, що пропорційність у сучасному господарському процесі виконує функцію внутрішнього нормативного коректора диспозитивності: вона не замінює диспозитивність, але визначає межі її допустимої реалізації. Це означає потребу вироблення чітких критеріїв, за якими суд повинен оцінювати розпорядчі дії сторін. Такими критеріями мають бути: законність, добросовісність, непорушення прав інших осіб, відсутність обходу імперативних норм, процесуальна економія та співмірність наслідків відповідної дії з огляду на мету господарського судочинства. Без такої критеризації посилення на пропорційність ризикує за-

лишитися надто загальною формулою, тоді як для господарського процесу потрібен саме операціональний інструментарій.

Четвертим напрямом слід визнати *розвиток доктрини процесуальної добросовісності як внутрішньої межі диспозитивності*. ГПК України прямо зобов'язує учасників справи добросовісно користуватися процесуальними правами та покладає на суд обов'язок запобігати зловживанню ними. Звідси випливає, що сучасна диспозитивність не може бути визначена поза категорією належного процесуального призначення права. Інакше кажучи, саме по собі існування в учасника певного розпорядчого повноваження ще не означає допустимості будь-якого способу його реалізації. Перспективним є подальше опрацювання положення про те, що зловживання процесуальним правом не є лише “порушенням порядку здійснення права”, а становить викривлення функції диспозитивності. За такого підходу диспозитивність розуміється не як нейтральна свобода вибору, а як юридично цільова конструкція, спрямована на захист права або законного інтересу в суді, а не на створення процесуальних перешкод, маніпуляцію юрисдикцією, блокування виконання рішення чи досягнення позапроцесуального тиску.

П'ятим напрямом є *уточнення співвідношення диспозитивності та активної ролі суду*. Для господарського процесуального права принципово важливо уникнути двох крайнощів: як моделі пасивного суду, що лише фіксує волевиявлення сторін, так і моделі надмірного процесуального патерналізму, за якої суд фактично підміняє учасників справи. У цьому сенсі доцільно розвивати концепцію функціонально активного, але не субститутивного суду: суд не перебирає на себе розпорядчих прав сторін, проте зобов'язаний перевірити правомірність і процесуальну допустимість їх реалізації, а також відреагувати на ризик порушення прав інших осіб чи підризу цілей провадження.

Шостим напрямом є *спеціальне доктринальне опрацювання диспозитивності у справах з підвищеним публічним елементом*. Саме сучасні економіко-правові трансформації – посилення ролі держави в економіці, ускладнення корпоративних структур, зростання значення процедур неплатоспроможності, санкційне регулювання, воєнні та поствоєнні економічні режими – виявляють недостатність універсального, однаково абстрактного підходу до диспозитивності. Доктрина має запропонувати критерії визначення тих категорій спорів, у яких приватна процесуальна автономія не зникає, але реалізується у звуженому режимі. Ідеться насамперед про спори щодо управління державним майном, корпоративний контроль у товариствах із публічно значущими активами, процедури банкрутства, а також інші провадження, де результат судового розгляду об'єктивно виходить за межі індивідуального інтересу сторін.

Сьомим напрямом слід визнати *європеїзацію доктрини диспозитивності*. Модельні європейські правила цивільного процесу ELI/UNIDROIT вихо-

дять із поєднання процесуальної ініціативи сторін з обов'язком суду забезпечувати справедливе, ефективне та пропорційне провадження. Це означає, що подальший розвиток диспозитивності має спиратися не на ізольований культ автономії сторін, а на збалансовану модель процесуальної автономії сторін в умовах судового управління процесом (*party autonomy under judicial case management*). У національному контексті це дає підстави для визнання того, що диспозитивність і судове керівництво процесом не суперечать одне одному, якщо останнє спрямоване не на підміну волі сторін, а на забезпечення справедливості, процесуальної економії та недопущення зловживань.

Восьмим напрямом має стати *розвиток категорії публічного інтересу як межі диспозитивності*, але без її перетворення на невизначену оціночну формулу. Проблема полягає в тому, що в господарському процесі публічний інтерес часто проголошується, але рідко достатньо конкретизується. Для уникнення довільного застосування доктрина повинна запропонувати вузькі й перевірювані критерії його ідентифікації. *Публічний інтерес у господарському судочинстві* доцільно пов'язувати не з будь-якою абстрактною "суспільною важливістю", а з наявністю одного або кількох об'єктивних параметрів: впливом рішення на права невизначеного або множинного кола осіб; на збереження чи розподіл активів, що мають системне економічне значення; на правовий режим державного або комунального майна; на функціонування конкурсного провадження чи іншого колективного механізму задоволення вимог.

Дев'ятим напрямом є *удосконалення вчення щодо процесуальних наслідків розпорядчих дій сторін*. ГПК України вже закріплює перевірку відмови від позову, визнання позову та мирової угоди на відповідність закону та правам інших осіб. Однак потрібне більш точне розмежування: коли суд має відмовити у прийнятті відповідної дії через її незаконність; коли – через ризик зловживання правом; коли – через порушення прав третіх осіб або підрив функцій певного виду провадження. Така деталізація має не лише теоретичне, а й методологічне значення для єдності судової практики.

Десятим напрямом є *загальний розвиток галузевої доктрини господарського процесу як інтегрованої процесуальної моделі*. Її суть полягає в тому, що господарський процес уже не може бути адекватно описаний ані як суто приватноправовий механізм вирішення спору, ані як публічно-правовий порядок адміністративного контролю. Він є спеціалізованою процесуальною формою захисту у сфері господарських правовідносин, в якій диспозитивність зберігає системотвірне значення, але реалізується у зв'язку з пропорційністю, добросовісністю, процесуальною економією, заборонаю зловживання правом та потребою захисту публічно значущих інтересів. Саме така концептуалізація дає змогу узгодити галузеву ідентичність господарського процесу з реальними трансформаціями сучасного економічного правопорядку.

Висновки. Диспозитивність у межах класичної доктринальної моделі – це основоположна засада (принцип) господарського судочинства, відповідно до якої ініціатива виникнення, визначення меж і припинення судового розгляду належить учасникам справи як носіям матеріально-правового інтересу, а суд здійснює правосуддя лише в межах заявлених вимог і на підставі процесуальних дій сторін, забезпечуючи реалізацію їхнього права вільно розпоряджатися предметом спору, позовними вимогами та належними їм процесуальними правами у встановлених законом межах. Вона охоплює сукупність взаємозв'язаних елементів: процесуальну ініціативу сторін; визначення меж судового розгляду учасниками справи; розпорядження сторонами матеріально-правовими та процесуальними правами; обмеженість судової ініціативи.

Співвідношення принципів диспозитивності та пропорційності у господарському процесі має системний характер. Диспозитивність визначає первинну процесуальну модель судового розгляду, у межах якої учасники справи формують предмет і межі спору, тоді як пропорційність встановлює критерії допустимості реалізації цієї процесуальної автономії з огляду на необхідність захисту прав інших осіб та публічно значущих інтересів. У результаті їх взаємодії формується сучасна модель господарського судочинства, у якій процесуальна автономія сторін поєднується з інституційною відповідальністю суду за забезпечення законності економічного обороту. Звідси висновок, що принцип пропорційності в господарському процесі виконує роль нормативного механізму, який трансформує класичну диспозитивність у форму контрольованої процесуальної автономії, де свобода сторін у розпорядженні процесуальними правами поєднується з обов'язком суду забезпечувати баланс приватних і публічних інтересів. Саме така конструкція найбільш адекватно відображає сучасну природу господарського судочинства та створює теоретичні передумови для подальшого розвитку доктрини диспозитивності в господарському процесуальному праві.

Публічно-правові трансформації як чинник перегляду доктрини диспозитивності – це зумовлені змінами економічного правопорядку та правового регулювання системні зрушення у функціонуванні господарського процесу, що проявляються в посиленні значення публічного інтересу при здійсненні судового захисту у сфері господарських правовідносин і, відповідно, у коригуванні меж процесуальної автономії учасників справи.

Керована диспозитивність – це такий режим реалізації процесуальної автономії учасників справи, за якого ініціатива порушення справи, формування предмета спору та здійснення розпорядчих процесуальних прав належать сторонам, однак реалізація цих повноважень здійснюється в межах інституційного контролю суду, спрямованого на забезпечення законності судового розгляду, недопущення зловживання процесуальними правами, захист прав інших осіб та дотримання публічного інтересу. Ця модель

диспозитивності передбачає кілька ключових елементів: збереження процесуальної ініціативи сторін, інституційний контроль суду за реалізацією розпорядчих процесуальних прав, диференціацію інтенсивності судового контролю залежно від характеру спору. Диспозитивність у господарському процесі слід розглядати не як статичний принцип приватної автономії сторін, а як динамічну процесуальну конструкцію, у межах якої співвідносяться два елементи: процесуальна ініціатива учасників справи та інституційна відповідальність суду за забезпечення законності та справедливості економічного правопорядку. Саме така конструкція дає змогу пояснити еволюцію господарського процесу від класичної моделі приватноправового спору до сучасної інтегрованої моделі судового контролю за господарськими правовідносинами.

Структура диспозитивності включає: перший рівень – ядро процесуальної автономії сторін, у межах якого процесуальна автономія сторін реалізується максимально повно; другий рівень – зона кваліфікованого судового контролю, у межах якої сторони зберігають розпорядчі процесуальні повноваження, однак їх реалізація підлягає обов'язковій перевірці судом; третій рівень – імперативна публічна периферія диспозитивності, що охоплює категорії справ, у яких господарський процес об'єктивно набуває комплексної приватно-публічної природи. Така трирівнева структура дає змогу по-новому пояснити реальний механізм функціонування диспозитивності в господарському процесі. Вона демонструє, що диспозитивність не є однорідним принципом із однаковим ступенем реалізації в усіх категоріях господарських справ. Натомість вона функціонує як диференційована процесуальна конструкція, у межах якої обсяг процесуальної автономії сторін змінюється залежно від співвідношення приватного та публічного інтересу у відповідних правовідносинах. Суть полягає в новому підході до диспозитивності як багаторівневої системи реалізації процесуальної автономії, що дає змогу узгодити класичну доктрину диспозитивності з сучасними тенденціями розвитку господарського судочинства та зростанням ролі публічного інтересу у сфері господарських відносин.

Межа між приватною процесуальною автономією сторін і необхідністю захисту публічного інтересу повинна визначатися не абстрактними посиланнями на “суспільну важливість” конкретної справи, а сукупністю об'єктивних юридичних критеріїв, які відображають характер спірних правовідносин, коло заінтересованих суб'єктів і потенційні наслідки судового рішення. Запропонована система критеріїв (характер об'єкта спору; суб'єктний склад справи; регуляторний контекст господарських правовідносин; потенційний мультиплікативний ефект судового рішення; ризик використання процесуальних механізмів для досягнення позапроцесуального економічного результату) має важливе значення для розвитку доктрини господарського процесуального права, оскільки уможливорює окреслити межі диспозитивності

в сучасному господарському процесі. Вона фактично формує методологічну основу для диференційованого застосування принципу диспозитивності, у межах якого ступінь процесуальної автономії сторін визначається з урахуванням інтенсивності публічного елементу в конкретному господарському спорі. Саме такий підхід дає змогу поєднати фундаментальне значення диспозитивності як засади господарського судочинства з необхідністю забезпечення стабільності економічного правопорядку та захисту публічно значущих інтересів.

У сучасних умовах публічно-правових трансформацій відбувається формування концепції інтегрованої процесуальної форми господарського судочинства, яка дає змогу пояснити сучасну трансформацію доктрини диспозитивності. У межах цієї концепції господарський процес розглядається як система процесуальних механізмів, що забезпечує одночасно: реалізацію процесуальної автономії учасників господарських правовідносин; судовий контроль за законністю розпорядження процесуальними правами; захист публічно значущих інтересів, пов'язаних із стабільністю економічного обороту. Саме така інтегрована модель найбільш адекватно відображає сучасний нормативний зміст господарського процесуального права та створює необхідні передумови для подальшої реконцепції принципу диспозитивності в господарському судочинстві.

Подальший розвиток доктрини господарського процесуального права у частині диспозитивності має бути спрямований не на звуження її значення, а на її структурне уточнення, функціональну диференціацію та нормативну конкретизацію. Оптимальною видається модель, за якої диспозитивність зберігається як фундаментальна засада господарського судочинства, але розкривається як багаторівнева конструкція процесуальної автономії, межі якої визначаються природою провадження, принципом пропорційності, вимогою добросовісності, заборонаю зловживання процесуальними правами та об'єктивно визначеним публічним інтересом. Саме такий підхід може стати основою для подальшого розвитку господарського процесуального права в умовах сучасних економіко-правових трансформацій.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Andrews N, *The Three Paths of Justice: Court Proceedings, Arbitration, and Mediation in England* (Springer 2018).
2. Borovyk A, Shevchuk S, *Zastosuvannia pryntsyviv dyspozytyvnosti ta zmahalnosti v administratyvnomu sudochynstvi z metoiu realizatsii prava na spravedlyvyi sud* (Iurydyka 2023) (in Ukrainian).
3. Kroitor V, *Pryntsyvy tsyvilnoho sudochynstva ta yikh systema: problemy suchasnoi teorii i praktyky* (Pravo 2020) (in Ukrainian).

Edited books

4. Kramer X E, van Rhee C H (eds), *Civil Litigation in a Globalising World* (T.M.C. Asser Press 2012) <https://doi.org/10.1007/978-90-6704-817-0>.
5. van Rhee C H, Uzelac A (eds), *Truth and Efficiency in Civil Litigation: Fundamental Aspects of Fact-finding and Evidence-taking in a Comparative Context* (Intersentia 2012).

Journal articles

6. Hentosh R, 'Dyspozytyvnist – mizhhaluzevyi pryntsyp protsesualnoho prava' [2018] 52(1) *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: serii: Pravo* 13–16 (in Ukrainian).
7. Malieieva O, 'Pryntsyp dyspozytyvnosti v hospodarskomu protsesi' [2016] 2(15) *Slovo Natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy* 97–106 (in Ukrainian).
8. Rieznikova V, Shcherbyna V, 'Suchasni tendentsii rozvytku hospodarskoho protsesu Ukrainy' [2017] 9 *Pravo Ukrainy* 9–27 (in Ukrainian).
9. Shcherbyna V, 'Publichni y pryvatni interesy v hospodarskykh vidnosynakh' [2014] 13 *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo* 28–31 (in Ukrainian).
10. Shevchuk S, 'Pryntsyp dyspozytyvnosti yak osnova administratyvnoho sudochynstva: novitnii dyskurs' [2023] 1 *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava* 196–200 <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2023.1.34> (in Ukrainian).

Websites

11. ALI/UNIDROIT Principles of Transnational Civil Procedure <<https://www.unidroit.org/english/principles/civilprocedure/ali-unidroitprinciples-e.pdf>> (accessed 27.03.2026).
12. ELI/UNIDROIT Model European Rules of Civil Procedure (Oxford University Press 2021) <<https://www.unidroit.org/instruments/civil-procedure/eli-unidroit-rules>> (accessed 27.03.2026).
13. Guide on Article 6 of the Convention – Right to a fair trial (civil limb) (European Court of Human Rights, 31.08.2025) 154 <https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_6_civil_eng> (accessed 27.03.2026).

Viktoriiia Rieznikova

THE DOCTRINE OF DISPOSITIVENESS IN COMMERCIAL PROCEDURE:
ECONCEPTUALIZATION IN THE CONTEXT
OF PUBLIC-LAW TRANSFORMATIONS

ABSTRACT. The article presents a comprehensive theoretical and legal study of the doctrine of dispositiveness in commercial procedure through the prism of contemporary public-law transformations of adjudication. Proceeding from the classical concept of dispositiveness as a principle that ensures the autonomy of the parties in the disposition of their substantive and procedural rights, the evolution of its content is analysed in the context of the growing public element in commercial adjudication. It is demonstrated that the traditional model of dispositiveness, built on the predominance of the parties' procedural initiative and the relatively passive role of the court, is gradually transforming under the influence of contemporary trends in the development of procedural law, including the strengthening of the principle of the effectiveness of justice, the expansion of judicial discretionary powers, the introduction of mechanisms of judicial case management, and the increasing role of public interests in commercial adjudication.

The article substantiates that these transformations necessitate a reconsideration of the content of dispositiveness as a principle of commercial procedure and the formation of its new doctrinal model, which combines party autonomy with an active procedural role of the court. In this context, the concept of so-called "managed party autonomy" is justified, which presupposes the exercise by the parties of their procedural rights within the framework of judicial case management. Particular

attention is devoted to analysing the correlation between dispositiveness and the principles of the effectiveness of judicial proceedings, procedural economy, proportionality, and the right to a fair trial.

The article concludes that the doctrine of dispositiveness in commercial procedure requires reconceptualization. It is proposed to view dispositiveness not merely as a guarantee of party autonomy in proceedings, but as a balanced mechanism of interaction between the private-law interests of the participants in the dispute and the public-law objectives of the administration of justice. It is substantiated that the modern model of dispositiveness should be based on the combination of the procedural freedom of the parties with the active organisational and case-management role of the court aimed at ensuring the effective, fair, and timely resolution of commercial disputes. It is further argued that the further development of the doctrine of commercial procedural law in respect of the implementation of the principle of dispositiveness should proceed not through a revision of its fundamental significance, but through a clarification of its content, functions, and limits under the new conditions of legal regulation of economic turnover. Prospective directions for such development are also identified.

KEYWORDS: commercial procedure; commercial adjudication; fundamental principles of commercial adjudication; dispositiveness; the principle of dispositiveness; the doctrine of dispositiveness; public-law transformations; private and public interests; balance of interests; dispositiveness in bankruptcy proceedings.

Олег Васьковський

кандидат юридичних наук,
суддя, секретар судової палати для розгляду справ
про банкрутство
Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-6752-6995>
olvas1967@gmail.com

УДК 347.736

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВА ПРИРОДА БАЗОВИХ КАТЕГОРІЙ БАНКРУТСТВА ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ

АНОТАЦІЯ. У статті досліджено понятійний фундамент інституту банкрутства, що оформлений у базові категорії, такі як “неплатоспроможність”, “банкрутство”, “неоплатність”, “неспроможність”, тощо, які лягли в основу формування сучасного законодавства, його кодифікацію, правозастосування, формування судової практики та кристалізацію наукової думки в різноспрямовані доктринальні підходи до розуміння як інституту банкрутства, так і шляхів правового регулювання відносин, що виникають за економічної турбулентності суб’єктів господарювання.

Метою роботи є підвищення правової визначеності понятійного апарату інституту банкрутства. Об’ємний аналіз існуючих підходів до розуміння ключових дефініцій, зокрема формально-юридичного (кодифікаційно-позитивістського) підходу, економіко-правового та історико-правового підходів, а також підходу термінологічної диференціації та функціонального розмежування, проявив об’єктивну необхідність інтеграції їх між собою з метою досягнення єдності в розумінні ключових дефініцій як основного критерію типології економічної кризи боржника та проявлення більшої прогнозованості в застосуванні законодавства про банкрутство.

Також встановлена доцільність застосування комбінованої моделі співвідношення базових категорій банкрутства, що дає змогу побудувати послідовну ієрархію та логіку переходів від неспроможності як загальної характеристики фінансової дисфункції крізь неплатоспроможність до банкрутства, як особливого правового статусу, встановленого судом.

Відтак проблемне нашарування економічних, юридичних і процедурних понять у межах одного термінологічного поля зумовлює основну проблему сучасного українського інсолвеційного регулювання, що можна вирішити шляхом чіткого розмежування рівнів, на яких дефініції мають застосовуватися. Запропонована чотирирівнева модель ієрархічного-структурного підходу уможливорює зняти суперечності між законодавством, яке оперує категоріями “неплатоспроможність” і “банкрутство” й судовою практикою, яка акцентується безпосередньо на “неоплатності”.

Ключові слова: банкрутство; неплатоспроможність; неоплатність; неспроможність; конкурсне провадження.

Інститут банкрутства є одним із ключових елементів сучасного господарського правопорядку, оскільки він забезпечує стабільність економічного обороту, правове реагування на кризові явища у сфері господарювання, пов’язані

з втратою суб'єктом господарювання здатності виконувати свої грошові зобов'язання. В умовах ускладнення економічних процесів, підвищення фінансових ризиків і зростання кількості справ про неплатоспроможність особливого значення набувають чіткість, узгодженість і доктринальна вивіреність понятійно-категоріального апарату банкрутства, який слугує методологічною основою як для нормотворчості, так і для правозастосування.

Актуальність дослідження економіко-правової природи базових категорій банкрутства зумовлена насамперед тим, що в чинному правовому регулюванні та судовій практиці спостерігається неоднорідність у тлумаченні й застосуванні таких ключових понять, як “банкрутство”, “неплатоспроможність”, “неспроможність”, “загроза неплатоспроможності”, “конкурсне провадження” тощо. Попри кодифікацію вітчизняного законодавства про банкрутство та прийняття Кодексу України з процедур банкрутства¹ (далі – КУзПБ) зазначені категорії не завжди використовуються у сталому та системному значенні, що породжує колізії, ускладнює кваліфікацію правовідносин і негативно впливає на єдність судової практики.

Особливість інституту банкрутства полягає в його міждисциплінарному характері: базові категорії цього інституту мають одночасно економічний зміст і правову форму. Неплатоспроможність як економічний стан суб'єкта господарювання трансформується в юридично значущу обставину, яка слугує підставою для застосування спеціального правового режиму. Відтак, без урахування економічної природи відповідних явищ неможливо забезпечити адекватне правове регулювання, тоді як ігнорування юридичної специфіки цих категорій призводить до підміни правового аналізу суто фінансово-економічною оцінкою.

Практичне значення проблеми посилюється тим, що саме через тлумачення базових категорій банкрутства суди вирішують питання про відкриття провадження у справі про банкрутство, вибір процедури, визначення моменту виникнення конкурсних наслідків, обсяг обмежень прав боржника, характер і черговість задоволення вимог кредиторів тощо. Відсутність чіткого розуміння економіко-правової природи цих категорій створює ризик формального або фрагментарного правозастосування, яке не відповідає цілям інсолвенційного регулювання та не забезпечує балансу між приватними інтересами кредиторів і публічними інтересами економічної стабільності.

У правовій доктрині проблематика понятійно-категоріального апарату банкрутства традиційно розглядається або крізь призму загальної теорії зобов'язального та господарського права, або з позицій процесуального регулювання процедур банкрутства. Водночас економіко-правова природа базових категорій банкрутства як цілісна система, що безпосередньо впливає

¹ Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>> (дата звернення 17.03.2026).

на якість правозастосування, залишається недостатньо систематизованою. Це зумовлює потребу в доктринальному переосмисленні змісту й функціонального призначення таких категорій у контексті чинного законодавства та практики його застосування. Відтак дослідження економіко-правової природи базових категорій банкрутства та її значення для правозастосування є актуальним як у теоретичному, так і в прикладному вимірах. Воно спрямоване на формування концептуально узгодженого підходу до розуміння ключових понять, підвищення правової визначеності та створення передумов для більш послідовного і прогнозованого застосування законодавства про банкрутство.

Національне законодавство про банкрутство оперує спеціальною термінологією, через яку розкривається економіко-правова природа цих правовідносин, формується їх структура. Чітке та зрозуміле розкриття юридичних понять є важливим завданням законодавця, що сприяє досягненню належного рівня якості нормативно-правового акта, а звідси й ефективного правозастосування. Незважаючи на певний період законодавчого регулювання та досвід дії кількох законодавчих актів у цій сфері, що передували КУзПБ, питання термінологічного характеру все ще залишаються актуальними та потребують удосконалення й щонайменше роз'яснень, коректного формулювання дефініцій ключових термінів.

Метою статті є комплексне наукове осмислення економіко-правової природи базових категорій банкрутства з метою формування концептуально узгодженого підходу до їх тлумачення та застосування у правозастосовній практиці, а також обґрунтування їх значення для забезпечення правової визначеності, єдності судової практики та ефективності правового регулювання. Для досягнення зазначеної мети у статті передбачається вирішення таких завдань: узагальнити та критично проаналізувати наявні доктринальні підходи до визначення і змісту базових категорій інституту банкрутства; розкрити економічний зміст і правове значення ключових категорій банкрутства та встановити їх співвідношення; виявити основні проблеми правозастосування, зумовлені неоднозначним тлумаченням і використанням базових категорій банкрутства в судовій практиці; обґрунтувати значення економіко-правової природи базових категорій банкрутства для забезпечення правової визначеності та ефективності правового регулювання.

Насамперед необхідно звернутися до аналізу таких базових категорій, як “неплатоспроможність”, “неоплатність”, “неспроможність” та “банкрутство”. Саме ці поняття утворюють концептуальний фундамент у банкрутстві, оскільки вони визначають підстави відкриття провадження у справі про банкрутство, впливають на вибір і зміну процедур, обсяг правових обмежень щодо боржника, а також на характер і наслідки судових рішень у цій категорії справ. Доктринальне значення зазначених категорій полягає в тому, що через них право фіксує та юридично осмислює

економічний стан суб'єкта господарювання. Неплатоспроможність і неоплатність відображають різні аспекти фінансової кризи боржника, тоді як неспроможність і банкрутство виконують функцію узагальнюючих правових характеристик, що пов'язують економічну реальність із відповідними правовими наслідками. У цьому сенсі базові категорії банкрутства не є суто термінологічними конструкціями, а виступають інструментами правової кваліфікації економічних явищ, від точності яких залежить адекватність правового реагування. Водночас відсутність єдиного, концептуально узгодженого розуміння зазначених понять у доктрині та правозастосуванні призводить до фрагментації правового регулювання. Різне тлумачення категорій “неплатоспроможність”, “неоплатність”, “неспроможність” і “банкрутство” зумовлює неоднакові підходи судів до визначення моменту виникнення правових наслідків, критеріїв відкриття провадження у справі про банкрутство, умов переходу до ліквідаційної процедури та підстав визнання боржника банкрутом. За таких умов навіть формально досконалі процедурні механізми втрачають ефективність, оскільки застосовуються на різній понятійній основі.

З практичної точки зору ця проблема має системний характер. Саме через тлумачення базових категорій суд вирішує, чи є наявний фінансовий стан боржника достатнім для застосування процедур банкрутства, чи можливо відновлення платоспроможності, чи виправданим є перехід до ліквідації. Невизначеність у розумінні співвідношення неплатоспроможності та неоплатності створює ризик або передчасного визнання боржника банкрутом, або, навпаки, необґрунтованого затягування процедур за відсутності реальних економічних передумов для санації. Це негативно впливає як на інтереси кредиторів, так і на стабільність економічного обороту загалом. З огляду на це, удосконалення процедур банкрутства не може зводитися виключно до процесуальних змін або модифікації окремих інструментів інсолвенційного регулювання². Без чіткого, внутрішньо узгодженого понятійно-категоріального апарату такі зміни мають фрагментарний характер і не забезпечують прогнозованості правозастосування. Саме тому доктрин-

² Під інсолвенційним регулюванням розуміється система правових норм, принципів і процедур, спрямованих на врегулювання відносин, що виникають у зв'язку з втратою або загрозою втрати боржником платоспроможності, з метою забезпечення впорядкованого, колективного та економічно обґрунтованого реагування на стан фінансової неспроможності шляхом застосування спеціальних процедур відновлення платоспроможності або ліквідації боржника із дотриманням балансу приватних інтересів кредиторів і публічних інтересів економічної стабільності. Таке регулювання виходить за межі суто процесуального оформлення процедур банкрутства і охоплює економіко-правовий механізм трансформації індивідуальних зобов'язальних правовідносин у колективний режим задоволення вимог кредиторів. Його зміст полягає не лише у фіксації факту неплатоспроможності, а й у створенні правових передумов для вибору оптимальної моделі реагування (санаційної або ліквідаційної) залежно від економічного стану боржника та перспектив збереження його господарської діяльності. Інсолвенційне регулювання поєднує в собі матеріально-правові елементи (визначення підстав, правового статусу боржника і кредиторів, наслідків неплатоспроможності) та процесуально-правові елементи (порядок ініціювання, перебігу та завершення процедур). Саме через цей механізм право здійснює інституціоналізацію економічної кризи боржника, переводячи її з площини приватного конфлікту у сферу публічно організованого правового врегулювання.

нальне осмислення змісту та співвідношення базових категорій банкрутства є передумовою ефективної реалізації законодавчих новел і необхідною умовою подальшого розвитку інституту неплатоспроможності як цілісного економіко-правового механізму. Отже, формування єдиного підходу до розуміння категорій “неплатоспроможність”, “неоплатність”, “неспроможність” і “банкрутство” має не лише теоретичне, а й безпосереднє прикладне значення. Воно спрямоване на забезпечення правової визначеності, уніфікацію судової практики та підвищення ефективності процедур банкрутства як інструменту впорядкованого й економічно обґрунтованого врегулювання фінансової неспроможності боржника.

Спробуємо на основі аналізу та систематизації висловлюваних у правовій літературі точок зору виділити основні концептуальні підходи до понятійно-категоріального апарату банкрутства, співвідношення / розмежування ключових категорій.

Формально-юридичний (кодифікаційно-позитивістський) підхід. Цей підхід ґрунтується на пріоритетному аналізі положень КУзПБ як центрального нормативного акта, що визначає юридичний зміст, умови виникнення та правові наслідки неплатоспроможності і банкрутства. У межах цього підходу вихідною методологічною установкою є теза про те, що правове значення мають лише ті ознаки та критерії відповідних категорій, які прямо або опосередковано закріплені у законі.

Відповідно до КУзПБ: *неплатоспроможність* розглядається як неспроможність боржника (іншого, ніж страховик або кредитна спілка) виконати після настання встановленого строку грошові зобов'язання перед кредиторами не інакше, як через застосування процедур, передбачених КУзПБ (вона є передумовою застосування процедур банкрутства); *банкрутство* – це визнана господарським судом нездатність боржника відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санації та реструктуризації і погасити встановлені у порядку, визначеному КУзПБ, грошові вимоги кредиторів інакше, ніж через застосування ліквідаційної процедури або процедури погашення боргів боржника. Отже, у нормативній конструкції КУзПБ неплатоспроможність виступає матеріальною передумовою застосування процедур банкрутства, тоді як банкрутство є процесуально опосередкованим і констатованим судом наслідком нездатності боржника відновити платоспроможність.

Поряд із цими категоріями чинна редакція КУзПБ виокремлює також *загрозу неплатоспроможності*, яку законодавець прямо визначає як фінансово-господарський стан боржника, що характеризується наявністю обставин, які підтверджують, що протягом наступних дванадцяти місяців боржник не зможе виконати свої грошові зобов'язання у встановлений строк або здійснювати платежі за звичайними господарськими операціями. Включення цього поняття до ст. 1 КУзПБ відбулося внаслідок змін, внесених Законом

№ 3985-IX від 19.09.2024³, що дає підстави розглядати його як відносно нову нормативну категорію у вітчизняному праві банкрутства. Водночас загроза неплатоспроможності за своєю природою є значно більш оціночною категорією, ніж неплатоспроможність або банкрутство. Якщо останні пов'язані з уже наявною нездатністю виконати грошові зобов'язання або з її судовим встановленням, то загроза неплатоспроможності ґрунтується на прогнозі майбутнього фінансового стану боржника, підтвердженому сукупністю релевантних обставин. Саме тому її застосування потребує особливої обережності у правозастосуванні, належного стандарту доказування та переконливого обґрунтування причинно-наслідкового зв'язку між встановленими обставинами і прогнозованою неможливістю своєчасного виконання боржником грошових зобов'язань. Таке поняття доцільно розглядати не як “припущення” у суто гіпотетичному значенні, а як нормативно закріплений прогностичний юридичний критерій, призначений для раннього реагування на кризовий фінансовий стан боржника. У процесуально-правовому вимірі значення цієї категорії не обмежується лише можливістю ініціювання провадження. КУзПБ прямо передбачає право на звернення до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство також у разі загрози неплатоспроможності боржника. Крім того, ця категорія має самостійне значення для оцінки належності поведінки органів управління боржника, оскільки ігнорування ознак такого стану може враховуватися при вирішенні питання про відповідальність осіб, які здійснювали управління боржником. У цьому аспекті загроза неплатоспроможності виконує не лише діагностичну, а й превентивно-регуляторну функцію, оскільки орієнтує керівництво боржника на своєчасне реагування на кризові тенденції та мінімізацію ризику завдання шкоди кредиторам.

Сучасна судова практика господарських судів загалом виходить із нормативного змісту категорій “неплатоспроможність” і “банкрутство”, визначеного КУзПБ. Такий підхід послідовно відображається у правових позиціях Верховного Суду, який підкреслює нормативно зумовлений характер цих категорій та їх функціональний зв'язок із конкретними процедурами, передбаченими КУзПБ. Зазначений підхід отримав розвиток також у науково-практичних коментарях до КУзПБ, де неплатоспроможність трактується насамперед як юридичний стан, що потребує процесуалізованого врегулювання. Водночас аналіз легальних дефініцій дає змогу виявити внутрішню методологічну проблему цього підходу. Так, і неплатоспроможність, і банкрутство у КУзПБ визначаються через категорію “*неспроможність*”, яка при цьому не має самостійного нормативного визначення. Відсутність легальної дефініції неспроможності зумовлює необхідність звернення до загаль-

³ Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації: Закон України від 19 вересня 2024 р. № 3985-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3985-20#Text>> (дата звернення 17.03.2026).

номовного або доктринального тлумачення. У словниковому значенні “неспроможний” означає такий, що не може здійснити певну дію, є безсилим у досягненні відповідного результату⁴. Проте такого тлумачення явно недостатньо, оскільки воно не розкриває ані економічного змісту неспроможності, ані її правових критеріїв. У літературі у зв’язку з цим навіть висловлюється думка, що застосування при визначенні понять “банкрутство” та “неплатоспроможність” слова “неспроможність” є невиправданим і таким, що вводить в оману через складність перекладу. Неспроможність трактується як узагальнююче поняття, яке у широкому розумінні означає нездатність боржника розрахуватись з кредиторами. Стан неспроможності триває від моменту припинення платежів боржником і до завершення права про банкрутство, а відтак пропонується до абз. 2 ч. 1 ст. 1 КУзПБ та абз. 13 ч. 1 ст. 1 КУзПБ внести зміни і замість слова “неспроможність” використовувати слово “нездатність”⁵.

У сучасних англійських дослідженнях поняття *insolvency* використовується як узагальнююча категорія, що охоплює як нездатність боржника своєчасно виконувати грошові зобов’язання (*cash-flow insolvency*), так і ситуацію недостатності активів для покриття зобов’язань (*balance-sheet insolvency*). Порівняльний аналіз свідчить, що український законодавець, запозичивши термінологію “неспроможності” як елемент дефініцій, не забезпечив її системного нормативного наповнення, переклавши фактично це завдання на судову практику та доктрину.

Аналізований підхід має як свої переваги, так і певні обмеження. До його безперечних переваг належать: забезпечення високого рівня формальної правової визначеності та передбачуваності правозастосування; узгодженість із принципом верховенства права у контексті правової визначеності, а також із кодифікаційною логікою КУзПБ; сприяння уніфікації судової практики через орієнтацію на легальні дефініції, закріплені у законодавстві. Водночас такий підхід має і певні обмеження. Насамперед він схильний зводити складну економічну природу неплатоспроможності до її формально-юридичного нормативного визначення, не розкриває зміст категорії “неспроможність”, через яку законодавець опосередковано формулює ключові поняття інституту банкрутства, а також потребує постійного доктринального та судового уточнення для подолання прогалів і невизначеностей законодавчого регулювання. З огляду на це нормативно-орієнтоване (кодифікаційне) тлумачення може розглядатися як необхідна, проте недостатня теоретична основа для комплексного осмислення базових категорій права банкрутства. Його ефективність значною мірою залежить від поєднання з економіко-правовим і функціональним аналізом, що дає змогу наповнити легальні дефініції

⁴ Словник української мови: в 11 т. Т. 5: Н-О (АН Української РСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, І. К. Білодід (голова редкол), Наук. думка 1974) 388.

⁵ Реалізація права на підприємницьку діяльність: стан та перспективи (А Бобкова, А Захарченко (ред), Дакор 2021) 232.

змістом, який відповідає реальній економічній природі неплатоспроможності, та забезпечити їх належне і збалансоване застосування у правозастосовній практиці.

Економіко-правовий підхід виходить з того, що такі базові категорії інституту банкрутства, як “неплатоспроможність”, “неоплатність”, “неспроможність” і “банкрутство”, не можуть бути адекватно пояснені виключно в межах формально-юридичного аналізу. Вони відображають реальні економічні процеси, які лише опосередковуються правом. У цьому сенсі зазначені категорії постають як інтегральні економіко-правові феномени, що поєднують фактичний фінансовий стан боржника з відповідними правовими наслідками.

У межах цього підходу неспроможність (фінансова неспроможність) розглядається насамперед як економічний стан суб'єкта господарювання, що характеризується втратою здатності належно виконувати грошові зобов'язання внаслідок дефіциту ліквідних коштів або недостатності активів. Такий стан може мати різну інтенсивність і тривалість, бути тимчасовим або стійким, а отже – не завжди зумовлює необхідність застосування ліквідаційних процедур. Саме тому економіко-правовий підхід принципово відрізняє фактичну фінансову кризу суб'єкта господарювання від її юридичної кваліфікації. З позицій цього підходу неплатоспроможність у розумінні КУЗПБ є формою юридично релевантної фінансової неспроможності, яка набуває значення підстави для застосування спеціальних процедур банкрутства. КУЗПБ визначає неплатоспроможність як неспроможність боржника виконати грошові зобов'язання після настання строку їх виконання інакше, ніж через застосування процедур, передбачених цим Кодексом. Тож право фіксує не будь-який економічний дефіцит, а лише такий його рівень і характер, який об'єктивно потребує колективного та процедурно впорядкованого правового реагування.

Важливим елементом економіко-правового підходу є розмежування неплатоспроможності та неоплатності. Неоплатність трактується як балансовий стан боржника, за якого вартість його активів є меншою за розмір зобов'язань, що свідчить про об'єктивну неможливість повного задоволення вимог кредиторів. Саме в цьому значенні категорія неоплатності активно використовується у судовій практиці Верховного Суду при вирішенні питання про визнання боржника банкрутом, де суди наголошують на необхідності встановлення недостатності майна боржника шляхом співвідношення активу і пасиву як економічного обґрунтування ліквідаційної процедури. Своєю чергою банкрутство в межах економіко-правового підходу розглядається як юридичний результат розвитку фінансової неспроможності, а не як її синонім. Воно є піковою стадією економічної кризи боржника, яка набуває правового значення лише після судового встановлення неможливості відновлення платоспроможності та вичерпання реалістичних санаційних

механізмів. У цьому аспекті банкрутство постає не просто як економічний факт, а як правовий статус, що фіксує остаточну трансформацію економічної неспроможності у ліквідаційний режим правового регулювання.

Зазначений підхід поділяється та розвивається низкою вітчизняних учених, зокрема В. Богатирем⁶, Р. Поляковим⁷ і Б. Поляковим, Л. Хомко, А. Яновицькою⁸ та ін., а також простежується у працях, присвячених економіко-правовій природі банкрутства та співвідношенню фінансових і юридичних критеріїв неплатоспроможності. У їхніх дослідженнях банкрутство розглядається як інститут, що перебуває на перетині економіки та права і не може бути ефективно застосований без урахування реального фінансового стану боржника. Так, Б. Поляков, коментуючи поняття “неплатоспроможність”, зауважує, що це завжди припущення, що в боржника недостатньо майна для оплати грошових вимог кредиторів (неоплатність). Неоплатність є підставою для визнання боржника банкрутом. Проте, щоб довести неоплатність, необхідно мати бухгалтерські документи боржника. Оскільки в кредитора таких документів немає, то законодавець як підставу для відкриття процедури банкрутства за ініціативою кредитора обрав неплатоспроможність, тобто припущення про неоплатність. Водночас говорити про неплатоспроможність як про фактор чи стан боржника можна лише тоді, коли вона має стійкий характер та не пов’язана з тимчасовими фінансовими труднощами боржника⁹. На думку М. Шинкар, на момент прийняття господарським судом заяви про визнання боржника банкрутом (неспроможним), нездатним виконувати свої грошові зобов’язання перед кредиторами чи стосовно здійснення обов’язкових платежів поняття банкрутства (неспроможності) ще, так би мовити, тільки зароджується, формується. На цьому етапі критеріями його наявності є неоплатність (якщо боржник – фізична особа) і неплатоспроможність (коли боржник є юридичною особою) як нездатність виконати після настання встановленого строку грошові зобов’язання перед кредиторами. Інакше кажучи, на цій стадії неспроможність боржника існує у формі його неоплатності чи неплатоспроможності. Крім того, допоки господарський суд розглядає вказану справу й неспроможність боржника не визнана його рішенням, не можна виключати, що боржник насправді є платоспроможним¹⁰. В. Богатир доходить висновку, що неплатоспроможність

⁶ В. Богатир, *Ліквідаційна процедура – заключна процедура у справах про банкрутство* (Гельветика 2021) 210.

⁷ Р. Поляков, ‘Підстави відкриття провадження у справі про банкрутство (неспроможність) в Україні та в Німеччині’ [2020] 8 Підприємництво, господарство і право 87–94.

⁸ Л. Хомко, А. Яновицька, *Правове регулювання банкрутства: навч. посіб.* (Львів. держ. ун-т внутр. справ 2022) 280.

⁹ Б. Поляков, *Право неспроможності (банкрутства) в Україні: підруч. для студ. вищ. навч. закл.* (Ін Юре 2011) 560; Б. Поляков, ‘Науково-практичний коментар Закону України “Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом” в редакції від 22 грудня 2011 р. № 4212-VI’ [2013] 1–2 Санація та банкрутство 256–260.

¹⁰ М. Шинкар, ‘Правова природа банкрутства (неспроможності) банківських установ: доктринальні підходи’ [2017] 5 Підприємництво, господарство і право 63–67.

передують неоплатності та включає її в себе, оскільки є ширшим поняттям. Неоплатність є кінцевим і найбільш несприятливим проявом неплатоспроможності¹¹.

Перевагами економіко-правового підходу є його здатність узгоджувати економічні критерії (ліквідність, платоспроможність, баланс активів і пасивів) із юридичними наслідками, передбаченими КУзПБ, а також пояснювати логіку поступового переходу від тимчасової фінансової кризи до визнання банкрутства. Цей підхід створює передумови для більш обґрунтованого вибору між санаційними та ліквідаційними процедурами і сприяє досягненню балансу між інтересами кредиторів і боржника. Водночас до недоліків цього підходу можна віднести ризик надмірної економізації правового аналізу, коли оцінка фінансового стану боржника підміняє собою юридичні критерії, чітко визначені законом. За відсутності належної доктринальної систематизації економіко-правовий підхід може призводити до різночитань у правозастосуванні та залежності судових рішень від оціночних економічних показників, що знижує рівень правової визначеності.

Отже, економіко-правовий підхід є концептуально обґрунтованим і продуктивним для пояснення природи базових категорій банкрутства, однак потребує подальшого теоретичного доопрацювання та чіткого співвіднесення з нормативною моделлю КУзПБ і усталеною судовою практикою. Саме така інтеграція дає змогу використати його потенціал без втрати юридичної чіткості та передбачуваності правового регулювання.

Історико-правовий підхід спрямований на виявлення генези, еволюції та семантичної трансформації базових категорій, що використовуються для позначення фінансової неспроможності боржника, зокрема понять: “неспроможність”, “неплатоспроможність”, “неоплатність” та “банкрутство”. Його методологічною основою є реконструкція змісту відповідних юридичних конструкцій у різні історичні періоди з метою з’ясування, як змінювалися уявлення про фінансову неспроможність та правові наслідки такого стану. У межах національної правової традиції елементи регулювання неспроможності простежуються ще у пам’ятках давнього права, зокрема у Руській Правді¹², де відповідальність боржника будувалася переважно на персонально-майнових засадах, а нездатність виконати зобов’язання розглядалася як приватно-правовий факт, що зумовлював примусові наслідки особистого характеру. Подальший розвиток цієї проблематики відбувся у Соборному уложенні 1649 р., де поступово формується уявлення про майнову недостатність боржника як підставу для спеціального порядку задоволен-

¹¹ В Богатир, ‘Ліквідаційна процедура як окрема судова процедура у справах про банкрутство’ (дис д-ра ф-фії 081 “Право”, 2020) 56.

¹² Правда руська. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій. Склад та підготував до друку проф. С. Юшков. К.: ВУАН, 1935. Редакція IV. С. 137– 144 <<http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>> (дата звернення 18.03.2026)

ня вимог кредиторів¹³. У класичній цивілістичній доктрині XIX – початку XX ст. неспроможність розумілася як стан майна боржника, за якого воно є недостатнім для задоволення вимог усіх кредиторів у встановленому порядку. Саме в цей період закріплюється балансова логіка оцінки неспроможності, що фактично відповідає сучасному поняттю неоплатності. Банкрутство при цьому трактувалося не як первинний стан, а як юридичний наслідок визнання такої неспроможності компетентним органом. У сучасній українській доктрині історико-правовий підхід представлений, зокрема, у працях, присвячених еволюції конкурсного процесу та поняття неспроможності (В. Джуль¹⁴, Д. Опенько¹⁵, І. Мікушева¹⁶ та ін.). Ці дослідження звертають увагу на те, що історично поняття неспроможності та банкрутства не отожднювалися: перше фіксувало економічний стан боржника, друге – його юридичну кваліфікацію та процесуальні наслідки.

Водночас історико-правовий підхід не є домінуючим у сучасній правовій доктрині, оскільки він не дає безпосередніх відповідей на питання правозастосування в умовах чинного кодифікованого регулювання. Проте його значення полягає у можливості виявити причини термінологічної багатозначності та зрозуміти, чому в сучасному законодавстві та судовій практиці співіснують різні категорії, що описують фінансову неспроможність боржника. Саме історичний аналіз дає змогу пояснити, чому, наприклад, категорія неоплатності, відсутня у дефінітивному апараті КУЗПБ, зберігає важливу роль у судовій практиці при вирішенні питання про визнання боржника банкрутом.

Серед переваг історико-правового підходу можна виділити те, що він: уможливорює простежити еволюцію правових уявлень про неспроможність і банкрутство; сприяє глибшому розумінню семантики та функціонального призначення відповідних категорій; пояснює витоки сучасних термінологічних колізій між законодавством і судовою практикою тощо. Водночас є і недоліки, серед яких: обмежена прикладна цінність для безпосереднього вирішення питань правозастосування; ризик механічного перенесення історичних конструкцій у сучасне регулювання без урахування економічного контексту; недостатня чутливість до процедурної логіки КУЗПБ та ін.

Підхід термінологічної диференціації та функціонального розмежування. У сучасній правовій доктрині простежується підхід, у межах якого категорії “неплатоспроможність”, “неспроможність”, “банкрутство” та “неоплат-

¹³ О Бондарчук, ‘Історія розвитку банкрутства в Україні’, *Круглий стіл “Правозастосування та судова практика у процедурах банкрутства і неплатоспроможності”* <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Bondarchuk_.pdf> (дата звернення 17.03.2026).

¹⁴ В Джуль, *Інститут неспроможності: світовий досвід розвитку і особливості становлення в Україні* (Юрид. практика 2006) 383; В Джуль, ‘Про глосарій інституту неспроможності’ [2003] 2 Вісник господарського судочинства 124–127.

¹⁵ Д Опенько, ‘Історико-правова еволюція інституту банкрутства’ [2012] 3 Альманах права 414–416.

¹⁶ І Мікушева, ‘Розвиток нормативного регулювання відносин у сфері банкрутства в Україні’ [2012] 2 Бюлетень Міністерства юстиції України 150–154.

ність” розглядаються як не тотожні, а такі, що мають різний нормативний і функціональний зміст. Метою цього підходу є усунення змішування економічних і юридичних критеріїв неплатоспроможності та забезпечення єдності правозастосування. Так, наприклад, О. Борейко, підкреслює необхідність розмежування “неспроможності” і “банкрутства” як споріднених, але різних за змістом категорій і наполягає на тому, що банкрутство слід розглядати як цілісну економіко-юридичну категорію, в основі якої лежить неплатоспроможність, а відмінною ознакою є недостатність майна для повного виконання зобов’язань у разі конкурсного провадження. З іншого боку, банкрутство необхідно розглядати як процес, що потребує управління та регулювання, тобто як систему економічних і юридичних відносин. Одним із учасників цих відносин є неспроможний господарюючий суб’єкт – поки що повноправний учасник економічних відносин, який користується правами та свободами в діях, розпорядженні майном тощо. Визнання боржника банкрутом переводить його в інший світ, іншу сферу економічних відносин – відносин банкрутства, де діють інші закони, правила. З боку підприємств – це перехід до особливого режиму взаємин, пов’язаного з відсутністю засобів, їх пошуком у тяжких умовах зовнішнього контролю з боку кредиторів і держави¹⁷. У контексті проблематики правової природи неплатоспроможності також варто згадати І. Рибку, який аналізує неплатоспроможність як юридичну категорію цивільно-правового порядку, що не зводиться до суто бухгалтерських чи економічних показників та пропонує визначення цивільно-правової неплатоспроможності у якості неспроможності боржника виконати після настання встановленого строку грошові зобов’язання перед кредиторами не інакше, як через відновлення його платоспроможності у випадку, коли такі зобов’язання боржника не пов’язані із веденням ним підприємницької діяльності¹⁸.

У межах аналізованого підходу “неспроможність” нерідко описується як ширше поняття, яке фіксує загальну економічну неспроможність суб’єкта виконувати зобов’язання, тоді як “неплатоспроможність” – це юридично релевантний стан, що включається у правовий режим КУзПБ і запускає (або виправдовує) застосування спеціальних процедур. Важливим уточненням є те, що для потреб відкриття провадження та руху процедури значущою є не будь-яка короткострокова нестача ліквідності, а така фінансова ситуація, яка набуває системного характеру. У літературі, зокрема, використовується дихотомія “абсолютної” та “відносної” неплатоспроможності¹⁹: абсолютна розглядається як стан, що об’єктивно несумісний із платоспроможністю без процедурного втручання, тоді як відносна може відображати тимчасові

¹⁷ О. Борейко, ‘Категорії “неспроможність” і “банкрутство” в праві та теорії’ [2012] 13 Правничий вісник Університету “КРОК” 68–72.

¹⁸ І. Рибка, ‘Правова природа неплатоспроможності у цивільному праві України’ [2016] 37(2) Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право 40–45.

¹⁹ Хомко, Яновицька (н 8) 280.

ускладнення ліквідності. Ця класифікація є корисною як доктринальний інструмент, однак її застосування в судовій аргументації потребує обережності: суд оперує насамперед нормативними критеріями КУзПБ, а не науковими моделями як самодостатньою підставою.

Ключовою ознакою поняття “банкрутство” є його статусний характер: банкрутство не існує як “факт сам по собі” – воно є результатом судового визнання у межах процедури, що завершується переходом до ліквідаційного механізму. Це відповідає визначенню КУзПБ та усталеній логіці конкурсного процесу.

Окремого значення в українській традиції набуває категорія “неоплатність” (insufficiency of assets), яка використовується для опису ситуації недостатності майна для покриття визнаних вимог кредиторів.

Верховний Суд у низці правових позицій послідовно наголошує на необхідності встановлення неоплатності боржника як ключової передумови ухвалення судового рішення про визнання його банкрутом. Зокрема, у постанові від 20.01.2026 у справі № 910/16249/21²⁰ Верховний Суд зазначив, що, визнаючи боржника банкрутом, суд має встановити його неоплатність, тобто недостатність майна для задоволення вимог кредиторів, у зв’язку з чим з’ясувати актив і пасив боржника та зіставити показники обох величин. При цьому рішення суду не може ґрунтуватися виключно на клопотанні комітету кредиторів. Суд повинен встановити неплатоспроможність боржника шляхом аналізу повноти заходів, здійснених розпорядником майна у процедурі розпорядження майном, а також дослідити надані ним належні та допустимі докази на підтвердження належного проведення цієї процедури. Аналогічна правова позиція неодноразово відтворювалася у практиці Верховного Суду. Так, у постановках від 15.06.2021 у справі № 916/1950/16²¹, від 29.07.2021 у справі № 925/409/20²² та від 31.05.2022 у справі № 905/2852/16²³ суд наголосив, що встановлення неоплатності передбачає обов’язкове з’ясування складу активів і пасивів боржника та їх зіставлення для визначення достатності майна для задоволення вимог кредиторів. Ця позиція була підтверджена і в більш пізній практиці. Зокрема, у постанові від 12.06.2025 у справі № 904/1926/23²⁴ Верховний Суд вкотре зазначив, що при вирішенні питання про визнання боржника банкрутом суд повинен встановити його

²⁰ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 20 січня 2026 р. у справі № 910/16249/21 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/133908570>> (дата звернення 17.03.2026).

²¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 15 червня 2021 р. у справі № 916/1950/16 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/97903203>> (дата звернення 17.03.2026).

²² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 29 липня 2021 р. у справі № 925/409/20 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/98851450>> (дата звернення 17.03.2026).

²³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 31 травня 2022 р. у справі № 905/2852/16 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/104849252>> (дата звернення 17.03.2026).

²⁴ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 12 червня 2025 р. у справі № 904/1926/23 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/128847568>> (дата звернення 17.03.2026).

неоплатність, тобто недостатність майна для задоволення вимог кредиторів, з'ясувавши актив і пасив боржника, та порівняти їх показники. При цьому підкреслено, що рішення суду не може ґрунтуватися лише на клопотанні комітету кредиторів, а має базуватися на дослідженні повноти заходів, проведених розпорядником майна у процедурі розпорядження майном, і на оцінці належних і допустимих доказів проведення цієї процедури. Крім того, у постанові від 12.01.2021 у справі № 910/13216/19²⁵ Верховний Суд зазначив, що при ухваленні постанови про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури має бути доведений факт стійкої неплатоспроможності боржника. У зв'язку з цим суд повинен встановити неоплатність боржника, що передбачає обов'язкове з'ясування як активу, так і пасиву боржника та їх порівняння. Тож сформована практика Верховного Суду свідчить про те, що встановлення неоплатності боржника розглядається як необхідний елемент судового дослідження фінансового стану боржника у процедурі банкрутства, який передбачає комплексний аналіз структури його активів і пасивів та не може бути підмінений формальним погодженням із позицією кредиторів.

Отже, у межах аналізованого підходу “неоплатність” може розглядатися як кваліфікуючий економіко-правовий критерій, що підлягає встановленню судом на стадії вирішення питання про визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури, оскільки саме вона відображає недостатність майна боржника для задоволення вимог кредиторів шляхом зіставлення його активів і пасивів. Натомість категорія “неплатоспроможність” використовується законодавцем у іншому процесуально-правовому контексті: вона слугує загальною підставою для застосування процедур банкрутства та охоплює ситуації, у межах яких ще зберігається можливість відновлення платоспроможності боржника через процедури санації, реструктуризації або інші передбачені КУзПБ механізми врегулювання заборгованості. У такому розумінні зазначені категорії не є тотожними: неплатоспроможність характеризує юридично значущий фінансовий стан боржника, що зумовлює можливість застосування процедур банкрутства, тоді як неоплатність виконує функцію спеціального критерію, який підлягає встановленню судом при переході до ліквідаційної стадії провадження, коли підтверджується неможливість відновлення платоспроможності боржника іншими передбаченими законом способами.

Перевагами аналізованого підходу є, по-перше, термінологічна визначеність, оскільки він зменшує ризик ототожнення категорій “неплатоспроможність” і “банкрутство”, а також змішування юридичної неспроможності боржника з тимчасовою неліквідністю чи ситуативними труднощами виконання окремих зобов'язань. По-друге, його перевагою є функціональна

²⁵ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 12 січня 2021 р. у справі № 910/13216/19 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/94320564>> (дата звернення 17.03.2026).

придатність для правозастосування, адже він дає змогу коректно співвіднести відповідні категорії з різними стадіями провадження у справі про банкрутство: ініціюванням і здійсненням процедур, вибором подальшої судової процедури та, за наявності встановлених законом підстав, визнанням боржника банкрутом. По-третє, такий підхід забезпечує економіко-правову узгодженість, оскільки підкреслює, що інсолвенційне регулювання реагує не на сам факт існування окремого боргу, а на такий фінансовий стан боржника, за якого задоволення вимог кредиторів потребує застосування спеціального колективного режиму, передбаченого КУзПБ. Водночас цей підхід не позбавлений і певних обмежень. Одним із них є ризик доктринальної надбудови над законом: окремі класифікації, зокрема поділ неплатоспроможності на абсолютну й відносну, не закріплені в тексті КУзПБ, а тому можуть використовуватися лише як допоміжні аналітичні конструкції, але не як замітники нормативних критеріїв. Іншим обмеженням є небезпека змішування критеріїв, релевантних для різних стадій провадження. Саме в цьому аспекті принципове значення має правова позиція Верховного Суду, викладена у постанові від 16.01.2024 у справі № 908/713/20²⁶, згідно з якою ознаки неплатоспроможності боржника не визначаються самим лише співвідношенням активів і пасивів, а мають встановлюватися за сукупністю обставин, що свідчать про неможливість виконання після настання строку грошових зобов'язань перед кредиторами інакше, ніж через застосування процедур, передбачених КУзПБ. Верховний Суд також наголосив, що причини такої неможливості не зводяться лише до недостатності майна боржника, а можуть бути зумовлені й іншими обставинами; отже, механічне перенесення критерію неоплатності на стадію встановлення ознак неплатоспроможності або вирішення питання про закриття провадження у справі є методологічно некоректним. Крім того, застосування цього підходу потребує чіткої методики доказування. Ідеться не лише про аналіз активів і пасивів боржника, а й про оцінку ліквідності активів, характеру обмежень щодо їх відчуження чи використання, реального фінансово-господарського стану боржника, його поведінки щодо кредиторів, а в разі застосування категорії загрози неплатоспроможності, – також про належне обґрунтування прогнозу щодо здатності виконувати грошові зобов'язання у межах наступних 12 місяців. Без такої доказової рамки розмежування відповідних категорій ризикує залишитися суто декларативним. Отже, підхід, заснований на термінологічній диференціації та функціональному розмежуванні суміжних понять, забезпечує більш коректне розуміння базових категорій права банкрутства як елементів різної юридичної природи і різного процесуального призначення. *Неплатоспроможність* у цьому контексті постає як юридично значущий фінансовий стан боржника, що зумовлює можливість

²⁶ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 16 січня 2024 р. у справі № 908/713/20 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/116670550>> (дата звернення 17.03.2026).

застосування процедур, передбачених КУЗПБ; *неспроможність* – як ширша за змістом економіко-правова характеристика, яка в доктринальному вимірі може використовуватися для пояснення матеріальної природи кризового стану боржника; *банкрутство* – як встановлений господарським судом правовий статус, з яким закон пов’язує чіткі процедурні наслідки; *неоплатність* – як критерій недостатності майна боржника для задоволення вимог кредиторів, що набуває особливої ваги насамперед при вирішенні питання про визнання боржника банкрутом і перехід до ліквідаційної процедури, але не може підміняти собою законодавче поняття неплатоспроможності. Такий висновок узгоджується як із системою категорій КУЗПБ, так і з підходом Верховного Суду, який вимагає оцінювати неплатоспроможність не формально, а з урахуванням реального економічного змісту діяльності боржника та інтересів кредиторів.

Підхід термінологічної диференціації та функціонального розмежування зосереджується насамперед на юридичній термінології та структурі правового регулювання. Його вихідним пунктом є теза про те, що категорії “неплатоспроможність”, “неоплатність”, “неспроможність” і “банкрутство” мають різний правовий статус, функціональне призначення та нормативні наслідки, а отже, не можуть застосовуватися як синоніми. У межах цього підходу ключовим є розмежування понять залежно від їх ролі у процедурі: одні слугують підставами для відкриття провадження, інші – критеріями переходу між процедурами або умовами визнання боржника банкрутом. Пріоритет надається внутрішній узгодженості правової системи, точності термінології та коректності правозастосування. Натомість економіко-правовий підхід виходить із економічної сутності явищ, які право покликане врегулювати. У центрі його уваги перебуває фінансовий стан боржника як об’єктивна економічна реальність (ліквідність, структура активів і пасивів, платіжні потоки, перспективи відновлення діяльності), а правові категорії розглядаються як інструменти юридичної фіксації та інституціоналізації цієї реальності. У межах цього підходу важливо не лише те, як поняття названі та розмежовані, а те, на який тип економічної дисфункції вони реагують і яку модель правового втручання запускають – санаційну чи ліквідаційну. Отже, принципова відмінність між підходами, на нашу думку, полягає у напрямі аналітичного руху: підхід термінологічної диференціації рухається від права до економіки, вибудовуючи чітку понятійну архітектуру для правозастосування, тоді як економіко-правовий підхід рухається від економіки до права, обґрунтовуючи зміст і функції правових категорій через реальні фінансові процеси. У сукупності ці підходи не заперечують один одного, а виконують комплементарну роль у формуванні цілісної теорії права неплатоспроможності.

Узагальнення здійсненого нами аналізу формально-юридичного (кодифікаційно-позитивістського), економіко-правового, історико-правового

підходів, а також підходу термінологічної диференціації та функціонального розмежування дає підстави для висновку, що зазначені методології не є взаємовиключними. Навпаки, кожна з них фіксує окремий вимір того чи іншого явища, який не може бути адекватно охоплений лише одним інструментарієм. Формально-юридичний підхід забезпечує нормативну визначеність і коректну реконструкцію волі законодавця в межах позитивного права, насамперед КУзПБ, задаючи обов'язкову рамку правозастосування. Водночас економіко-правовий підхід відтворює матеріальну природу неплатоспроможності як економічного стану (ліквідність, структура активів і пасивів, платіжні потоки, перспективи відновлення тощо), без урахування якого правове регулювання ризикує залишитися формальним і нефункціональним. Історико-правовий підхід своєю чергою виконує роль методологічного “контролю змісту” понять, уможливаючи виявити джерела термінологічної багатозначності та пояснити, чому низка категорій (зокрема, “неспроможність”, “неоплатність”) має різні смислові нашарування в доктрині та практиці. Нарешті, підхід термінологічної диференціації та функціонального розмежування переводить ці напрацювання у площину операційної придатності: він розподіляє базові категорії за їх правовою функцією (передумова відкриття провадження, критерій вибору / зміни процедури, умова визнання банкрутом, наслідок для майна і управління), зменшуючи ризики підміни понять і забезпечуючи методологічну дисципліну правозастосування.

У правовій системі поняття “банкрутство” виконує подвійну концептуальну функцію, що зумовлює можливість і водночас необхідність його тлумачення у широкому та вузькому значеннях. Така дуальність не є термінологічною похибкою чи проявом непослідовності законодавця, а відображає структурну складність інсолвенційного регулювання, у межах якого одне й те саме поняття використовується на різних рівнях правового узагальнення.

У широкому розумінні банкрутство слугує узагальнюючим поняттям, через яке ідентифікується вся сукупність правових норм, інститутів і процедур, спрямованих на врегулювання ситуацій, коли суб'єкти господарювання не виконують або не здатні виконувати свої зобов'язання перед контрагентами. Саме в цьому значенні поняття “банкрутство” використовується як назва правового інституту та відповідної галузі (підгалузі) регулювання, що охоплює питання відкриття провадження, застосування відновлювальних і ліквідаційних процедур, формування кола кредиторів, встановлення мораторію, особливостей управління боржником тощо. У такому значенні банкрутство фактично функціонує як системотвірна категорія, яка об'єднує різноманітні за змістом норми матеріального та процесуального права в єдиний комплекс інсолвенційного регулювання. Саме виходячи з цього широкого розуміння побудовані й процесуальні конструкції: судові справи позначаються як справи про банкрутство, звернення ініціюючих кредиторів – як за-

яви про відкриття провадження у справі про банкрутство, а відповідні процедури – як процедури у справі про банкрутство. На цьому рівні поняття “банкрутство” не зводиться до певного фінального результату провадження, а охоплює весь комплекс правових механізмів реагування на фінансову неспроможність боржника, включно з тими, що спрямовані на відновлення його платоспроможності. Водночас у межах того самого правового масиву поняття “банкрутство” використовується й у вузькому, спеціальному значенні, яке має чітко визначений матеріально-правовий і статусний характер.

У вузькому розумінні банкрутство означає встановлений судом стан боржника, за якого визнано неможливість відновлення його платоспроможності та підтверджено, що задоволення вимог кредиторів може бути здійснене виключно шляхом ліквідації майна боржника. Саме таке розуміння банкрутства пов’язане з переходом до ліквідаційної процедури та припиненням господарської діяльності боржника як самостійного суб’єкта. Отже, вузьке розуміння банкрутства фіксує не інститут загалом, а його фінальну фазу, у межах якої провадження досягає своєї граничної правової форми. У цьому значенні банкрутство виступає не як загальна назва правового регулювання, а як конкретний юридичний статус, що настає на підставі судового рішення і зумовлює радикальні матеріально-правові наслідки: припинення управління боржником, формування ліквідаційної маси, пропорційне задоволення вимог кредиторів та припинення юридичної особи.

Отже, широке й вузьке розуміння поняття “банкрутство” співвідносять як інституційний і статусний рівні правового регулювання. У широкому значенні банкрутство виступає узагальнювальною категорією, що позначає сферу правового регулювання неплатоспроможності загалом і охоплює сукупність процедур, спрямованих як на відновлення платоспроможності боржника, так і на ліквідацію його майна з метою задоволення вимог кредиторів. У вузькому значенні банкрутство характеризує юридичний результат відповідної стадії провадження у справі про банкрутство – встановлений судом стан боржника, що констатує неможливість відновлення його платоспроможності та зумовлює застосування ліквідаційної процедури. Усвідомлення цієї дуальності має принципове значення як для правової доктрини, так і для правозастосування, оскільки дає змогу уникнути ототожнення банкрутства як правового інституту із банкрутством як процесуально встановленим статусом боржника, що виникає на певній стадії провадження у справі про банкрутство. Таке розмежування сприяє більш точній інтерпретації норм законодавства про неплатоспроможність та забезпечує послідовність їх застосування в судовій практиці. Подібна диференціація простежується і в зарубіжних правових системах. У праві ЄС та англо-американській правовій традиції інститут неплатоспроможності (“insolvency law”) охоплює комплекс процедур колективного врегулювання боргових вимог, тоді як “bankruptcy” або ліквідаційна процедура розглядається як

один із можливих результатів такого провадження після встановлення нездатності боржника відновити платоспроможність. Відповідно розмежування інституційного та статусного аспектів банкрутства відображає загальну логіку сучасного інсолвенційного регулювання. Отже, розмежування широкого та вузького розумінь банкрутства відображає багаторівневий характер правового регулювання відносин неплатоспроможності та створює методологічну основу для системного й послідовного застосування законодавства у справах про банкрутство.

Банкрутство за своєю природою є комплексним економіко-правовим явищем, у межах якого право інституціоналізує стан глибокої фінансової дисфункції суб'єкта господарювання та переводить його з площини індивідуальних зобов'язальних відносин у режим публічно організованого колективного врегулювання. Його економічною основою є стійка неспроможність боржника забезпечити належний обіг грошових потоків та/або достатність активів для задоволення вимог кредиторів, тоді як правовою формою виступає встановлений судом статус боржника, який легітимує застосування спеціального інсолвенційного режиму. З економічної точки зору банкрутство фіксує завершальну стадію фінансової кризи підприємства, за якої відновлення платоспроможності визнається об'єктивно неможливим або економічно недоцільним. Воно відображає не окреме порушення зобов'язання, а системну дисфункцію господарської діяльності боржника, що унеможлиблює продовження економічної активності без непропорційного збільшення втрат для кредиторів та порушення стабільності економічного обороту. У правовому розумінні банкрутство постає кваліфікованим юридичним наслідком неплатоспроможності, який виникає виключно на підставі судового рішення та зумовлює докорінну трансформацію правового статусу боржника. Визнання банкрутом означає перехід від процедур, спрямованих на з'ясування фінансового стану боржника та оцінку можливості відновлення його платоспроможності (зокрема процедури розпорядження майном), до ліквідаційної моделі врегулювання. Саме в межах попередніх процедур відбувається консолідація та перевірка інформації про активи, пасиви й економічні перспективи боржника, що фактично визначає подальший рух провадження у справі про банкрутство та перспективи збереження або припинення господарської діяльності. У ліквідаційній стадії індивідуальні права кредиторів підпорядковуються спеціальним принципам конкурсного провадження (конкурсності, пропорційності та рівності кредиторів), що забезпечує упорядкований розподіл майнової маси боржника. Отже, економіко-правова природа банкрутства полягає в поєднанні двох взаємозв'язаних елементів: економічного – визнання стійкої фінансової неспроможності боржника, яка унеможлиблює відновлення його платоспроможності у межах звичайної господарської діяльності; та правового – встановлення спеціального публічно організованого режиму ліквідації майнової

маси боржника, спрямованого на справедливий і пропорційний розподіл економічних втрат між кредиторами.

Банкрутству у вузькому розумінні, на нашу думку, притаманні такі ключові *ознаки*, які відрізняють його від суміжних категорій неплатоспроможності та неспроможності: 1) *судово-статусний характер* – банкрутство не є фактичним станом, що існує незалежно від правової оцінки, а виникає виключно внаслідок судового визнання. До моменту ухвалення відповідного судового рішення (постанови про визнання боржника банкрутом) боржник може перебувати у стані неплатоспроможності, однак не має статусу банкрута; 2) *ліквідаційна спрямованість* – сутнісною ознакою банкрутства є орієнтація на ліквідаційний спосіб задоволення вимог кредиторів. Банкрутство фіксує вичерпання або недоцільність відновлювальних механізмів і слугує правовою підставою для припинення господарської діяльності боржника; 3) *системний характер фінансової неспроможності* – банкрутство передбачає наявність стійкої, а не тимчасової фінансової кризи, що унеможлиблює виконання зобов'язань загалом. Воно не зводиться до окремих прострочень чи локальних дефіцитів ліквідності; 4) *конкурсність і колективність урегулювання* – у стані банкрутства індивідуальні вимоги кредиторів трансформуються у конкурсні, а задоволення вимог здійснюється в межах єдиної ліквідаційної маси за правилами черговості та пропорційності; 5) *публічно-правовий елемент* – банкрутство виходить за межі приватного спору між боржником і кредитором та реалізується за участю суду й інших уповноважених суб'єктів, що зумовлює публічний інтерес у впорядкованому завершенні економічно неспроможної діяльності; 6) *незворотність правових наслідків* – визнання боржника банкрутом зумовлює незворотні матеріально-правові наслідки, зокрема, втрату боржником контролю над майном і управлінням, формування ліквідаційної маси та припинення юридичної особи після завершення процедури. Банкрутство є економіко-правовим інститутом граничного характеру, який фіксує момент переходу від спроб збереження економічної суб'єктності боржника до її правового припинення в інтересах упорядкування господарського обороту. Його природа полягає не в покаранні боржника, а в раціоналізації економічних втрат, забезпеченні правової визначеності та справедливому розподілі обмежених ресурсів у ситуації незворотної фінансової неспроможності.

Отже, вважаємо, що “банкрутство” може бути визначене як установлений судом економіко-правовий стан боржника, який полягає у визнанні стійкої та незворотної фінансової неспроможності відновити платоспроможність у межах судових процедур і який зумовлює запровадження публічно організованого ліквідаційного режиму в рамках ліквідаційної процедури з метою пропорційного та конкурсного задоволення вимог кредиторів і остаточного припинення економічної суб'єктності боржника.

Поряд із цим поняття “неплатоспроможність” набуло поширення як у науковій літературі, так і в національному законодавстві. Це зумовлено передусім семантичною точністю цього терміна та його здатністю безпосередньо відображати сутність відповідного соціально-економічного явища. Нездатність суб’єкта господарювання виконувати грошові зобов’язання після настання строку їх виконання, тобто сплачувати борги перед кредиторами, найбільш адекватно описується саме через категорію “неплатоспроможність”, яка логічно протиставляється стану “платоспроможності”. У цьому значенні термін “неплатоспроможність” є найбільш влучним для позначення такого фінансово-господарського стану боржника, який свідчить про істотне порушення його здатності виконувати грошові зобов’язання та потребує правової оцінки в контексті можливого застосування процедур банкрутства. Йдеться про ситуацію, коли внутрішні грошові ресурси суб’єкта господарювання виявляються недостатніми для належного виконання зобов’язань перед кредиторами, що зумовлює необхідність використання інших майнових активів боржника або спеціальних правових механізмів врегулювання заборгованості. З економічної точки зору неплатоспроможність можна охарактеризувати як *кризу платіжної спроможності суб’єкта господарювання*, пов’язану з дисбалансом між його зобов’язаннями та доступними ліквідними ресурсами. У правовому вимірі така ситуація стає підставою для застосування інсолвенційних механізмів, передбачених законодавством про банкрутство, спрямованих або на відновлення платоспроможності боржника, або, у разі неможливості такого відновлення, на впорядковане задоволення вимог кредиторів.

У цьому контексті доцільно враховувати, що в межах провадження у справі про банкрутство встановлення неплатоспроможності має певну процесуальну динаміку. На початковому етапі вона встановлюється судом у межах вирішення питання про відкриття провадження у справі про банкрутство на підставі наявності ознак неспроможності боржника виконувати грошові зобов’язання. Водночас остаточне підтвердження стійкості такого стану відбувається вже в ході подальших процедур провадження (зокрема, під час формування реєстру вимог кредиторів, аналізу фінансового стану боржника та оцінки можливості відновлення його платоспроможності). У цей період боржник зберігає право погасити заборгованість перед кредиторами, що може призвести до припинення провадження у справі про банкрутство. Лише у випадку, коли проведений у процедурі розпорядження майном аналіз підтверджує неможливість відновлення платоспроможності, провадження переходить до наступних процедур – санації або ліквідації. Тож *неплатоспроможність у доктринальному та процесуально-правовому значенні доцільно розглядати як економіко-правовий стан фактичної неспроможності боржника виконати грошові зобов’язання у встановлені строки, який виступає матеріальною передумовою застосування процедур*

банкрутства. Натомість *банкрутство* є вже не економічним станом, а *юридичним статусом*, що виникає лише після прийняття господарським судом постанови про визнання боржника банкрутом у порядку, передбаченому КУзПБ. Таке розмежування дає змогу чітко відрізнити *фактичний фінансовий стан боржника (неплатоспроможність) від його процесуально встановленого правового статусу (банкрутство)*, що має принципове значення як для доктринального осмислення інституту банкрутства, так і для належного застосування відповідних процедур у судовій практиці.

Неплатоспроможність – це стабільна фінансова неспроможність боржника виконувати грошові зобов'язання, підтверджена певними економічними критеріями (прострочка, недостатність активів, дефіцит ліквідності тощо). У КУзПБ неплатоспроможність виступає: матеріальною передумовою судових процедур, станом, який підлягає перевірці судом на стадії відкриття провадження (ст. 34, 39 КУзПБ), підставою для запуску процедур відновлення або ліквідації. *Неплатоспроможність* – це вже юридично значуща економічна категорія, але ще не юридичний статус. *Банкрутство* – це вже юридично встановлений судом стан боржника, який унаслідок стійкої неплатоспроможності не здатен відновити платоспроможність і завершенням якого може бути ліквідація чи інші правові наслідки, визначені КУзПБ. Це – юридичний факт, що виникає виключно за рішенням суду.

Економіко-правова природа неплатоспроможності проявляється у тому, що вона є саме економіко-правовим станом суб'єкта господарювання, у якому об'єктивна фінансова дисфункція (порушення здатності забезпечувати належний грошовий обіг) набуває юридичної релевантності й слугує підставою для застосування спеціального інсолвенційного режиму. Її економічний зміст полягає в дефіциті платіжної спроможності (переважно *cash-flow*), а правова форма – у процедуризації цього стану через норми КУзПБ, що трансформують приватні вимоги кредиторів у колективний порядок врегулювання. На відміну від банкрутства, неплатоспроможність не є фіналізацією інсолвенційного процесу і не передбачає презумпції незворотності. Вона виконує тригерну функцію: запускає або обґрунтовує застосування процедур, спрямованих на стабілізацію або реструктуризацію зобов'язань, збереження економічної цінності боржника та мінімізацію сукупних втрат. Отже, економіко-правова природа неплатоспроможності визначається поєднанням: економічної неспроможності виконувати грошові зобов'язання у строк (ліквіднісний вимір); правової кваліфікації цього стану як підстави колективного, публічно організованого врегулювання.

Ознаки неплатоспроможності суб'єкта господарювання можна виділити такі: 1) *становий характер* – неплатоспроможність є саме станом, а не статусом: вона може існувати до та поза судовим визнанням і не тотожна ліквідаційному наслідку; 2) *платіжно-ліквіднісний вимір (cash-flow)* – ключовою є нездатність своєчасно виконувати грошові зобов'язання у звичайно-

му господарському обороті; балансовий дефіцит не є обов'язковим; 3) *процедурна релевантність* – юридичного значення набуває лише та фінансова неспроможність, яка об'єктивно потребує процедур КУЗПБ (тимчасові збої ліквідності без системного характеру не утворюють неплатоспроможності у правовому сенсі); 4) *потенційна оборотність* – неплатоспроможність принципово оборотна: допускає відновлення платоспроможності через санацію, реструктуризацію або інші відновлювальні механізми; 5) *колективізація захисту без ліквідаційної презумпції* – стан неплатоспроможності трансформує індивідуальні способи захисту в колективний режим, але не передбачає автоматичного припинення господарської правосуб'єктності. Отже, неплатоспроможність – це юридично релевантний економічний стан, що обґрунтовує застосування процедур колективного врегулювання з потенціалом відновлення, тоді як банкрутство – встановлений судом, констатований ним по суті статус, який фіксує незворотність кризи та легітиме ліквідацію. Їх чітке розмежування є методологічною передумовою коректного правозастосування: неплатоспроможність відкриває шлях до процедур, банкрутство – завершує їх ліквідаційним процесом.

Зіставлення, порівняння ознак неплатоспроможності та банкрутства виявляє принципові відмінності між цими категоріями, що зумовлюють їх різне функціональне призначення в інсолвенційному регулюванні. Передусім неплатоспроможність і банкрутство різняться за своєю юридичною природою. Неплатоспроможність постає як економіко-правовий стан суб'єкта господарювання, що характеризується порушенням його здатності виконувати грошові зобов'язання у встановлені строки. Вона може існувати незалежно від судового підтвердження і набуває правового значення остільки, оскільки потребує застосування спеціальних процедур колективного врегулювання. Натомість банкрутство є судом встановленим статусом, який виникає виключно на підставі відповідного судового рішення та не може існувати поза процедурним оформленням. Відмінність між цими категоріями простежується й за їх функціональною роллю. Неплатоспроможність виконує тригерну функцію: вона є підставою для відкриття та перебігу інсолвенційних процедур, зокрема відновлювальних за своїм характером. Банкрутство, навпаки, має фіналізаційне значення, оскільки фіксує момент, коли відновлення платоспроможності визнано неможливим або економічно недоцільним, і зумовлює перехід до ліквідаційного способу задоволення вимог кредиторів. Суттєвою є також відмінність у економічному вимірі цих понять. Неплатоспроможність насамперед пов'язується з дефіцитом платіжної спроможності, тобто з проблемами ліквідності та грошових потоків. Вона може виникати за наявності активів, формально достатніх для покриття зобов'язань, але недоступних для своєчасного виконання платежів. Банкрутство ж відображає якісно інший стан – стійку та незворотну фінансову неспроможність, за якої економічні передумови для продовження діяльності

або відновлення платоспроможності вичерпані. Ця відмінність зумовлює й відмінне ставлення до оборотності фінансової кризи. Неплатоспроможність за своєю природою є потенційно оборотною: вона допускає можливість стабілізації, реструктуризації зобов'язань або санації боржника. Банкрутство, навпаки, передбачає заперечення оборотності, оскільки фіксує остаточну неспроможність боржника та правову неможливість повернення до нормального господарського обороту. Важливою ознакою розмежування є також роль балансового критерію (неоплатності). Для неплатоспроможності неоплатність не є визначальною: стан неплатоспроможності може існувати без установаження недостатності активів порівняно з пасивами. У випадку банкрутства, навпаки, балансовий критерій набуває кваліфікуючого значення, оскільки саме недостатність майна легітиміє ліквідаційний характер процедури та виправдовує припинення економічної суб'єктності боржника. Нарешті, наслідки для правового статусу суб'єкта господарювання істотно відрізняються. Неплатоспроможність не заперечує існування боржника як учасника господарського обороту й не передбачає автоматичної втрати управлінської чи майнової автономії поза межами встановлених процедурних обмежень. Банкрутство ж зумовлює радикальну зміну статусу боржника: втрату контролю над майном, формування ліквідаційної маси та, у підсумку, припинення юридичної особи. Отже, зіставлення ознак неплатоспроможності та банкрутства свідчить, що вони відображають різні стадії та різний рівень глибини фінансової кризи. Неплатоспроможність є вихідним, процедурно релевантним станом, спрямованим на пошук відновлювальних рішень, тоді як банкрутство – кінцевим статусом, що фіксує незворотність кризи та обґрунтовує ліквідаційний спосіб врегулювання.

Поняття “*неспроможність*” у національному законодавстві не має понятійного визначення. У Господарському кодексі України²⁷ (втратив чинність), неспроможність означала нездатність у встановлений строк виконувати свої грошові зобов'язання перед іншими особами (ч. 1 ст. 209), що за змістом діючого нормативного регулювання, означає “неплатоспроможність”. У науковій літературі “неспроможність” часто використовується як синонім “банкрутства” у широкому значенні, наприклад “законодавство про неспроможність”. Натепер у чинному КУзПБ поняття “неспроможність” використовується для розкриття поняття “неплатоспроможності”, а саме як неспроможність боржника виконати після настання встановленого строку грошові зобов'язання перед кредиторами.

Неспроможність виконати зобов'язання (“нездатність”) може бути тимчасовою, суб'єктивною або такою, що не має ознак неплатоспроможності. Банкрутство натомість передбачає об'єктивний, підтверджений судом і незворотний характер фінансової неспроможності. Банкрутство – це кваліфіко-

²⁷ Господарський кодекс України: втратив чинність на підставі Закону № 4196-IX від 09.01.2025 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>> (дата звернення 17.03.2026).

ваний юридичний стан, який: виникає виключно за наслідками ухвалення відповідного судового рішення (постанови про визнання боржника банкрутом); пов'язаний із неможливістю відновлення платоспроможності іншими способами; встановлює спеціальний правовий режим.

Неспроможність (нездатність) виконати зобов'язання – це фактичний або економічний стан, що характеризує об'єктивну або суб'єктивну неможливість виконання боржником своїх грошових або негрошових зобов'язань у встановлений строк. Неспроможність може бути: тимчасовою, суб'єктивною (зумовленою поведінкою суб'єкта господарювання, менеджментом, форс-мажором тощо), такою, що не переростає в неплатоспроможність. Це саме те з трьох понять, яке не має ані формального юридичного статусу, ані спеціальних процедурних наслідків.

Логіка співвідношення аналізованих суміжних правових категорій може бути представлена у вигляді такої концептуальної послідовності: “*неспроможність*” → “*неплатоспроможність*” → “*банкрутство*”. Така модель відображає перехід від найширшого фактичного економічного стану до юридично визначеного та процедурно врегульованого статусу боржника. У цьому ланцюгу неспроможність характеризує загальний економічний стан суб'єкта господарювання, що проявляється у фактичній нездатності виконувати свої зобов'язання. Такий стан може мати різний ступінь інтенсивності, бути тимчасовим або ситуативним і сам по собі не завжди породжує безпосередні юридичні наслідки. Натомість *неплатоспроможність* є вже юридично значущим станом, який свідчить про об'єктивну нездатність боржника виконати грошові зобов'язання у встановлені строки та виступає підставою для застосування процедур, передбачених КУзПБ. Вона характеризується стабільністю та підтверджується сукупністю обставин, що дають змогу зробити висновок про наявність системної фінансової кризи боржника. Водночас у структурі правового регулювання простежується ще один важливий критерій – *неоплатність*, яка відображає ситуацію, коли розмір грошових зобов'язань боржника перевищує вартість його активів. Саме ця обставина фактично становить балансний критерій неспроможності (*balance-sheet insolvency test*) і використовується судовою практикою при оцінці фінансового стану боржника, зокрема на стадії вирішення питання про визнання його банкрутом. Водночас чинне законодавство не використовує категорію “неоплатність” як самостійну легальну дефініцію. Натомість відповідні ситуації нормативно охоплюються поняттям *неплатоспроможності*. Так, відповідно до ч. 6 ст. 34 КУзПБ боржник зобов'язаний у місячний строк звернутися до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство у разі виникнення неплатоспроможності, зокрема, якщо задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами або якщо розмір грошових зобов'язань боржника,

строк виконання яких настав, перевищує вартість активів боржника. Отже, у межах цієї норми балансова неоплатність фактично розглядається як один із проявів неплатоспроможності. Подібна нормативна конструкція, хоча й забезпечує певну гнучкість правового регулювання, водночас призводить до змішування різних за змістом економіко-правових критеріїв. Фактично через категорію неплатоспроможності законодавець описує ситуацію неоплатності, що розширює зміст першої категорії та ускладнює чітке розмежування відповідних понять. Такий підхід певною мірою порушує логічну послідовність понятійного ланцюга, у межах якого неплатоспроможність повинна виступати загальним юридичним станом, тоді як неоплатність – спеціальним критерієм оцінки фінансової неспроможності боржника. На користь необхідності більш чіткого розмежування цих категорій свідчить і ч. 3 ст. 110 Цивільного кодексу України²⁸, яка передбачає обов'язок ліквідації юридичної особи в разі недостатності її майна для задоволення вимог кредиторів. За своєю економіко-правовою природою ця норма фактично описує саме стан неоплатності, який у системі сучасного законодавства має вирішуватися шляхом застосування процедур банкрутства. Хоча в самій нормі прямо не згадується КУзПБ, її зміст має бланкетний характер і системно кореспондує із положеннями ч. 6 ст. 34 КУзПБ. У підсумку співвідношення категорій “неспроможність”, “неплатоспроможність” та “банкрутство” має чітку ієрархічну структуру. Кожна наступна категорія передбачає наявність змістових ознак попередньої, але водночас має власне нормативне значення й не може бути зведена до неї. Банкрутство як юридично встановлений судом статус завжди передбачає існування як фактичної неспроможності, так і об'єктивної неплатоспроможності боржника. Водночас ні неспроможність, ні неплатоспроможність самі по собі не створюють правового режиму банкрутства, оскільки такий режим виникає виключно внаслідок судового рішення та застосування передбачених законом процедур. Отже, розвиток відповідних категорій відбувається у напрямі від фактичного економічного стану до юридично визначеного процесуального статусу, що відповідає загальній логіці правового регулювання інституту банкрутства.

Банкрутство охоплює, але не зводиться до неплатоспроможності та неспроможності. Неплатоспроможність – це економічний стан, який підлягає оцінці. Банкрутство – це результат юридичної оцінки судом цієї неплатоспроможності. Відтак, якщо неплатоспроможність – передумова, то банкрутство – правовий висновок суду, встановлення факту. Таке співвідношення робить поняття “банкрутство” ширшим за змістом, бо воно охоплює як фактичну неспроможність, так і її юридичну інтерпретацію. На відміну від неплатоспроможності чи неспроможності, банкрутство: блокує індивідуальне стягнення; запускає мораторій; формує ліквідаційну масу; трансфор-

²⁸ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>> (дата звернення 17.03.2026).

мує статус усіх кредиторів; вводить нову дієву особу (арбітражного керуючого) та визначає його повноваження; у перспективі може призвести до ліквідації суб'єкта господарювання. Лише банкрутство має нормативно встановлені правові наслідки, які виходять за межі економічного змісту неплатоспроможності. Банкрутство є категорією інституційного рівня, оскільки це інститут, який: передбачає спеціальні процедури; має процесуальну структуру; включає суб'єктів з особливим статусом (арбітражний керуючий, комітет кредиторів та ін.); визначає правила колективної реалізації вимог кредиторів. Неплатоспроможність – це властивість економічного стану боржника. Тому банкрутство є категорією значно вищого рівня абстракції і правової організації.

Неплатоспроможність може існувати без банкрутства. Приклади: фізична особа тимчасово не виконує зобов'язання, але не ініціює процедуру; підприємство має ознаки неплатоспроможності, але проводить позасудову реструктуризацію; жоден кредитор не подає заяву. Однак банкрутство без неплатоспроможності неможливе. Неспроможність виконати зобов'язання є ще ширшою категорією. Вона може бути, як уже зазначалось, тимчасовою, суб'єктивною чи не мати стабільного характеру. Банкрутство ж завжди передбачає об'єктивну, підтверджену та в судовому порядку встановлену неплатоспроможність. Категорії “неспроможність”, “неплатоспроможність” і “банкрутство” перебувають у відносинах родо-видової ієрархії та не є тотожними. Неспроможність (нездатність) – найбільш загальне фактичне поняття. Неплатоспроможність – конкретизоване економічне та юридично значуще поняття. Банкрутство – юридично визначений, установлений судом статус, що охоплює обидва попередні рівні. Отже, банкрутство включає у свій зміст як факт неспроможності, так і економічний стан неплатоспроможності, але самі ці стани не охоплюють правову та інституційну природу банкрутства. Це і доводить, на нашу думку, неможливість зворотного охоплення та визначає банкрутство як категорію вищого правового порядку.

Загалом же, здійснені в межах цього дослідження узагальнення та систематизація існуючих доктринальних підходів, аналіз легальних дефініцій КУзПБ, а також сучасних трендів розвитку судової практики Верховного Суду, дають підстави для висновку, що найбільш релевантною українському правопорядку може бути саме *комбінована (синтетична) модель співвідношення базових категорій банкрутства*, у межах якої кожне поняття має чітко окреслений зміст і виконує самостійну функцію в механізмі інсолвенційного регулювання. Така модель відповідатиме системній природі інституту банкрутства та уможливить уникнути термінологічних і кваліфікаційних помилок у правозастосуванні.

Вихідним елементом пропонованої моделі є неплатоспроможність як юридично релевантний економічний стан боржника. У значенні КУзПБ неплатоспроможність пов'язується насамперед із нездатністю боржника вико-

нати грошові зобов'язання інакше, ніж через застосування процедур, передбачених КУЗПБ, що вказує на її переважно ліквіднісний (cash-flow) характер. Саме неплатоспроможність, а не банкрутство, виконує тригерну функцію інсолвенційного регулювання, обґрунтовуючи перехід від індивідуальних способів захисту до колективного процедурного режиму. Важливо, що законодавець не пов'язує неплатоспроможність із презумпцією ліквідації, що підтверджує її потенційну оборотність і відкритість до відновлювальних сценаріїв, у тому числі санаційних і реструктуризаційних.

Іншу, якісно відмінну юридичну природу має *банкрутство*. На відміну від неплатоспроможності як стану, банкрутство у КУЗПБ визначається як визнана господарським судом неспроможність боржника відновити платоспроможність і задовольнити вимоги кредиторів інакше, ніж через ліквідаційну процедуру. Це означає, що банкрутство не може існувати поза судовим встановленням і є статусною категорією, яка фіксує фінальну правову оцінку економічного стану боржника. У межах запропонованої комбінованої (синтетичної) моделі банкрутство постає як результат інсолвенційного процесу, що легітимує ліквідацію як єдиний допустимий спосіб завершення правовідносин із кредиторами. Отже, якщо неплатоспроможність обґрунтовує відкриття та перебіг процедур, то банкрутство – їх фіналізацію.

Ключовим елементом, що забезпечує зв'язок між економічною логікою та правовою кваліфікацією переходу від неплатоспроможності до банкрутства, у запропонованій моделі є *неоплатність*. Хоча КУЗПБ не містить самостійної легальної дефініції цього поняття, сучасна практика Верховного Суду послідовно надає йому кваліфікуючого значення при вирішенні питання про визнання боржника банкрутом. Суд виходить із необхідності встановлення недостатності майна боржника для задоволення вимог кредиторів, що передбачає зіставлення активу й пасиву. У цьому сенсі неоплатність виконує функцію балансового критерію (insufficiency of assets), який підтверджує економічну незворотність кризи та слугує обґрунтуванням ліквідаційної неминучості. Включення неоплатності як самостійного елемента дає змогу узгодити нормативні конструкції КУЗПБ із реальною логікою судового правозастосування.

Над усією цією конструкцією перебуває категорія *неспроможності*, яка у КУЗПБ використовується як узагальнююче родове поняття. Законодавець застосовує її як смислову “оболонку”, що охоплює як неплатоспроможність як юридично релевантний стан, так і банкрутство як судово встановлений статус. У запропонованій комбінованій (синтетичній) моделі неспроможність не конкурує з іншими категоріями, а виконує інтегративну функцію, забезпечуючи концептуальну єдність інсолвенційного регулювання без ототожнення різних за правовими наслідками явищ.

Отже, запропонована комбінована (синтетична) модель дає змогу вибудувати послідовну ієрархію та логіку переходів між ключовими категоріями:

від неспроможності як загальної характеристики фінансової дисфункції – через неплатоспроможність як юридично релевантний стан – до банкрутства як встановленого господарським судом статусу, обґрунтованого неоплатністю як балансовим критерієм. Її переконливість полягає в тому, що вона: відповідає легальним дефініціям і конструкціям КУзПБ; відтворює реальну логіку практики Верховного Суду; узгоджує економічні критерії з правовими наслідками; та усуває термінологічні колізії не шляхом їх ігнорування, а шляхом функціонального розмежування. Саме з цих підстав така модель співвідношення неплатоспроможності, банкрутства, неоплатності та неспроможності може розглядатися як концептуальна передумова уніфікації правозастосування та як методологічна основа подальшої кодифікаційної еволюції національного законодавства про банкрутство.

Висновки. Сучасний розвиток вітчизняної доктрини права неплатоспроможності закономірно повинен рухатися не шляхом конкуренції різних підходів (формально-юридичного (кодифікаційно-позитивістського), економіко-правового, історико-правового, а також підходу термінологічної диференціації), а в напрямі їх інтеграції. Зміст такої інтеграції полягає у формуванні чіткої, ієрархічно та функціонально впорядкованої класифікації ключових категорій банкрутства, яка: 1) спирається на позитивне законодавство (передусім дефініції та конструкції КУзПБ); 2) узгоджується з економічними реаліями, що становлять фактичну підставу застосування процедур; 3) враховує історико-доктринальний контекст як інструмент уникнення змістових анахронізмів і термінологічної інерції; 4) є придатною для судової практики як стандартизована матриця кваліфікації. Практична цінність інтеграційної моделі, на нашу думку, проявляється у здатності підвищити правову визначеність і єдність судової практики: суд, застосовуючи КУзПБ, потребує не лише буквального тлумачення норм, а й концептуально стабільного понятійного апарату, який дає змогу відрізнити тимчасову кризу ліквідності від системної фінансової неспроможності, неплатоспроможність як юридично значущий стан – від банкрутства як судово встановленого статусу, а також коректно локалізувати “неоплатність” як критерій недостатності майна у тих правових ситуаціях, де вона має вирішальне значення. Отже, інтеграція підходів є не компромісом між теорією і практикою, а необхідною умовою ефективного функціонування інсолвенційного режиму: вона забезпечує одночасно нормативну коректність, економічну адекватність і методологічну передбачуваність правозастосування.

Перспектива подальшого розвитку правової доктрини в контексті банкрутства полягає в переході від фрагментарного використання окремих методологій до системної інтегрованої концепції, здатної слугувати спільною основою для: а) уніфікації судових підходів; б) підвищення точності правової кваліфікації; в) цілеспрямованої кодифікаційної еволюції законодавства про неплатоспроможність. Саме така концепція, будучи одночасно норма-

тивно обґрунтованою та економічно вмотивованою, створює підстави для підвищення ефективності процедур банкрутства й досягнення їх ключової мети – впорядкованого, справедливого та економічно раціонального врегулювання фінансової неспроможності боржника.

Неспроможність – це фактичний стан боржника, що характеризується неможливістю в певний момент виконати зобов'язання перед кредиторами, незалежно від економічних причин та відсутності ознак стійкої неплатоспроможності. Ключові ознаки: фактичність (стан існує в реальних відносинах, але не має прямої юридичної кваліфікації); моментність і потенційна тимчасовість (не обов'язково стійка або довготривала характеристика); не завжди пов'язана з дефіцитом активів (може бути спричинена затримкою платежів, операційною паузою, зовнішніми чинниками тощо); не породжує автоматично жодних процедурних наслідків у межах КУзПБ; є родовим фактичним явищем, з якого лише в певних випадках виникає юридично значуща неплатоспроможність.

Неплатоспроможність – це об'єктивний і стійкий фінансовий стан боржника, за якого він не здатний виконати грошові зобов'язання у встановлені строки внаслідок недостатності ліквідних активів або дефіциту грошових коштів, що створює підстави для застосування процедур неплатоспроможності в порядку, визначеному цим Кодексом. Ключові ознаки: об'єктивність (стан має економічну зумовленість, не залежить від волі боржника); стійкість (не тимчасова затримка, а стабільний дефіцит ресурсів); неможливість виконання грошових зобов'язань; фінансова причина (нестача активів, ліквідності); юридична значущість – неплатоспроможність є матеріальною передумовою відкриття провадження у справі про банкрутство, але не отожднюється з ним.

Загроза неплатоспроможності боржника – особливий фінансово-господарський стан боржника, за якого на підставі об'єктивно встановлених обставин існує реальна й високою мірою ймовірна неспроможність боржника у найближчий період (зокрема протягом наступних дванадцяти місяців) належним чином виконувати свої грошові зобов'язання у встановлені строки та здійснювати звичайні поточні платежі без порушення інтересів інших кредиторів, зокрема, коли задоволення вимог одного чи кількох кредиторів призводить або може призвести до неможливості виконання грошових зобов'язань перед іншими кредиторами; такий стан є самостійною юридичною підставою (а в окремих випадках – і обов'язком) звернення боржника до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність) і юридичним фактом, що зумовлює застосування спеціального процесуального режиму, передбаченого КУзПБ у взаємодії з нормами Господарського процесуального кодексу України²⁹.

²⁹ Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 6 листопада 1991 р. № 1798-ХІІ <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>> (дата звернення 17.03.2026).

Банкрутство – встановлений судом юридичний стан боржника, який унаслідок стійкої неплатоспроможності остаточно втратив здатність відновити платоспроможність і виконати грошові зобов'язання в інший спосіб, ніж через передбачені КУЗПБ судові процедури. Неспроможність за такого підходу є найширшою категорією, яка може бути попереднім або тимчасовим станом, але не є юридичним статусом і не має процедурного наслідку. Неспроможність – найбільш загальний фактичний стан, який може бути тимчасовим і не завжди пов'язаний з глибокими фінансовими проблемами. Неплатоспроможність – юридично значуща форма неспроможності, що є передумовою відкриття провадження. Тоді як банкрутство – юридичний статус, що встановлюється судом на основі неплатоспроможності, але виходить за межі економічної характеристики та створює спеціальний правовий режим.

Ключовою проблемою сучасного українського інсолвенційного регулювання є нашарування економічних, юридичних і процедурних понять у межах одного термінологічного поля. У законодавстві та судовій практиці категорії “неплатоспроможність”, “банкрутство”, “неоплатність” і “неспроможність” нерідко використовуються як такі, що ніби конкурують між собою, хоча фактично вони описують різні рівні одного й того самого явища – фінансової дисфункції боржника.

Виходити слід, вважаємо, з принципової тези: понятійні конфлікти виникають не через “неправильні” дефініції, а через відсутність чіткого розмежування рівнів, на яких ці дефініції мають застосовуватися. Тому замість спроб уніфікувати всі категорії в одну площину пропонуємо *ієрархічно-структурний підхід (чотирирівнева модель)*, який корелює з реальною логікою правозастосування.

Першим (базовим) є *економічний (фактичний) рівень*, на якому фіксується реальний фінансовий стан боржника, ще до будь-якої правової кваліфікації. На цьому рівні йдеться не про юридичні категорії, а про економічні феномени, зокрема: дефіцит ліквідності та порушення грошових потоків (cash-flow); надмірну заборгованість і дефіцит активів (balance-sheet). Цей рівень має вирішальне значення для експертних висновків, фінансового аналізу, аудиту, економічних прогнозів, але не є самодостатнім для правових наслідків. Його роль у правозастосуванні полягає у створенні фактичної основи, на якій згодом здійснюється юридична кваліфікація. Принципово важливо, що ані ліквідні проблеми, ані дефіцит активів самі по собі не породжують інсолвенційних правових наслідків.

Другий – *юридіко-кваліфікаційний рівень* є центральним. Саме на ньому економічна дисфункція трансформується в неплатоспроможність як юридично релевантний стан, визначений КУЗПБ. На цьому рівні відбувається принциповий перехід: від економічного факту до правової кваліфікації. Неплатоспроможність тут постає не як будь-яка фінансова скрута, а як така нездатність виконувати грошові зобов'язання, яка об'єктивно потребує за-

стосування спеціальних процедур, передбачених КУзПБ. З погляду правозастосування саме цей рівень є ключовим для вирішення питання про допустимість відкриття провадження у справі про банкрутство. Він дає змогу відмежувати: тимчасові фінансові труднощі; від системного стану, що виходить за межі індивідуального захисту прав кредитора.

Третій – *процедурний рівень* – фіксує момент, коли неплатоспроможність перестає бути лише кваліфікованим станом і набуває процесуального виміру. Йдеться про відкриття та перебіг провадження у справі про банкрутство. На цьому рівні реалізуються ключові інсолвенційні механізми: колективність задоволення вимог; мораторій на індивідуальне стягнення; конкурсність і пріоритетність вимог; спеціальні правила управління майном і діяльністю боржника та ін. З погляду запропонованої моделі важливо, що процедурний рівень не створює нових економічних або статусних категорій, а лише інституціоналізує вже встановлений стан неплатоспроможності. Це дає змогу чітко відмежувати питання “чи є неплатоспроможність?” (юридико-кваліфікаційний рівень) від питання “як саме на неї реагує право?” (процедурний рівень).

Четвертий – *статусно-фіналізаційний рівень* є завершальним і найбільш насиченим з точки зору права. Саме тут виникає банкрутство як установленний господарським судом статус, який фіксує: неможливість відновлення платоспроможності; необхідність переходу до ліквідаційної процедури. Ключовою особливістю цього рівня є те, що банкрутство не може бути встановлене без додаткового економіко-правового обґрунтування, яким у практиці Верховного Суду виступає неоплатність – недостатність активів для задоволення вимог кредиторів. У запропонованій моделі неоплатність: не конкурує з неплатоспроможністю; не підміняє її; а виконує кваліфікуючу функцію саме на статусно-фіналізаційному рівні, підтверджуючи незворотність кризи.

Запропонована чотирирівнева модель уможливорює зняти концептуальні суперечності між КУзПБ, який оперує неплатоспроможністю і банкрутством, а також КУзПБ та судовою практикою, де акцент робиться на неоплатності. Ці категорії перестають конкурувати, оскільки вони розміщені на різних рівнях аналізу, кожна з них виконує власну, незамінну функцію в правозастосуванні. Отже, конфлікт між “неплатоспроможністю” та “неоплатністю” є не змістовим, а методологічним, і знімається шляхом коректного рознесення понять за рівнями. Така модель синтезує економічний, юридичний і процедурний підходи, відображає реальну логіку судового правозастосування, дає змогу вибудувати внутрішньо узгоджену понятійну систему (понятійно-категоріальний апарат банкрутства). Її практична цінність полягає, на нашу думку, у створенні універсальної матриці кваліфікації, яка може бути використана судами, арбітражними керуючими, законодавцем і правовою доктриною для точного й передбачуваного застосування законодавства про банкрутство.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Bohatyr V, *Likvidatsiina protsedura – zakliuchna protsedura u spravakh pro bankrutstvo* (Helvetyka 2021) (in Ukrainian).
2. Dzhun V, *Instytut nespromozhnosti: svitovy dosvid rozvytku i osoblyvosti stanovlennia v Ukraini* (Iuryd. praktyka 2006) (in Ukrainian).
3. Khomko L, Yanovytska A, *Pravove rehuliuivannia bankrutstva: navch. posib.* (Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav 2022) (in Ukrainian).
4. Poliakov B, *Pravo nespromozhnosti (bankrutstva) v Ukraini: pidruch. dlia stud. vyshch. navch. zakl.* (In Yure 2011) (in Ukrainian).

Edited books

5. *Realizatsiia prava na pidpriemnytsku diialnist: stan ta perspektyvy* (A Bobkova, A Zakharchenko (red), Dakor 2021) (in Ukrainian).

Journal articles

6. Boreiko O, 'Katehorii "nespromozhnist" i "bankrutstvo" v pravi ta teorii' [2012] 13 Pravnychy visnyk Universytetu "KROK" 68–72 (in Ukrainian).
7. Dzhun V, 'Pro hlosarii instytutu nespromozhnosti' [2003] 2 Visnyk hospodarskoho sudochynstva 124–127 (in Ukrainian).
8. Mikusheva I, 'Rozvytok normatyvnoho rehuliuivannia vidnosyn u sferi bankrutstva v Ukraini' [2012] 2 Biuletyn Ministerstva yustytysii Ukrainy 150–154 (in Ukrainian).
9. Openko D, 'Istoryko-pravova evoliutsiia instytutu bankrutstva' [2012] 3 Almanakh prava 414–416 (in Ukrainian).
10. Poliakov B, 'Naukovo-praktychnyi komentar Zakonu Ukrainy "Pro vidnovlennia platospromozhnosti borzhnyka abo vyznannia yoho bankrutom" v redaktsii vid 22 hrudnia 2011 r. № 4212-VI' [2013] 1–2 Sanatsiia ta bankrutstvo 256–260 (in Ukrainian).
11. Poliakov R, 'Pidstavy vidkryttia provadzhennia u spravi pro bankrutstvo (nespromozhnist) v Ukraini ta v Nimechchyni' [2020] 8 Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo 87–94 (in Ukrainian).
12. Rybka I, 'Pravova pryroda neplatospromozhnosti u tsyvilnomu pravi Ukrainy' [2016] 37(2) Naukovy visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Pravo 40–45 (in Ukrainian).
13. Shynkar M, 'Pravova pryroda bankrutstva (nespromozhnosti) bankivskykh ustanov: doktrynalni pidkhody' [2017] 5 Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo 63–67 (in Ukrainian).

Dictionaries

14. *Slovyk ukrainskoi movy: v 11 t. T. 5: N-O* (AN Ukrainskoi RSR, In-t movoznav. im. O. O. Potebni, I. K. Bilodid (holova redkol), Nauk. Dumka 1974) (in Ukrainian).

Theses

15. Bohatyr V, 'Likvidatsiina protsedura yak okrema sudova protsedura u spravakh pro bankrutstvo' (dys d-ra f-fii 081 "Pravo", 2020) (in Ukrainian).

Conference papers

16. Bondarchuk O, 'Istoriia rozvytku bankrutstva v Ukraini', *Kruhlyi stil "Pravozastosuvannia ta sudova praktyka u protsedurakh bankrutstva i neplatospromozhnosti"* <<https://supreme.court>

gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Bondarchuk_.pdf> (accessed 17.03.2026) (in Ukrainian).

Websites

17. Pravda ruska. Teksty na osnovi 7 spyskiv ta 5 redaktsii. Sklav ta pidhotuvav do druku prof. S. Yushkov. K.: VUAN, 1935. Redaktsiia IV. S. 137– 144 <<http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm>> (accessed 18.03.2026) (in Ukrainian).

Oleh Vaskovskyi

THE ECONOMIC AND LEGAL NATURE OF CORE
BANKRUPTCY CATEGORIES AND THEIR SIGNIFICANCE
FOR THE APPLICATION OF LAW

ABSTRACT. This article examines the conceptual foundations of the institution of bankruptcy, structured into core categories such as “cash-flow insolvency” (neplatospromozhnist), “bankruptcy” (bankrutstvo), “balance-sheet insolvency” (neoplatnist), and “insolvency” (nespromozhnist), among others, which serve as the basis for the formation of modern legislation, its codification, and the application of law, as well as for the development of judicial practice and the crystallization of scientific thought into multidirectional doctrinal approaches to understanding both the institution of bankruptcy and the paths of legal regulation for relations that arise during the economic turbulence of business entities.

The purpose of this study is to enhance the legal certainty of the conceptual apparatus of the institution of bankruptcy. A comprehensive analysis of existing approaches to understanding key definitions – specifically the formal-legal (codification-positivist), economic-legal, and historical-legal approaches, as well as the approaches of terminological differentiation and functional delimitation – reveals an objective need for their integration to achieve unity in understanding these key definitions as the primary criterion for the typology of a debtor’s economic crisis and for ensuring greater predictability in the application of bankruptcy legislation.

Furthermore, the study establishes the feasibility of applying a combined model for correlating core bankruptcy categories, which enables the construction of a consistent hierarchy and a logical transition from “insolvency” – as a general characteristic of financial dysfunction – through “cash-flow insolvency”, to “bankruptcy” as a specific legal status established by the court.

Consequently, the problematic overlapping of economic, legal, and procedural concepts within a single terminological field constitutes the primary challenge of modern Ukrainian insolvency regulation, which can be resolved by clearly delimiting the levels at which definitions are applied. The proposed four-level model of the hierarchical-structural approach allows for the removal of contradictions between legislation, which operates with the categories of “cash-flow insolvency” and “bankruptcy”, and judicial practice, which focuses directly on “balance-sheet insolvency”.

KEYWORDS: bankruptcy; cash-flow insolvency; balance-sheet insolvency; insolvency; bankruptcy proceedings.

Артем Данілов

доктор філософії в галузі права, адвокат,
арбітражний керуючий
(Одеса, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-0355-4973>
<mailto:danilov.a@hotmail.com>

УДК 347.736

ДОКТРИНА ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДОСТАТНОСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ КООРДИНАЦІЇ КОЛЕКТИВНОГО ЗАХИСТУ В ПРОЦЕДУРАХ БАНКРУТСТВА

АНОТАЦІЯ. Стаття присвячена проблемі координації процесуальної активності арбітражного керуючого і кредиторів у процедурах банкрутства. Обґрунтовано, що ототожнення активності з ефективністю без урахування її узгодженості призводить до фрагментації захисту та нерационального використання ресурсів конкурсної маси.

Метою статті є з'ясування особливостей реалізації процесуальної активності “суб’єктів колективного захисту” та обґрунтування доктринального підходу до її координації. Доведено, що принципи конкурсного імунітету та безсумнівної повноти дій арбітражного керуючого попри їхню охоронну функцію не забезпечують належної синхронізації дій багатьох учасників і не запобігають надмірній або несистемній активності.

Основним результатом дослідження є обґрунтування доктрини процесуальної достатності колективного захисту як загального координаційного принципу *ex ante* та *ex post* оцінки поведінки суб’єктів у конкурсному процесі. Процесуальна достатність розглядається як критерій співмірності та цільової спрямованості ініціатив на досягнення колективного майнового результату. Застосування цієї доктрини дає змогу інтегрувати автономні повноваження суб’єктів у цілісну модель оцінки, що підвищує передбачуваність правозастосування та ефективність процедур банкрутства без підміни судового розсуду.

Ключові слова: банкрутство; конкурсна маса; конкурсний імунітет; суб’єкти колективного захисту; арбітражний керуючий; комітет кредиторів; процесуальна достатність; координація процесуальних повноважень.

Справжній майстер застосовує силу не заради агресії, а для припинення хаосу й порятунку багатьох – ця теза, сформульована Ягю Муненорі у трактаті “Меч, що дарує життя”¹ (1632 р.), влучно відображає внутрішню логіку процедур банкрутства, у межах яких правові інструменти втручання застосовуються не для реалізації індивідуального інтересу, а з метою відновлення впорядкованого колективного майнового процесу. Формування конкурсної маси в цьому контексті є центральною функціональною метою процедур банкрутства, оскільки саме її обсяг і склад визначають перспективу та

¹ Yagyu Munenori, *The Life-Giving Sword: Secret Teachings from the House of the Shogun* (Translated by William Scott Wilson, Shambhala Publications 2012).

ступінь задоволення вимог кредиторів. У сучасній моделі правового регулювання неплатоспроможності ефективність досягнення цієї мети оцінюється, зокрема, через коефіцієнт задоволення вимог кредиторів, який відображає співвідношення між вартістю активів боржника та сумою визнаних судом зобов'язань.

Такий результат досягається не лише шляхом забезпечення відкритого продажу за найвищою ціною наявного майна боржника, а й через виважене та цілеспрямоване застосування двох взаємозв'язаних стратегій: максимального наповнення конкурсної маси та мінімізації необґрунтованих зобов'язань боржника. Перша стратегія реалізується шляхом застосування механізмів оскарження правочинів боржника, вчинених на шкоду боржнику і кредиторам, а також покладення солідарної і субсидіарної відповідальності на осіб, дії або бездіяльність яких призвели до виникнення чи поглиблення неплатоспроможності. Друга стратегія пов'язана з оптимізацією пасивів боржника та полягає в усуненні з конкурсного розрахунку фіктивних, штучно створених або економічно необґрунтованих вимог кредиторів. У цьому аспекті оскарження правочинів, на яких ґрунтуються заявлені до боржника кредиторські вимоги, виконує функцію правового “фільтра”, який забезпечує очищення пасивів боржника.

Особливістю чинного нормативного регулювання є багатосуб'єктний характер реалізації правових засобів, спрямованих на формування конкурсної маси. Такі засоби можуть ініціюватися арбітражним керуючим (статті 34, 42, 44, 50, 61, 73 Кодексу України з процедур банкрутства², далі – КУЗПБ), окремими кредиторами (статті 34, 42, 73 КУЗПБ), а також комітетом кредиторів (п. 3 ч. 8 ст. 48 КУЗПБ), кожен з яких наділений самостійними, хоча й функціонально взаємопов'язаними процесуальними повноваженнями щодо звернення до суду. Така модель є результатом еволюції вітчизняного законодавства: до 2013 р. право оскарження правочинів боржника фактично перебувало у процесуальній монополії арбітражного керуючого, з 2013 р. відповідні повноваження були надані конкурсним кредиторам, а з 2019 р. – поширені на всіх кредиторів без обмеження їх статусу. Водночас незалежно від суб'єкта ініціативи такі процесуальні дії та їх правові наслідки спрямовані на досягнення спільного функціонального результату – збільшення активів боржника або усунення необґрунтованих зобов'язань, що безпосередньо впливає на рівень задоволення вимог усієї сукупності кредиторів.

Саме тому окремі процесуальні ініціативи цих суб'єктів за своєю функціональною природою слугують формами реалізації колективного інтересу кредиторів, навіть якщо вони здійснюються в межах індивідуального процесуального порядку. За відсутності спеціальних механізмів узгодження така множинність ініціатив трансформується у неконтрольовану процесу-

² Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>> (дата звернення 17.01.2026).

альну конкуренцію, яка може проявлятися в дублюванні вимог, конфлікті процесуальних стратегій та різному баченні доцільності й черговості застосування інструментів впливу на конкурсну масу. За таких умов конкуренція процесуальних ініціатив арбітражного керуючого, окремих кредиторів та комітету кредиторів потребує наукового осмислення не лише з позицій допустимості чи формальної правомірності, а як проблеми управління процесуальною множинністю з огляду на критерії її достатності для досягнення мети конкурсної процедури.

Актуальність дослідження зумовлена відсутністю в чинному законодавстві та судовій практиці нормативно визначених критеріїв координації процесуальної активності суб'єктів, наділених повноваженнями щодо формування конкурсної маси. Домінування у правозастосуванні принципу безсумнівної повноти дій арбітражного керуючого як антипасивного стандарту не дає змоги адекватно реагувати на іншу крайність – надмірну та несистемну процесуальну активність, яка формально відповідає вимогам допустимості, але не завжди узгоджується з цілями конкурсної процедури та колективним майновим інтересом кредиторів.

Аналіз наукових досліджень у сфері захисту прав кредиторів виявив домінування трьох основних векторів: матеріально-правового (недійсність правочинів і субсидіарна відповідальність – А. Бутирський³, М. Гурін⁴, Л. Грабован⁵, О. Латиніна⁶, Б. Поляков і Р. Поляков⁷), процесуального (судовий захист і форми розгляду майнових спорів – І. Вечірко⁸, С. Райчева⁹, О. Кологойда¹⁰) та інституційного (статус арбітражного керуючого і комітету кредиторів – І. Бутирська¹¹, Я. Рябцева¹², Ю. Кабенюк¹³, С. Донков¹⁴).

Попри глибоке опрацювання цих аспектів більшість авторів розглядають правові інститути ізольовано, без урахування їхніх колективних наслідків. У вітчизняній доктрині досі відсутнє цілісне дослідження процесуальної активності як узгодженого системного явища, що спрямоване на формування

³ А Бутирський, 'Правове регулювання заходів щодо відновлення платоспроможності боржника' (дис канд юрид наук, 2007).

⁴ М Гурін, 'Визнання недійсними правочинів боржника у процедурі банкрутства' (дис канд юрид наук, 2013).

⁵ Л Грабован, 'Погашення вимог кредиторів у процедурі банкрутства' (дис канд юрид наук, 2017).

⁶ О Латинін, 'Правове регулювання захисту прав кредиторів у справі про неспроможність (банкрутство)' (дис канд юрид наук, 2012).

⁷ Б Поляков, Р Поляков, *Актуальні проблеми захисту майнових прав та інтересів кредиторів у процедурі банкрутства (неспроможності) в Україні та деяких країнах Європи* (НДІ приватного права і підприємництва імені акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України 2025).

⁸ І Вечірко, 'Правове регулювання процесуальних відносин у справах про банкрутство в Україні' (дис канд юрид наук, 2011).

⁹ С Райчева, 'Відокремлене провадження у справах про банкрутство' (дис д-ра філос 081 Право, 2025).

¹⁰ О Кологойда, 'Захист прав та інтересів кредиторів у разі неплатоспроможності господарського товариства' [2023] 9 Право України 96–114 <https://doi.org/10.33498/loiu-2023-09-096>.

¹¹ І Бутирська, *Правовий статус учасників справи про банкрутство* (Технодрук 2017).

¹² Я Рябцева, 'Правовий статус арбітражного керуючого' (дис канд юрид наук, 2006).

¹³ Ю Кабенюк, 'Правове регулювання арбітражного управління в процедурі банкрутства в Україні' (дис канд юрид наук, 2018).

¹⁴ С Донков, 'Процесуальна незалежність арбітражного керуючого в процедурах банкрутства' (дис д-ра філос 081 Право, 2023).

конкурсної маси. Поза увагою науковців залишається питання синергії та взаємодії різних суб'єктів, сукупна діяльність яких має оцінюватися за критерієм достатності активів для досягнення ключової мети процедури банкрутства.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні особливостей реалізації процесуальної активності кредиторів, арбітражного керуючого та комітету кредиторів у процедурах банкрутства, зокрема, при оскарженні правочинів боржника й ініціюванні солідарної чи субсидіарної відповідальності, а також у визначенні її впливу на формування конкурсної маси та рівень задоволення вимог кредиторів. Дослідження спрямоване на виявлення проблем, зумовлених множинністю та неузгодженістю процесуальних ініціатив у межах однієї справи про банкрутство, і формування узгодженої моделі оцінки та координації такої активності на основі доктрини процесуальної достатності колективного захисту, з урахуванням ролі арбітражного керуючого як ключового суб'єкта реалізації процесуальної стратегії в інтересах усієї сукупності кредиторів.

Процедури банкрутства за своєю правовою природою становлять особливу форму колективного захисту майнових інтересів кредиторів, у межах якої індивідуальні вимоги окремих учасників підпорядковуються спільній функціональній меті – справедливому та пропорційному задоволенню вимог усієї сукупності кредиторів за рахунок конкурсної маси. На відміну від позовного провадження, орієнтованого на досягнення автономного результату на користь конкретного позивача, конкурсна процедура концентрує майнові претензії та процесуальні дії в межах єдиного провадження, наслідки якого мають універсальний характер і поширюються на всіх кредиторів незалежно від рівня їх індивідуальної процесуальної активності.

У цьому контексті конкурсна маса постає не лише як сукупність активів боржника, а як процесуальний результат реалізації комплексу юридичних дій і рішень, що приймаються у межах справи про банкрутство. Її обсяг і структура залежать не стільки від початкового майнового стану боржника, скільки від інтенсивності, спрямованості та узгодженості процесуальної активності учасників, уповноважених ініціювати дії з колективними майновими наслідками. Формування конкурсної маси таким чином має динамічний характер і опосередковується процесуальними стратегіями та механізмами їх реалізації.

Водночас у практиці процедур банкрутства нерідко простежується тенденція отождолення процесуальної активності з ефективністю конкурсного процесу. Зростання кількості поданих позовів, заяв і клопотань часто сприймається як показник належного захисту інтересів кредиторів, хоча такий кількісний підхід не враховує колективної природи конкурсної процедури і може призводити до фрагментації захисту, дублювання процесуальних дій та збільшення витрат конкурсної маси без пропорційного майнового ефекту.

Особливістю конкурсного процесу є наявність кількох суб'єктів, наділених самостійними процесуальними повноваженнями щодо ініціювання дій, здатних безпосередньо впливати на формування конкурсної маси, зокрема арбітражного керуючого, окремих кредиторів та комітету кредиторів. Хоча такі суб'єкти діють у різних процесуальних формах і в межах різного обсягу повноважень, правові наслідки їх ініціатив мають спільний майновий ефект і позначаються на рівні задоволення вимог усієї сукупності кредиторів.

Множинність процесуальних ініціатив у межах однієї справи про банкрутство є об'єктивною рисою конкурсного процесу, зумовленою як колективною природою захисту, так і законодавчим розподілом процесуальних повноважень. Водночас за відсутності нормативно визначених механізмів координації така множинність створює ризики втрати цілісності процедури, оскільки чинні правові інструменти зосереджені переважно на оцінці формальної допустимості окремих дій або подоланні пасивності, але не дають змоги адекватно реагувати на надмірну чи несистемну процесуальну активність.

Для опису цього явища в статті використовується узагальнене поняття “суб'єкти колективного захисту”, під яким розуміється коло учасників справи про банкрутство, індивідуальні процесуальні ініціативи яких зумовлюють не автономні, а колективні майнові наслідки та безпосередньо впливають на формування конкурсної маси і рівень задоволення вимог усієї сукупності кредиторів. Йдеться не про нову процесуальну категорію, а про аналітичну рамку, що дає змогу відійти від формального опису процесуальних статусів і зосередитися на функціональній єдності правових наслідків відповідних дій.

Арбітражний керуючий у цій системі посідає центральне місце як професійний учасник процедури, на якого покладено обов'язок діяти в інтересах усієї сукупності кредиторів і забезпечувати збереження та поповнення конкурсної маси. Його процесуальні повноваження мають публічно-правовий і фідучіарний характер, а вжиття заходів захисту виступає не правом (на відміну від кредиторів), а обов'язком. Водночас оскільки арбітражний керуючий не є єдиним суб'єктом, здатним ініціювати дії з аналогічними майновими наслідками, об'єктивно унеможлиблюється модель “єдиного носія процесуальної волі” у конкурсному процесі.

Окремі кредитори, зі свого боку, наділені правом самостійно звертатися до суду із вимогами, спрямованими на оспорювання правочинів боржника або притягнення винних осіб до відповідальності. Хоча такі дії формально здійснюються в індивідуальному процесуальному порядку, їх позитивні результати включаються до конкурсної маси та впливають на майнове становище всіх кредиторів. Процесуальна активність кредитора у цьому сенсі набуває подвійної природи: з одного боку, вона є реалізацією суб'єктивного права, а з іншого – формою участі в колективному захисті.

Комітет кредиторів своєю чергою виступає колегіальним органом, покликаним репрезентувати узагальнений інтерес кредиторської спільноти та впливати на ключові аспекти перебігу процедури банкрутства. Його роль полягає не стільки в безпосередньому ініціюванні судових проваджень, скільки у формуванні позицій, оцінці дій арбітражного керуючого та погодженні стратегічних рішень. Водночас відсутність у комітету повноважень прямого процесуального примусу або заборони автономних ініціатив інших суб'єктів зумовлює обмеженість його координаційного потенціалу.

Отже, у межах конкурсного процесу формується ситуація нормативної асиметрії, за якої кілька суб'єктів наділені самостійними процесуальними правами щодо ініціювання заходів колективного захисту, тоді як відповідальність за загальний майновий результат та оцінка належності процесуальної поведінки концентруються переважно на арбітражному керуючому. Процесуальна активність кредиторів і комітету кредиторів має характер дискреційного права, а не юридичного обов'язку, що зумовлює знеособлення відповідальності за їх процесуальні ініціативи як колективного суб'єкта.

За цих умов множинність суб'єктів колективного захисту постає не як відхилення від нормативної моделі банкрутства, а як її системна характеристика. Водночас саме така структура конкурсного процесу актуалізує методологічний запит на формування критеріїв, здатних відрізнити функціонально виправдану процесуальну активність від деструктивної процесуальної конкуренції, що не забезпечує належного колективного майнового результату.

Аналогічна проблематика простежується не лише у вітчизняній практиці, а й у іноземних правопорядках, де питання розподілу та узгодження повноважень між адміністраторами процедур неплатоспроможності і кредиторами розглядається як системна характеристика сучасного конкурсного процесу¹⁵.

У доктрині іноземних правопорядків проблематика розподілу та конкуренції процесуальних повноважень між адміністратором процедур неплатоспроможності та кредиторами при оскарженні правочинів боржника також визнається такою, що безпосередньо впливає на ефективність процедур неплатоспроможності. Зокрема, у працях, присвячених праву Європейського Союзу, наголошується, що інструменти оспорювання правочинів (transaction avoidance) і оспорювання шахрайського відчуження майна (fraudulent transfer), попри їх колективне функціональне призначення, у національних моделях по-різному поєднують процесуальні ініціативи адміністратора та кредиторів, що породжує питання меж їхнього процесуаль-

¹⁵ В Поєдинок, І Коваленко, 'Відповідальність директорів у процедурах неспроможності (банкрутства) за законодавством ЄС та окремих держав – членів ЄС' [2021] 1 Економіка та право 48–57 <https://doi.org/10.15407/econlaw.2021.01.048>.

ного права на подання позовів (standing) і допустимості автономних процесуальних дій окремих кредиторів поза узгодженою стратегією процедури¹⁶.

Аналогічні висновки простежуються й у порівняльних дослідженнях американського та європейського банкрутного права, де аналізується протиставлення моделей, орієнтованих на адміністратора (trustee-centric) і моделі, керованої кредиторами (creditor-driven) оспорування правочинів та ініціювання вимог про відповідальність директорів або інших контролюючих осіб¹⁷. У результаті конкуренція та узгодження повноважень між адміністратором і кредиторами розглядаються не як національна специфіка, а як загальна риса й доктринальна проблема сучасних систем неплатоспроможності.

Повертаючись до національних особливостей, варто відзначити, що відсутність нормативно закріплених критеріїв оцінки процесуальної взаємодії суб'єктів колективного захисту зумовило компенсаторну роль судової практики, яка шляхом тлумачення загальних засад банкрутства сформувала низку доктринальних орієнтирів оцінки процесуальної поведінки. Характерною рисою цих підходів є їх ex post природа: вони застосовуються переважно для оцінки вже вчинених дій і спрямовані на усунення очевидних порушень або пасивності, а не на попереднє узгодження процесуальних стратегій.

Системотвірне значення серед таких орієнтирів посідає принцип конкурсного імунітету, який закріплює колективну логіку реалізації результатів процесуальної активності у справах про банкрутство. У правозастосовній практиці він послідовно тлумачиться як заборона індивідуального задоволення вимог кредиторів поза межами конкурсної процедури та як запобіжник отримання будь-яких процесуальних або майнових переваг на шкоду іншим кредиторам¹⁸. Навіть у випадках, коли ініціатором відповідних дій виступає окремий кредитор, їх наслідки мають бути інтегровані в конкурсну масу та підпорядковані принципам черговості й пропорційності.

Функціонально принцип конкурсного імунітету виконує роль негативного обмежувача: він не регулює інтенсивність або доцільність процесуальної активності, але встановлює межу допустимого результату, який не може виходити за рамки колективного задоволення вимог. У цьому сенсі судова

¹⁶ A Keay, 'The Harmonization of the Avoidance Rules in European Union Insolvencies' [2017] 66(1) International & Comparative Law Quarterly 79–105 <https://doi.org/10.1017/S0020589316000518>; P Banasik, M Godlewska, P Kędzierski, S Morawska, J Turek, 'The Pro-Debtor and Pro-Creditor Models – Comparison of the Effectiveness of Bankruptcy Law' [2022] 4 Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie 19–30 <https://doi.org/10.33119/KNoP.2022.66.4.2>.

¹⁷ A M Fagetan, 'Corporate Insolvency Laws in Selected Jurisdictions: US, England, France, and Germany – A Comparative Perspective' [2025] 14(2) Laws <https://doi.org/10.3390/laws14020021>.

¹⁸ Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 02 жовтня 2019 р. у справі № 910/9535/18 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/85211542>> (дата звернення 17.01.2026); Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 04 вересня 2024 р. у справі № 908/3236/21 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/122021182>> (дата звернення 17.01.2026); Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 28 листопада 2019 р. у справі № 910/8357/18 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/86176126>> (дата звернення 17.01.2026).

практика концентрується не на питанні, *чи потрібно* ініціювати певну процесуальну дію, а на питанні, *яким чином* її результат може бути використаний у межах конкурсного процесу.

Іншим ключовим орієнтиром судової практики є принцип безсумнівної повноти дій арбітражного керуючого, який установлює мінімальний антипасивний стандарт його професійної поведінки¹⁹. Цей принцип зобов'язує арбітражного керуючого вживати всіх можливих і доцільних заходів для виявлення, збереження та повернення активів боржника, проте за своєю природою він спрямований на подолання дефіциту дій і не містить інструментів оцінки їх надмірності або процесуальної доцільності в умовах множинності автономних ініціатив інших суб'єктів конкурсного процесу.

Антипасивна логіка цього принципу зумовлює його асиметричний характер: арбітражний керуючий зобов'язаний діяти активно, тоді як процесуальна активність кредиторів має характер права, а не обов'язку. Унаслідок цього відповідальність за кінцевий колективний результат концентрується на одній особі, тоді як інші суб'єкти зберігають автономію без кореспондуючої відповідальності за узгодженість власних ініціатив.

За відсутності нормативно визначених критеріїв достатності принцип безсумнівної повноти дій схильний до розширювального тлумачення, за якого належність поведінки починає оцінюватися крізь призму максимальної кількості ініційованих заходів. У такій логіці "повнота" поступово трансформується у вимогу процесуального максималізму, коли утримання від ініціювання окремих, навіть очевидно безперспективних дій сприймається як дефіцит активності.

Поєднання принципу конкурсного імунітету та принципу безсумнівної повноти дій, як видається, формує певне внутрішнє напруження в системі судових орієнтирів. З одного боку, процесуальна активність не може переслідувати автономний індивідуальний результат; з іншого – арбітражний керуючий перебуває під постійним тиском необхідності демонструвати максимальну активність задля уникнення закидів у пасивності. У такій конфігурації судовий контроль концентрується переважно на кількості та формальній наявності процесуальних дій, а не на їх функціональній узгодженості.

Доповнюючи зазначені підходи, судова практика виробила низку похідних компенсаторних принципів, зокрема: концентрацію спорів у межах справи про банкрутство²⁰, посилений судовий контроль²¹, розширене тлума-

¹⁹ Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 20 травня 2021 р. у справі № 922/3369/19 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/98083109>> (дата звернення 17.01.2026); Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 12 серпня 2021 р. у справі № 5019/960/11 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/98987622>> (дата звернення 17.01.2026).

²⁰ Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 23 вересня 2021 р. у справі № 904/4455/19 <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/102010186>> (дата звернення 17.01.2026).

²¹ Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 18 грудня 2025 р. у справі № 914/2450/22 (914/2348/24) <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/132746083>> (дата звернення 17.01.2026).

чення фраздаторності правочинів²² та підвищені вимоги до добросовісності учасників процесу²³. Усі ці інструменти спрямовані на локалізацію негативних наслідків процесуальної конкуренції, але не усувають її інституційних причин.

Спільною рисою зазначених підходів є їх ретроспективний характер. Суд втручається вже після ініціювання процесуальних дій, надаючи на них пряму процесуальну відповідь і лише побічно оцінюючи їх допустимість, добросовісність або відповідність цілям конкурсного процесу. Натомість критерії, які уможлилювали б *ex ante* оцінити доцільність, черговість або необхідність окремих процесуальних ініціатив, залишаються поза межами сформованої практики.

Отже, натеper судова практика, виконуючи стабілізаційну функцію, здатна запобігати найбільш очевидним викривленням колективної логіки банкрутства, проте її переважно компенсаторний характер обмежує вплив на формування процесуальних стратегій і не забезпечує системного реагування на надмірну процесуальну активність. Виявлені методологічні обмеження принципу безсумнівної повноти дій арбітражного керуючого зумовлюють потребу в ширшій доктринальній рамці, здатній охопити як ризики пасивності, так і наслідки зайвої процесуальної ескалації, – такою рамкою у межах цього дослідження обґрунтовується *доктрина процесуальної достатності колективного захисту* як загальний координаційний принцип організації процесуальної активності у конкурсному процесі.

Процесуальна достатність виходить із того, що в умовах колективного конкурсного процесу не будь-яка формально допустима процесуальна дія є виправданою з позицій захисту колективного майнового інтересу. Критерієм належності виступає не сама наявність активності, а її співмірність, узгодженість з іншими процесуальними ініціативами та цільова спрямованість на досягнення матеріального результату у вигляді формування й збереження конкурсної маси. У межах цього дослідження зазначений підхід застосовується до процесуальних ініціатив, здатних безпосередньо впливати на обсяг активів або зобов'язань боржника, і не претендує на універсальне регулювання всієї процесуальної діяльності у справі про банкрутство.

Доктрина процесуальної достатності не зводиться до встановлення мінімального чи максимального рівня процесуальної активності суб'єктів колективного захисту та не трансформує їх процесуальні права в юридичні обов'язки. Її зміст полягає у функціональній оцінці відповідності процесуальних ініціатив об'єктивним потребам конкретної процедури банкрутства

²² О Беяневич, 'Про застосування у справах про банкрутство конструкції фраздаторного правочину' [2022] 1 Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса 18–25 <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2021.2.2>.

²³ В Колпаков, Г Самойленко, Д Євтушенко, 'Дотримання принципу добросовісності здійснення процедур у сфері банкрутства: як предмет судового оскарження в умовах воєнного стану' [2025] 7 Юридичний науковий електронний журнал 433–437 <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/104>.

з урахуванням сукупності релевантних обставин, зокрема стадії провадження, структури та вартості конкурсної маси, складу кредиторів, наявності паралельних або дублюючих процесуальних дій, співвідношення очікуваних витрат і прогнозованого результату, а також реалістичності впливу відповідної ініціативи на рівень задоволення вимог кредиторів. Такий підхід не передбачає формалізованого алгоритму чи вичерпного переліку належних дій, а виконує роль аналітичної рамки, що спрямовує оцінку процесуальної поведінки у бік системної узгодженості та результативності.

Запропонована доктрина має подвійну часову орієнтацію. У вимірі *ex ante* вона виконує превентивну функцію, слугуючи інструментом попереднього узгодження процесуальних стратегій між суб'єктами колективного захисту. У цьому контексті йдеться не про формальне погодження кожної окремої дії та не про встановлення механізмів процесуального примусу, а про формування спільної логіки застосування процесуальних інструментів, що дає змогу мінімізувати дублювання ініціатив, конфлікти стратегій і фрагментацію колективного захисту в межах однієї справи про банкрутство.

У вимірі *ex post* процесуальна достатність виступає критерієм оцінки вже вчинених процесуальних дій. Вона дає змогу суду та іншим суб'єктам контролю оцінювати процесуальну поведінку не лише за кількісними показниками, а й за її якісною відповідністю колективному майновому ефекту, зокрема, з урахуванням витрат конкурсної маси, тривалості процедури та реального впливу на рівень задоволення вимог кредиторів. При цьому доктрина не підміняє судовий розсуд і не розширює його зміст, а пропонує аналітичну рамку оцінювання, що ґрунтується на функціональному зв'язку між процесуальною активністю та колективним результатом.

Ключовою методологічною відмінністю доктрини процесуальної достатності є її координаційний характер. Вона не замінює й не скасовує автономні процесуальні повноваження арбітражного керуючого, кредиторів або комітету кредиторів, а інтегрує їх у єдину рамку оцінки. У цій логіці процесуальна автономія не заперечується, однак перестає бути самодостатньою, оскільки кожна ініціатива співвідноситься з її впливом на колективний майновий результат.

У такому співвідношенні принцип процесуальної достатності та принцип безсумнівної повноти дій арбітражного керуючого корелюють як загальне і спеціальне. Принцип безсумнівної повноти дій виконує антипасивну функцію, встановлюючи мінімально необхідний стандарт професійної поведінки арбітражного керуючого, тоді як процесуальна достатність охоплює ширший спектр ситуацій і дає змогу оцінювати не лише дефіцит, а й надмірність або несистемність процесуальної активності всіх суб'єктів колективного захисту, не заперечуючи при цьому значення спеціального антипасивного стандарту.

У межах цієї доктрини стає можливим виявлення двох крайніх дисфункціональних моделей процесуальної поведінки. Перша пов'язана з процесуальною пасивністю, замаскованою формальною активністю, коли окремі дії вчиняються без стратегічного зв'язку з метою формування конкурсної маси. Друга – з процесуальною ескалацією, за якої множинність автономних ініціатив не посилює колективний захист, а знижує його ефективність через розпошення ресурсів, дублювання процесуальних зусиль і конфлікт стратегій.

Важливе значення доктрина процесуальної достатності має для структування судової дискреції. Замість ретроспективного пошуку “невикористаних можливостей” суд отримує інструмент оцінки обґрунтованості та співмірності обраної процесуальної стратегії з урахуванням обставин, відомих на момент її формування та реалізації, що знижує ризик довільного розширення змісту принципу безсумнівної повноти дій і підвищує передбачуваність правозастосування.

Водночас процесуальна достатність змінює оптику оцінки процесуальної відповідальності у процедурах банкрутства. Аналізу підлягає не лише поведінка арбітражного керуючого, а й ступінь участі кредиторів та комітету кредиторів у формуванні та підтримці узгодженої процесуальної стратегії, що створює передумови для поступового відходу від моделі “театру одного актора” та формування засад колективної відповідальності за результат конкурсної процедури саме як наслідок діяльності всієї сукупності учасників процедури.

Отже, доктрина процесуальної достатності колективного захисту виступає концептуальним містком між формальною допустимістю процесуальних дій і їх функціональною доцільністю у конкурсному процесі, інтегруючи наявні принципи судової практики у цілісну модель координації процесуальної активності, спрямовану на досягнення балансу між автономією суб'єктів, відповідальністю та колективним майновим результатом у процедурах банкрутства.

Висновки. У результаті дослідження встановлено, що процесуальна активність у процедурах банкрутства не може оцінюватися виключно крізь призму формальної допустимості окремих дій або кількісних показників активності, а має співвідноситися з пріоритетом колективного майнового інтересу та принципом конкурсного імунітету. Саме колективний характер конкурсної процедури зумовлює необхідність оцінки процесуальних ініціатив з позицій їх функціонального впливу на формування і збереження конкурсної маси як матеріальної основи задоволення вимог усієї сукупності кредиторів.

Обґрунтовано, що принцип безсумнівної повноти дій арбітражного керуючого, сформований у судовій практиці, виконує спеціальну антипасивну функцію та не може розглядатися як універсальний критерій належної процесуальної поведінки в умовах множинності суб'єктів колективного

захисту. Його ізольоване застосування створює ризик ототожнення належності поведінки з процесуальним максималізмом. У зв'язку з цим у статті сформульовано доктрину процесуальної достатності колективного захисту як загальний координаційний принцип, що дає змогу оцінювати як дефіцит, так і надмірність процесуальної активності з урахуванням конкретних обставин процедури неплатоспроможності.

Запропонована доктрина розширює методологічні можливості правозастосування, не підміняючи судовий розсуд і не обмежуючи процесуальну автономію суб'єктів, а інтегруючи їхні ініціативи в спільну рамку оцінки колективного результату. Її застосування змінює оптику судової оцінки з ретроспективного пошуку “невикористаних можливостей” на аналіз обґрунтованості та співмірності обраної процесуальної стратегії, що підвищує передбачуваність правозастосування та ефективність процедур банкрутства як інструменту колективного захисту прав кредиторів.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Munenori Yagyu, *The Life-Giving Sword: Secret Teachings from the House of the Shogun* (Translated by William Scott Wilson, Shambhala Publications 2012).
2. Butyrська І, *Pravovyi status uchashnykiv spravy pro bankrutstvo* (Tekhnodruk 2017) (in Ukrainian).
3. Poliakov B, Poliakov R, *Aktualni problemy zakhystu mainovykh prav ta interesiv kredytoriv u protseduri bankrutstva (nespromozhnosti) v Ukraini ta deiakykh krainakh Yevropy* (NDI pryvatnoho prava i pidpriemnytstva imeni akad. F. H. Burchaka NAPrN Ukrainy 2025) (in Ukrainian).

Journal articles

4. Banasik P, Godlewska M, Kędzierski P, Morawska S, Turek J, ‘The Pro-Debtor and Pro-Creditor Models – Comparison of the Effectiveness of Bankruptcy Law’ [2022] 4 *Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie* 19–30 <https://doi.org/10.33119/KNOP.2022.66.4.2>.
5. Fagetan A M, ‘Corporate Insolvency Laws in Selected Jurisdictions: US, England, France, and Germany – A Comparative Perspective’ [2025] 14(2) *Laws* <https://doi.org/10.3390/laws14020021>.
6. Keay A, ‘The Harmonization of the Avoidance Rules in European Union Insolvencies’ [2017] 66(1) *International & Comparative Law Quarterly* 79–105 <https://doi.org/10.1017/S0020589316000518>.
7. Belianevych O, ‘Pro zastosuvannya u spravakh pro bankrutstvo konstruktsii fraudatornoho pravochynu’ [2022] 1 *Pravnychi chasopys Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa* 18–25 <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2021.2.2> (in Ukrainian).
8. Kolohoida O, ‘Zakhyst prav ta interesiv kredytoriv u razi neplatospromozhnosti hospodarskoho tovarystva’ [2023] 9 *Pravo Ukrainy* 96–114 <https://doi.org/10.33498/louu-2023-09-096> (in Ukrainian).
9. Kolpakov V, Samoilenko H, Yevtushenko D, ‘Dotrymannia pryntsyphu dobrosovisnosti zdiisnennia protsedur u sferi bankrutstva: yak predmet sudovoho oskarzhennia v umovakh voiennoho stanu’ [2025] 7 *Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal* 433–437 <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-7/104> (in Ukrainian).

- Poiedynok V, Kovalenko I, 'Vidpovidalnist dyrektoriv u protsedurakh nespromozhnosti (bankrutstva) za zakonodavstvom YeS ta okremykh derzhav-chleniv YeS' [2021] 1 *Ekonomika ta pravo* 48–57 <https://doi.org/10.15407/econlaw.2021.01.048> (in Ukrainian).

Theses

- Butyrskiy A, 'Pravove rehuliuвання zakhodiv shchodo vidnovlennia platospromozhnosti borzhnyka' (dys kand yuryd nauk, 2007) (in Ukrainian).
- Donkov S, 'Protsesualna nezalezhnist arbitrazhnoho keruiuchoho v protsedurakh bankrutstva' (dys d-ra filos 081 *Pravo*, 2023) (in Ukrainian).
- Hrabovan L, 'Pohashennia vymoh kredytoriv u protseduri bankrutstva' (dys kand yuryd nauk, 2017) (in Ukrainian).
- Huryh M, 'Vyznannia nediisnykh pravochyniv borzhnyka u protseduri bankrutstva' (dys kand yuryd nauk, 2013) (in Ukrainian).
- Kabenok Yu, 'Pravove rehuliuвання arbitrazhnoho upravlinnia v protseduri bankrutstva v Ukraini' (dys kand yuryd nauk, 2018) (in Ukrainian).
- Latynin O, 'Pravove rehuliuвання zakhystu prav kredytoriv u spravi pro nespromozhnist (bankrutstvo)' (dys kand yuryd nauk, 2012) (in Ukrainian).
- Raicheva S, 'Vidokremlene provadzhennia u spravakh pro bankrutstvo' (dys d-ra filos. 081 *Pravo*, 2025) (in Ukrainian).
- Riabtseva Ya, 'Pravovyi status arbitrazhnoho keruiuchoho' (dys kand yuryd nauk, 2006) (in Ukrainian).
- Vechirko I, 'Pravove rehuliuвання protsesualnykh vidnosyn u spravakh pro bankrutstvo v Ukraini' (dys kand yuryd nauk, 2011) (in Ukrainian).

Artem Danilov

THE DOCTRINE OF PROCEDURAL SUFFICIENCY
AS AN INSTRUMENT FOR COORDINATING COLLECTIVE PROTECTION
IN BANKRUPTCY PROCEEDINGS

ABSTRACT. This article examines the procedural activity of the insolvency practitioner, individual creditors, and the creditors' committee in bankruptcy proceedings through the lens of the formation of the insolvency estate as the key indicator of the effectiveness of collective insolvency protection. It is argued that the plurality of actors empowered to initiate procedural actions with collective proprietary consequences should not be perceived as a mere aggregation of autonomous procedural statuses, but rather as an institutional characteristic of modern insolvency proceedings.

The article introduces the analytical concept of "subjects of collective protection" and demonstrates that the principles developed in judicial practice – most notably the principle of insolvency immunity and the principle of the insolvency practitioner's unquestionable completeness of actions – while performing an important protective function, do not provide a sufficient framework for coordinating procedural plurality. These principles operate primarily as ex post safeguards against individual enforcement and procedural passivity, but remain methodologically limited in addressing the risks of excessive, fragmented, or uncoordinated procedural activity.

In response to these limitations, the article substantiates the doctrine of procedural sufficiency of collective protection as a general coordinating principle for both ex ante and ex post assessment of procedural behaviour in bankruptcy proceedings. Procedural sufficiency is conceptualised not as a quantitative benchmark of minimum or maximum activity, but as a functional criterion aimed at ensuring a reasonable balance between necessary procedural intervention and the avoidance of procedural inflation, duplication of actions, and unjustified depletion of the insolvency estate.

The proposed doctrine shifts the analytical focus from the formal admissibility of individual procedural initiatives to their proportionality, coherence, and contribution to the collective material outcome, namely the preservation and enhancement of the insolvency estate and the

overall level of creditor satisfaction. Particular attention is paid to the asymmetry of procedural rights and responsibilities, whereby multiple actors possess autonomous procedural standing, while responsibility for the collective result is largely concentrated on the insolvency practitioner.

The article concludes that procedural sufficiency serves as a conceptual bridge between procedural autonomy and collective responsibility. It complements existing judicial standards without replacing them and provides a doctrinal framework for coordinating procedural strategies among the subjects of collective protection, enhancing predictability, efficiency, and integrity of bankruptcy proceedings.

KEYWORDS: bankruptcy proceedings; insolvency estate; collective protection of creditors; insolvency practitioner; creditors' committee; procedural sufficiency; procedural coordination; insolvency immunity.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

Олег Предместніков

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
завідувач кафедри права Мелітопольського державного
педагогічного університету імені Богдана Хмельницького
(Запоріжжя, Україна)
ResearcherID: IAO-1664-2023
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8196-647X>
predmestnikov@ukr.net

Віктор Гапотій

кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
Мелітопольського державного педагогічного університету
імені Богдана Хмельницького
ResearcherID: V-7230-2017
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2604-8809>
(Запоріжжя, Україна)
gapoty.viktor@gmail.com

УДК 343.352:347.965:35

БАЛАНС АНТИКОРУПЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ ТА НЕЗАЛЕЖНОСТІ АДВОКАТУРИ: АНАЛІЗ ПРОПОЗИЦІЙ НАЗК ДО СТРАТЕГІЇ 2026–2030

АНОТАЦІЯ. Стаття порушує проблему пошуку балансу між посиленням антикорупційного контролю та збереженням інституційної незалежності адвокатури в Україні в рамках пропозицій НАЗК до проекту Антикорупційної стратегії на 2026–2030 рр. Актуальність дослідження обраного питання зумовлена поширенням антикорупційної політики на сферу адвокатури як незалежного конституційного інституту громадянського суспільства та ризиками, пов'язаними із трансформацією антикорупційних механізмів у засоби інституційного тиску, оскільки це може негативно вплинути на гарантії права на правничу допомогу та справедливий суд.

Мета статті полягає в аналізі та оцінці пропозицій НАЗК до проекту Антикорупційної стратегії на 2026–2030 рр. з точки зору забезпечення балансу між ефективним антикорупційним контролем і збереженням інституційної незалежності адвокатури, а також визначенні ризиків та шляхів їх мінімізації.

У процесі дослідження застосовано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи пізнання, зокрема формально-юридичний, системний, порівняльно-правовий, що дало змогу дослідити співвідношення норм національного законодавства, положень Конституції, міжнародних та європейських стандартів незалежності адвокатури, а також підходів НАЗК до формування антикорупційної політики.

У результаті дослідження встановлено, що запропоновані НАЗК положення у сфері адвокатури та надання правничої допомоги містять низку дискусійних аспектів, пов'язаних із розширенням державного контролю, зокрема у сфері дисциплінарної відповідальності, доступу до професії, фінансової прозорості та організації адвокатського самоврядування. Обґрунтовано, що такі підходи можуть призвести до порушення принципів пропорційності, правової визначеності та незалежності адвокатури, гарантованих Конституцією та міжнародними нормативними документами.

У висновках наголошено, що Антикорупційна стратегія в частині, яка стосується адвокатури, має виконувати роль рамкового програмного документа, який визначає загальні альтернативні орієнтири без прямого втручання в діяльність адвокатури. Забезпечення реального балансу між публічним інтересом у протидії корупції та гарантіями незалежності адвокатської діяльності має підсилюватися дотриманням принципів прозорості дисциплінарних процедур і залученням незалежного, зокрема міжнародного, експертного контролю.

Ключові слова: антикорупційна діяльність; контроль; адвокатура; правова допомога; НАЗК; повноваження.

Антикорупційна політика в Україні вийшла за межі класичного державного сектору, поширюючись на сфери, які за своєю правовою природою є самоврядними та інституційно незалежними. Однією із таких сфер є адвокатура – незалежний інститут громадянського суспільства, який створений для забезпечення реалізації права на правничу допомогу та ефективний захист прав людини. У рамках цього проблема пошуку балансу між необхідністю встановлення ефективних шляхів протидії та дотриманням конституційних гарантій незалежності адвокатської діяльності постає особливо гостро. Запропоновані НАЗК положення до Антикорупційної стратегії на 2026–2030 рр.¹ засвідчують наміри посилити державний контроль у сфері адвокатури, зокрема шляхом розширення механізмів фінансового та дисциплінарного впливу. Водночас проєкт Стратегії не містить чітких критеріїв меж такого втручання, належне обґрунтування його необхідності та оцінки ризиків для самоврядного характеру адвокатури. Це породжує серйозні сумніви щодо відповідності запропонованих підходів принципам верховенства права, пропорційності та правової визначеності.

Однак, незважаючи на реальні перспективи, відсутність чітко вибудованих запобіжників антикорупційного контролю може трансформуватися із інструменту захисту публічного інтересу в засіб інституційного тиску на адвокатуру. Така ситуація створює ризики використання дисциплінарних і контрольних механізмів для впливу на адвокатів, які здійснюють захист у резонансних справах, що в підсумку підриває довіру до правової системи загалом. Водночас ігнорування корупційних ризиків у діяльності адвокатури є неприпустимим, оскільки підриває авторитет професії та негативно впливає на її соціальну функцію. Саме ця дилема – між необхідністю невідворотності відповідальності та збереженням професійної незалежності – і формує ключову наукову проблему дослідження, що потребує ґрунтовного право-

¹ Проєкт Антикорупційної стратегії на 2026–2030 роки: шлях від ідеї до комплексного державного рішення <<https://nazk.gov.ua/uk/antykoryupsiyna-strategiya-na-2026-2030-roky>> (дата звернення 27.03.2026).

вого аналізу та вироблення збалансованих підходів до подальшого формування державної антикорупційної політики.

Наукові дослідження проблематики антикорупційної політики у сфері адвокатури зосереджуються на пошуку балансу між ефективним державним контролем та гарантіями інституційної незалежності адвокатури. Дослідження В. Кім² обґрунтовують позицію щодо неприпустимості прямого втручання антикорупційних органів у діяльність адвокатури як самоврядного конституційного інституту. Вчений О. Іванов³ зосереджує увагу на принципах діяльності НАЗК у частині законності, пропорційності та підзвітності, як базових орієнтирів реалізації антикорупційної політики. Нормативно-правові акти, зокрема Закон України “Про запобігання корупції”⁴ та “Про адвокатуру й адвокатську діяльність”⁵, формують правову основу для розмежування повноважень держави та професійного самоврядування. У праці В. Якуша⁶ визначає політику НАЗК та її роль у вертикалі влади. Конституція України⁷ закріплює незалежність адвокатури, визначаючи межі допустимого антикорупційного впливу. Дослідник А. Баран⁸ розглядає адвокатуру як важливий суб’єкт формування культури доброчесності та запобігання корупції, а Д. Цехан і М. Білошкурський⁹ аналізують проблеми притягнення адвокатів до відповідальності за корупційні правопорушення, наголошуючи на необхідності уніфікації законодавства та практики його застосування. У науковій праці М. Старовойт¹⁰ підкреслює доцільність залучення адвокатури як активного учасника формування антикорупційної політики, а не виключний об’єкт контролю. Незважаючи на розробленість цієї теми, питання залишається відкритим і потребує додаткового опрацювання.

МЕТА СТАТТІ полягає в аналізі та оцінці пропозицій НАЗК до проекту Антикорупційної стратегії на 2026–2030 рр. з точки зору забезпечення балансу між ефективним антикорупційним контролем і збереженням інституційної

² В Кім, ‘Адвокатура: чи може антикорупційна стратегія розрубати гордіїв вузол’ (16 січня, 2026) <<https://zn.ua/ukr/anticorruption/advokatura-chi-mozhe-antikoruptionsijna-stratehija-rozrubati-hordijiv-vuzol-.html>> (дата звернення 27.03.2026).

³ О Іванов, ‘Принципи діяльності національного агентства з питань запобігання корупції’ [2019] 5 Підприємство, господарство і право 142–146 <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.25>.

⁴ Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>> (дата звернення 27.03.2026).

⁵ Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>> (дата звернення 27.03.2026).

⁶ Вікторія Якуша, ‘Антикорупційна вертикаль не може «опікуватися» адвокатурою як інститутом, – т.в.о. голови ВКДКА’ (Закон і Бізнес 29.12.25) <https://zib.com.ua/ua/170408-antikoruptionsijna_vertikal_ne_mozhe_opikuvatisya_advokaturou_u.html> (дата звернення 27.03.2026).

⁷ Конституція України від 28.06.1996 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення 27.03.2026).

⁸ А Баран, ‘Роль адвокатури у запобіганні корупції’, *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє: матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф.* (Н Бакаянова (гол редкол), Фенікс 2022) 104–107.

⁹ Д Цехан, М Білошкурський, ‘Притягнення адвокатів до відповідальності за корупційні правопорушення: проблеми законодавства та процесуальних аспектів’ [2025] 36 Юридичний бюлетень 108–116 <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2025.36.13>.

¹⁰ М Старовойт, ‘Теоретичні засади участі адвоката у формуванні антикорупційної політики в економічній сфері’ [2025] 16 Проблеми сучасних трансформацій <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-16-01-03>.

незалежності адвокатури, а також у визначенні можливих правових ризиків і шляхів їх мінімізації.

Корупція в Україні є прямою загрозою верховенству права. Державні органи, які ведуть боротьбу, – зацікавлені в її викоріненні, оскільки від цього залежить розвиток держави та престиж на міжнародній арені. Ефективна антикорупційна політика в Україні повинна реалізовуватися з дотриманням конституційних принципів, зокрема принципу незалежності правничих професій, серед яких чільне місце посідає адвокатура як інститут громадянського суспільства. Пошук балансу між антикорупційним контролем та гарантіями незалежності адвокатської діяльності в рамках підготовки Антикорупційної стратегії 2026–2030 рр. належить до одного із пріоритетних завдань державної політики, спрямованої на зниження корупційних правопорушень у суспільстві.

Як слушно зауважує В. Кім, коли йдеться про корупцію в судових органах, адвокатура залишається поза увагою корупційних діянь. Шукаючи захисту порушених прав, громадяни часто стають заручниками корупційних схем¹¹. Як системне явище корупція становить одну із найгостріших загроз ефективному функціонуванню державних інституцій, утвердженню верховенства права і розвитку публічного управління загалом. Антикорупційна політика є не лише нормативно-декларативним інструментом, а й практичним механізмом, здатним забезпечити системне запобігання, виявленню та протидії корупційним проявам у державних органах і в суспільстві загалом. Зміст антикорупційної політики полягає в поєднанні законодавчих ініціатив, адміністративних важелів, заходів контролю та програм, спрямованих на формування культури прозорості, відповідальності й дотримання принципів верховенства права. Окреслений підхід сприяє встановленню правил поведінки, а також ефективної системи моніторингу, оцінки ризиків і стимулювання добросовісної поведінки у всіх сферах публічного управління.

Вчений О. Іванов зазначає, що принципи запобігання корупції є одними із найважливіших складових елементів процесуальних засад запобігання корупції. Національне агентство запобігання корупції виступає інституційним суб'єктом формування та реалізації державної антикорупційної політики, забезпечуючи практичну імплементацію зазначених принципів у діяльність органів публічної влади. Шляхом розроблення антикорупційних стратегій, здійснення моніторингу та оцінки корупційних ризиків, контролю за дотриманням вимог фінансової прозорості та етичної поведінки НАЗК сприяє утвердженню таких базових принципів, як законність, прозорість, підзвітність, пропорційність та невідворотність відповідальності. Ефективність діяльності НАЗК залежить і від дотримання балансу між повноважен-

¹¹ Кім (н 2).

нями державного контролю та повагою до автономії інших інститутів. Це є необхідною умовою сталого розвитку антикорупційної системи¹².

Стаття 4 Закону України “Про запобігання корупції” визначає, що НАЗК є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізацію антикорупційної політики. Частина 2 ст. 11 Закону до повноважень Національного агентства відносить, у тому числі, й “розроблення проєктів Антикорупційної стратегії та державної антикорупційної програми з виконання Антикорупційної стратегії”. У рамках цього ініціювання підготовки та винесення на публічне обговорення пропозицій до Антикорупційної стратегії на 2026–2030 рр. є реалізацією прямо визначених законом повноважень НАЗК. Ініціювання підготовки Антикорупційної стратегії дало змогу окреслити наявні проблеми у сфері запобігання корупції, визначити корупційні ризики в окремих секторах та залучити до обговорення ширше коло суб’єктів.

Винесена НАЗК на громадське обговорення пропозиції по підрозділу “Адвокатура та правнича допомога” проєкту Антикорупційної стратегії на 2026–2030 рр. засвідчила прагнення органу посилити антикорупційний контроль у сфері надання правничої допомоги. У цих пропозиціях увага зосереджується на нібито недостатньому рівні прозорості в діяльності адвокатури, відсутності чіткого визначення складів дисциплінарних проступків, а також на обмеженості переліку дисциплінарних стягнень, які застосовуються в межах дисциплінарного провадження щодо адвокатів.

Деякі науковці з насторогою ставляться до змісту підрозділу Антикорупційної стратегії “Адвокатура та правнича допомога”, зазначаючи, що НАЗК використали як майданчик, у який формально помістили підрозділ про адвокатуру і правничу допомогу, не заглибившись у зміст адвокатської діяльності¹³. Варто наголосити, що питання адвокатури для НАЗК не виникло вчора. Тривалий час НАЗК намагалося увійти в цю сферу через механізм контролю, зокрема, шляхом поширення вимог електронного декларування на членів органів адвокатури. Однак тоді самим НАЗК було визнано, що адвокатура є незалежним інститутом громадянського суспільства, діяльність якого не пов’язана із виконанням функцій держави чи органів місцевого самоврядування, а відтак запровадження державного контролю у формі декларування може розцінюватися як втручання та потребує перевірки на відповідність конституційним гарантіям.

Згодом позиція НАЗК знову зазнала змін, перейшовши до протилежного підходу, обґрунтовуючи необхідність віднесення членів ВКДКА і дисциплінарних палат КДКА до суб’єктів декларування. Така трансформація підходів фактично надала агентству інструмент постійного впливу на осіб, які здійснюють дисциплінарні повноваження в адвокатурі, попри те, що

¹² Іванов (н 3).

¹³ Якуша (н 6).

за своєю правовою природою ця функція є самоврядною, а не державною. У рамках цього участь НАЗК у формуванні відповідних положень Антикорупційної стратегії має не лише декларативний, а й прикладний характер, оскільки дає змогу закріпити бажаний підхід у документі стратегічного рівня. Окрім того, конструктивна фахова дискусія можлива лише за умови предметного аналізу конкретних норм і практичних рішень, а не шляхом використання узагальнених оціночних формулювань.

Стаття 5 Закону України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність” визначає, що адвокатура є незалежною від органів державної влади та місцевого самоврядування, їх посадових осіб, а держава своєю чергою повинна створювати належні умови для її діяльності, забезпечуючи дотримання гарантій адвокатської діяльності.

Стаття 131² Конституції України також підкреслює, що адвокатура є незалежним конституційним інститутом, а будь-які твердження про “обов’язок держави втручатися” в її діяльність є антиконституційними за своїм змістом та несумісними з європейськими стандартами Ради Європи¹⁴ і принципами ООН щодо ролі адвокатів¹⁵. До повноважень НАЗК не належить конституційна чи законодавча дискреція формувати, ініціювати чи моделювати державну політику у сфері адвокатури та адвокатського самоврядування, оскільки адвокатура це незалежний конституційний інститут, а спроби нав’язати їй зміни під виглядом “антикорупційної стратегії”, зокрема, й на умовах доступу до професії, організації органів адвокатського самоврядування, дисциплінарних процедур або фінансових механізмів їх діяльності, свідчить про вихід НАЗК за межі визначених законом повноважень.

Виходячи із установленого, важливо зазначити, що Антикорупційна стратегія, представлена НАЗК суперечить ст. 131² Конституції України, яка гарантує незалежність адвокатури, а також європейським стандартам Ради Європи та Основним принципам ООН щодо ролі адвокатів. Рада адвокатів у процесі коментування Антикорупційної стратегії НАЗК розцінює реформування як пряме, грубе та системне втручання органу виконавчої влади у діяльність незалежного конституційного інституту. Крім того, ставиться під сумнів і компетентність “експертів”, які були залучені до обговорення Стратегії.

Антикорупційна стратегія містить п’ять проблем і сім очікуваних стратегічних результатів, які необхідно досягти протягом п’яти років. Зміст Стратегії полягає в тому, щоб унеможливити втручання в щоденну діяльність

¹⁴ Див.: Конвенція Ради Європи про захист професії адвоката. CM(2024)191-add1final. 12 березня 2025 р. <https://vkksu.gov.ua/sites/default/files/konvenciya-pro-zahyst-prav-advokativ_final_1.pdf> (дата звернення 27.03.2026); Рекомендація № R (2000) 21 Комітету Міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 727 засіданні заступників міністрів 25 жовтня 2000 р. <https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_2000_21_2000_10_25.pdf> (дата звернення 27.03.2026).

¹⁵ Див.: Основні положення про роль адвокатів (Прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у серпні 1990 р.) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835#Text> (дата звернення 27.03.2026).

органів адвокатського самоврядування, а натомість сформувавши законодавчі зміни шляхом оновлення професійної ланки адвокатури. З-поміж ключових проблем, які внесено до Стратегії і стосовно яких існує дискусія, виокремлюють кілька основних аспектів. По-перше, це недостатня демократичність процедур формування органів адвокатського самоврядування та наявність структурного дисбалансу між регіональним і загальнонаціональним рівнями управління. Діючі механізми делегування повноважень і прийняття рішень не повною мірою забезпечують належне представництво адвокатів з регіонів, провокуючи сумніви щодо легітимності окремих управлінських рішень і знижуючи рівень довіри до інститутів самоврядування. По-друге, увага в Стратегії приділена корупційним ризикам і застарілій процедурі доступу до адвокатської професії. Складність і непрозорість окремих етапів допуску, а також надмірна дискреція уповноважених органів створюють умови для зловживань і вибіркового застосування правил, які суперечать рівності та відкритій конкуренції. По-третє, проблемним залишається питання фактичної монополізації системи підвищення кваліфікації адвокатів. Натепер в Україні відсутні акредитовані провайдери надання освітніх послуг. Через це професійний розвиток адвокатів обмежений, а якість навчальних програм, які можуть використовуватися як інструмент непрямого впливу на професійну спільноту – знижена.

По-четверте, дисциплінарна процедура розглядається як така, що потребує значного вдосконалення, зважаючи на прозорість і процесуальні гарантії. Недостатня визначеність підстав дисциплінарної відповідальності, обмежені механізми захисту адвоката та ризик використання дисциплінарних проваджень як засобу тиску ставлять під загрозу принцип незалежності адвокатської діяльності. Окрім того, у проєкті Стратегії зосереджується увага на проблемі фінансової непрозорості адвокатури, зокрема в частині управління коштами органів самоврядування. Відсутність чітких і доступних механізмів фінансової звітності негативно впливає на рівень довіри в середині професійної спільноти, створюючи підґрунтя для конфліктів і підозр у зловживаннях. Порушені питання свідчать про необхідність системного оновлення внутрішніх механізмів функціонування адвокатури. Водночас їх вирішення потребує обережного підходу, який би поєднував підвищення прозорості та підзвітності зі збереженням самоврядної природи й незалежності адвокатури як ключового елементу правової держави.

Як слушно зауважує А. Баран, протидія корупції потребує глибокого усвідомлення суспільством масштабів і небезпеки цього явища. Трансформація установок, ціннісних орієнтирів і правової культури має лягти в основу боротьби з цим явищем. Своєчасна й ефективна реакція держави – це один із необхідних етапів у боротьбі з корупцією. Модернізація антикорупційної політики та вдосконалення відповідних інституцій на державному рівні свідчать про її прагнення забезпечити захист публічних інтересів, ут-

вердити принципи верховенства права та створити належні умови для сталого розвитку демократичного суспільства, в якому доброчесність і правова визначеність є базовими цінностями.

Важливим складником загальної антикорупційної системи є неухильне дотримання адвокатами вимог законодавства, зокрема й пов'язаного із запобіганням корупційним ризикам. Саме від відповідального ставлення адвокатської спільноти до стандартів доброчесності та правомірної поведінки залежатиме сталий розвиток інституту адвокатури й належного виконання ними своєї місії в демократичній правовій державі¹⁶.

Вчені Д. Цехан і М. Білошкурський підкреслюють, що з огляду на підсилену актуальність протидії корупції, а також збільшенню кількості адвокатів, причетних до вчинення корупційних правопорушень, особливої ваги набуває формування такої антикорупційної політики, яка б повною мірою забезпечувала реальну невідворотність відповідальності. Натепер головним завданням у цьому напрямі залишається створення на нормативному та процесуальному рівнях умов, за яких притягнення адвокатів до відповідальності за корупційні правопорушення не супроводжувалося б підризом гарантій їх професійної незалежності та не перетворювалося б на інструмент кримінального переслідування або тиску. Значна кількість гарантій адвокатської діяльності, визначених на законодавчому рівні, має забезпечити ефективний захист прав адвокатів. Водночас у правозастосовній практиці такі гарантії інколи можуть використовуватися як підстава для уникнення кримінальної відповідальності. У зв'язку із цим необхідність узгодження чинного законодавства та уніфікації практики його застосування має важливе значення з огляду на досягнення балансу між забезпеченням незалежності адвокатури та ефективною протидією корупційним проявам¹⁷.

Науковець М. Старовойт підтверджує, що необхідність реформування адвокатури в Україні назривала давно. Одним із ключових елементів цього непростого процесу є заходи, пов'язані з подоланням корупції. Натепер основними проблемами, які перешкоджають ефективній участі адвоката у формуванні антикорупційної політики є відсутність нормативно-правового закріплення антикорупційної підтримки у вітчизняному законодавстві, зокрема Законі України "Про адвокатуру та адвокатську діяльність", що значно обмежує правові підстави для їхнього залучення. Наступною проблемою є недовіра між органами влади та адвокатурою, яка історично сформувалася внаслідок сприйняття адвокатів та опонентів держави, ускладнюючи співпрацю між ними. Ще однією не менш важливою проблемою є низький рівень міжгалузевої комунікації між адвокатами, економістами та держав-

¹⁶ Баран (н 8).

¹⁷ Цехан, Білошкурський (н 9).

ними службовцями, що своєю чергою перешкоджає координації зусиль у боротьбі з корупцією¹⁸.

На основі проведеного дослідження важливо зазначити, що антикорупційна стратегія це крок уперед, однак без залучення міжнародного контролю домогтися її ефективного впровадження неможливо. Прийняття нового Закону про адвокатуру з комісією міжнародників, запровадження реєстру адвокатів з даними про дисциплінарні стягнення, проведення аудиту Національної асоціації адвокатів України незалежними експертами – все це, на думку дослідників, може ефективніше вплинути на антикорупційні зміни в адвокатурі, ніж регулювання її діяльності Антикорупційною стратегією НАЗК. Без залучення міжнародних партнерів баланс антикорупційного контролю та незалежність адвокатури залишається під питанням. Відсутність зовнішнього, неупередженого нагляду послаблює довіру до реформ і створює передумови для політично вмотивованого втручання в діяльність адвокатури. Міжнародні наглядачі спроможні забезпечити додаткові гарантії прозорості, відповідності європейським стандартам та збереженню автономії адвокатури як ключового елемента правової держави. Окреслені заходи сприятимуть реальному, а не формальному впровадженню антикорупційних змін.

Вважаємо, що Антикорупційна стратегія на 2026–2030 рр. у частині, яка стосується адвокатури, повинна сприйматися не як інструмент прямого регулювання, а як рамковий орієнтир на найбільш вразливі сектори адвокатури, які підлягають врегулюванню в межах здійснення адвокатських повноважень. Рамковий орієнтир передбачає стратегічний, програмний документ, який окреслює загальні цілі, принципи та напрями запобігання корупційним ризикам, не замінюючи його загальнообов'язковими правовими нормами й не втручаючись у механізми професійного самоврядування. Тобто Антикорупційна стратегія повинна визначати ціннісні та методологічні орієнтири, що ґрунтуються на прозорості, підзвітності, доброчесності, недопущенні конфлікту інтересів тощо. Реалізація зазначених принципів повинна здійснюватися самою адвокатурою через внутрішні регуляторні інструменти, дисциплінарні процедури та стандарти професійної етики, оскільки адвокатура є незалежним інститутом, що забезпечує право на захист, а також європейським стандартам, згідно з якими держава зобов'язана утримуватися від надмірного впливу на адвокатську діяльність.

У рамках цього баланс між ефективністю антикорупційного контролю та незалежністю адвокатури ґрунтується на співвідношенні публічного інтересу антикорупційної політики НАЗК та професійної автономії адвокатури. Це означає, що будь-які антикорупційні механізми не повинні створювати інструменти тиску на адвокатів, обмежувати адвокатську таємницю, а також ставити адвокатуру в залежність від органів виконавчої влади.

¹⁸ Старовойт (н 10).

Отже, реалізація Антикорупційної стратегії НАЗК у сфері адвокатури повинна здійснюватися з дотриманням принципу субсидіарності, тобто за умови, коли держава визначає загальні антикорупційні пріоритети, тоді як конкретні механізми їх впровадження сформовані в межах професійного самоврядування, із можливим залученням незалежного та міжнародного експертного контролю. Оскільки Антикорупційна стратегія є програмним документом, а не нормативним документом прямої дії, вона не встановлює безпосередніх правових обов'язків для адвокатів і не змінює конституційно закріплених гарантій незалежності адвокатури. Однак потенційна конституційна колізія може виникнути на етапі реалізації окремих положень стратегії. Згідно зі ст. 131² Конституції адвокатура є незалежним інститутом, що забезпечує професійну правничу допомогу, а тому будь-які форми державного контролю, у тому числі й антикорупційного, є незаконними. Зважаючи на це, Антикорупційна стратегія не суперечить Конституції, доки вона не використовується як рамковий орієнтир для формування політики добросовісності, а не як підстава для поширення на адвокатуру механізмів, які правомірно використовуються для інших суб'єктів владних повноважень. У випадку посилення прямого впливу НАЗК на адвокатуру, це може розцінюватися як порушення конституційного принципу незалежності та невідповідності європейським стандартам. Як наслідок, роль Антикорупційної стратегії полягає не в її змісті як стратегічного документа, а в способах та межах її практичного впровадження, які мають бути чітко обмежені та юридично виважені.

Висновки. На основі проведеного дослідження встановлено, що Антикорупційна стратегія на 2026–2030 рр. натеper виконує роль рамкового документа, і без внесення відповідних змін до Конституції України та профільних нормативно-правових актів не може перетворитися на інструмент прямого державного контролю над адвокатською діяльністю. Надмірне розширення повноважень органів виконавчої влади у сфері адвокатури створює ризики втручання у професійну автономію та порушення європейських стандартів правничої професії. Баланс між антикорупційним контролем і незалежністю адвокатури можливий за умови пріоритету самоврядних механізмів, прозорості дисциплінарних процедур, а також мінімізації зовнішнього впливу. Важливу роль у забезпеченні балансу відіграє також міжнародний експертний контроль. Подальші дослідження необхідно спрямувати на розробку оптимальної моделі взаємодії держави та адвокатури в антикорупційній політиці без перешкоди для незалежного захисту.

REFERENCES

Bibliography

Journal articles

1. Ivanov O, 'Pryntsypy diialnosti natsionalnoho ahentstva z pytan zapobihannia koruptsii' [2019] 5 *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo* 142–146 <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.25> (in Ukrainian).
2. Starovoit M, 'Teoretychni zasady uchasti advokata u formuvanni antykoruptsiinoi polityky v ekonomichnii sferi' [2025] 16 *Problemy suchasnykh transformatsii* <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-16-01-03> (in Ukrainian).
3. Tsekhan D, Biloshkurskyi M, 'Prytiahnennia advokativ do vidpovidalnosti za koruptsiini pravoporushennia: problemy zakonodavstva ta protsesualnykh aspektiv' [2025] 36 *Yurydychnyi biuletен* 108–116 <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2025.36.13> (in Ukrainian).

Newspaper articles

4. Kim V, 'Advokatura: chy mozhe antykoruptsiina stratehiia rozrubaty hordiiv vuzol' (16 sichnia, 2026) <<https://zn.ua/ukr/anticorruption/advokatura-chi-mozhe-antikoruptsiina-stratehiia-rozrubati-hordijiv-vuzol-.html>> (accessed 27.03.2026) (in Ukrainian).
5. Yakusha V, 'Antykoruptsiina vertykal ne mozhe «opikuvatysia» advokaturou yak instytutom, – t.v.o. holovy VKDKA' (*Zakon i Biznes* 29.12.25) <https://zib.com.ua/ua/170408-antikorupciyna_vertikal_ne_mozhe_opikuvatysia_advokaturou_y.html> (accessed 27.03.2026) (in Ukrainian).

Conference papers

6. Baran A, 'Rol advokatury u zapobihanni koruptsii', *Advokatura: mynule, suchasnist ta maibutnie: materialy XII Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (N Bakaianova (hol redkol), Feniks 2022) 104–107 (in Ukrainian).

Oleh Predmestnikov
Viktor Gapotii

BALANCE OF ANTI-CORRUPTION CONTROL AND INDEPENDENCE OF THE ADVOCACY: ANALYSIS OF THE NACP PROPOSALS FOR THE 2026–2030 STRATEGY

ABSTRACT. The article raises the problem of finding a balance between strengthening anti-corruption control and preserving the institutional independence of the bar in Ukraine within the framework of the NACP's proposals for the draft Anti-Corruption Strategy for 2026–2030. The relevance of the study of the selected issue is due to the spread of anti-corruption policy to the field of the bar as an independent constitutional institution of civil society and the risks associated with the transformation of anti-corruption mechanisms into means of institutional pressure, as this may negatively affect the guarantees of the right to legal aid and a fair trial.

The purpose of the article is to analyze and evaluate the NACP's proposals for the draft Anti-Corruption Strategy for 2026–2030 from the point of view of ensuring a balance between effective anti-corruption control and preserving the institutional independence of the bar, as well as identifying risks and ways to minimize them.

In the process of the study, general scientific and special-legal methods of cognition were applied, in particular formal-legal, systemic, comparative-legal, which made it possible to investigate the correlation of the norms of national legislation, provisions of the Constitution, international and European standards of independence of the bar, as well as the approaches of the NACP to the formation of anti-corruption policy.

As a result of the study, it was established that the provisions proposed by the NACP in the field of advocacy and the provision of legal aid contain a number of debatable aspects related to the expansion of state control, in particular in the field of disciplinary liability, access to the profession, financial transparency and the organization of advocate self-government. It is substantiated that such approaches may lead to a violation of the principles of proportionality, legal certainty and independence of the bar, guaranteed by the Constitution and international regulatory documents.

The conclusions emphasize that the Anti-Corruption Strategy, in the part that concerns the bar, should serve as a framework program document that defines general alternative guidelines without direct interference in the activities of the bar. Ensuring a real balance between the public interest in combating corruption and guarantees of the independence of legal practice should be strengthened by adhering to the principles of transparency of disciplinary procedures and involving independent, including international, expert control.

KEYWORDS: anti-corruption activity; control; advocacy; legal aid; NACP; powers.

МЕДИЧНЕ ПРАВО

Ольга Омельченко

докторка філософії у галузі права,
завідувачка наукового відділу
дослідження прав інтелектуальної власності
та прав людини у сфері охорони здоров'я
Науково-дослідного інституту
інтелектуальної власності НАПрН України
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3265-205X>
olhap.omelchenko@ukr.net

УДК 347.77:[608.5:575.111]](100+477)(045)

ГЕНЕТИЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЛЮДИНИ: ПРАВОВА ПРИРОДА ТА ЮРИДИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ

Анотація. У статті авторка аналізує правову природу генетичної ідентичності людини та застосування цього терміна в законодавстві України. Законодавчо закріплені обмеження щодо неприпустимості втручання в геном людини з метою видозміни генома нащадків є утіленням міжнародного консенсусу щодо заборони модифікації генома через зародкову лінію. Водночас міжнародне та національне законодавство оперує низкою термінів: генетичні ознаки людини, генетична ідентичність людини, генетичний апарат людини, визначення яких не закріплені в нормативно-правових актах та щодо яких немає офіційного юридичного тлумачення.

Мета статті полягає в дослідженні правової природи генетичної ідентичності людини в контексті застосування відповідної термінології в законодавстві України.

Принципи, встановлені Загальною декларацією ЮНЕСКО про геном людини та права людини 1997 р., щодо визнання генома спадщиною всього людства в символічному сенсі, повага до людської гідності, недопущення дискримінації, захист від зловживань та ін. все ще залишаються головними детермінантами для визначення правових меж щодо маніпуляцій з геномом людини. Натепер норми міжнародного права та національного законодавства обмежені декларативними положеннями про заборону модифікації генетичної ідентичності суб'єктів через зародкову лінію, підкреслюючи цим ідентичність особи через її належність до людського роду як біологічного виду.

Визначеність поняття генетичної ідентичності людини, зокрема в юридичному контексті, має важливе значення з огляду на необхідність запровадження спеціальних умов та обмежень у зв'язку з опрацюванням генетичних даних і перспектив розвитку і практичного застосування технологій редагування генома людини, що потребує забезпечення належного захисту прав і законних інтересів суб'єктів відповідних правовідносин.

Ключові слова: генетична ідентичність людини; генетична інформація; геном; правове регулювання; інтелектуальна власність.

Доступність і зрозумілість понятійно-категоріального апарату права загалом і чинного законодавства зокрема є важливим елементом принципу правової визначеності, що своєю чергою є фундаментальною основою правозастосування та тлумачення відповідних норм права. Право традиційно розвивається навздогін суспільним відносинам. Поступ у сфері наук про

життя наділяє людей новими можливостями, породжуючи сфери суспільних відносин, які потребують правового регулювання. Однією із таких сфер є суспільні відносини, які виникають щодо редагування генома людини та обробки генетичної інформації.

Як слушно зауважують І. Сенюта та С. Ясечко, ‘спеціальний нормативний регламент щодо таких юридичних конструкцій, як “генетична інформація” та “генетичне тестування”, в Україні лише починає формуватися¹. Хоча ідея застосування редагування генів для лікування хвороб або зміни ознак датується щонайменше 1950-ми роками та відкриттям подвійної спіралі ДНК². Однак значні досягнення науки останніх десятиліть (у 2012 р. у США було подано дві патентні заявки на технологію редагування генома CRISPR³, у 2020 р. Нобелівську премію з хімії отримали дві науковиці Е. Шарпентьє та Д. Дудна за відкриття інструменту в галузі генної інженерії CRISPR/Cas9, що широко відомий під назвою “генетичні ножиці”⁴) у цій сфері піднімають на поверхню різні аспекти редагування генома людини.

Вивченню змісту та правової природи генетичної інформації людини присвячені наукові праці І. Сенюти, С. Ясечко, О. Кохановської, Г. Крушельницької, Т. Михайліної та ін. Правові та етичні аспекти генетичної ідентичності людини досліджували Н. де Андраде, Ф. Гукуп, Ю. Ляв.

Аналіз наукових джерел показує дискусійність питання визначення змісту та правової природи генетичної інформації та генетичної ідентичності людини, а перспективи щодо маніпуляцій з геномом людини зумовлюють актуальність подальших наукових розвідок правової природи генетичної ідентичності людини для розвитку доктрини медичного права та формування науково обґрунтованих рекомендацій реформування законодавчого регулювання.

МЕТА СТАТТІ полягає в дослідженні правової природи генетичної ідентичності людини в контексті застосування відповідної термінології у законодавстві України.

У Законі України “Про державну реєстрацію геномної інформації людини” закріплено визначення: геномна інформація людини – відомості про генетичні ознаки людини⁵. Щодо цього визначення С. Ісаєнко та ін. пропонують:

¹ І Сенюта, С Ясечко, ‘Правове регулювання генетичної інформації та генетичного тестування в Україні: від правничої природи до реалізації особистих немайнових прав’ [2025] 1(35) Медичне право 44–57 <https://doi.org/10.25040/medicallaw2025.01.044>.

² Y Zheng, Y Li, K Zhou, T Li, N J VanDusen, Y Hua, ‘Precise genome-editing in human diseases: mechanisms, strategies and applications’ [2024] 9 Signal Transduction and Targeted Therapy 47 <https://doi.org/10.1038/s41392-024-01750-2>.

³ Catherine Jewell, Vijay Shankar Balakrishnan, ‘The battle to own the CRISPR–Cas9 gene-editing tool’ (April 21, 2017) <<https://www.wipo.int/en/web/wipo-magazine/articles/the-battle-to-own-the-crispcas9-gene-editing-tool-39957>> (accessed 29.01.2026).

⁴ Nobel Prize in Chemistry 2020 <<https://www.nobelprize.org/prizes/chemistry/2020/summary>> (accessed 29.01.2026).

⁵ Про державну реєстрацію геномної інформації людини: Закон України від 09.07.2022 № 2391-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/go/2391-20>> (дата звернення 29.01.2026).

внести зміни до ст. 1 Закону України “Про державну реєстрацію геномної інформації людини” із закріпленням визначення “геномної інформації” в контексті цього закону як інформації, що підлягає реєстрації, що означає дані, та сформулювати цей термін у новій редакції: “генетична інформація людини (далі – генетична інформація) – дані про генетичні ознаки людини”⁶.

Відповідно до ч. 9 ст. 10 Закон України “Про лікарські засоби” забороняється проведення клінічних досліджень у сфері генної терапії, що призводять до зміни генетичної ідентичності суб’єктів через зародкову лінію⁷. У ст. 6 Закону України “Про охорону прав на винаходи і корисні моделі” зазначено, що правова охорона не поширюється на процеси змінювання через зародкову лінію генетичної ідентичності людей⁸. Статтею 16 Конституції України встановлено обов’язок держави, з-поміж іншого, забезпечувати збереження генофонду Українського народу⁹. Детальне розкриття того, які дії вживає держава для виконання цього обов’язку, закріплено у ст. 29 Основ законодавства України про охорону здоров’я і це: комплекс заходів, спрямованих на усунення факторів, що шкідливо впливають на генетичний апарат людини, а також створює систему державного генетичного моніторингу, організовує медико-генетичну допомогу населенню, сприяє збагаченню й поширенню наукових знань у сфері генетики і демографії. Водночас цією статтею передбачено, що забороняється медичне втручання, яке може викликати розлад генетичного апарату людини¹⁰.

У законодавстві Європейського Союзу також вживається термін “генетична ідентичність”. Наприклад, відповідно до ст. 6 Директиви Європейського Парламенту та Ради 98/44/ЄС від 6 липня 1998 р. про правову охорону біотехнологічних винаходів непатентоспроможними визнаються процеси модифікації генетичної ідентичності зародкової лінії людей¹¹. Положеннями Директиви Європейського Парламенту та Ради 2001/20/ЄС від 04 квітня 2001 р. “Про наближення законів, підзаконних актів та адміністративних положень держав-членів стосовно запровадження належної клінічної практики при проведенні клінічних випробувань лікарських засобів для вживання людиною” передбачено, що не допускаються жодні випробування генної

⁶ S Iasechko, E Kokhanovskaya, I Senyuta, ‘Genetic information: legal nature and conceptual and categorical apparatus’ [2025] 3 Revista Juridica uncuritiba 382–401.

⁷ Про лікарські засоби: Закон України від 28.07.2022 № 2469-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/go/2469-20>> (дата звернення 29.01.2026).

⁸ Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII <<https://zakon.rada.gov.ua/go/3687-12>> (дата звернення 29.01.2026).

⁹ Конституція України від 28 червня 1996 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>> (дата звернення 29.01.2026).

¹⁰ Основи законодавства України про охорону здоров’я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII <<https://zakon.rada.gov.ua/go/2801-12>> (дата звернення 29.01.2026).

¹¹ Directive 98/44/EC of the European Parliament and of the Council of 6 July 1998 on the legal protection of biotechnological inventions <<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1998/44/oj/eng>> (accessed 29.01.2026).

терапії, які призводять до модифікацій генетичної ідентичності зародкової лінії суб'єкта¹².

Аналіз зазначених норм законодавства свідчить про те, що натеper чинне міжнародне та національне законодавство України оперує низкою термінів: геномна інформація, генетичні ознаки людини, генетична ідентичність людини, генетичний апарат людини, визначення яких не закріплені в нормативно-правових актах та щодо яких немає офіційного юридичного тлумачення. Оскільки згадувані терміни стосуються генома, доцільно визначити поняття генома людини.

У Загальній декларації ЮНЕСКО про геном людини та права людини¹³ 1997 р. (далі – Декларація) (передумовами прийняття якої послуговували, зокрема, наукові відкриття у сфері геноміки та подані у США патентні заявки на фрагменти генів людини, що викликало занепокоєння міжнародного співтовариства щодо комерціалізації людських генів та ін.¹⁴) вказано, що геном людини в символічному сенсі знаменує собою спадщину людства, при цьому визначення генома людини в Декларації не міститься. Проте в супровідному документі до Декларації – звіті Комітету урядових експертів з питань завершення розробки Декларації про геном людини вказано: *‘у декларації поняття генома людини стосується як повного набору генів кожної людини – у подвійному значенні генетичного матеріалу (молекули ДНК) та генетичної інформації, – так і всього спектру генів, що складають людський рід’*¹⁵.

Національний інститут дослідження генома людини, який є частиною Національних інститутів охорони здоров'я США визначає геном як: *‘весь набір інструкцій ДНК, що знаходяться в клітині. У людини геном складається з 23 пар хромосом, розташованих у ядрі клітини, а також невеликої хромосоми в мітохондріях клітини. Геном містить всю інформацію, необхідну для розвитку та функціонування особи’*¹⁶.

Отже, геном людини можна визначити як цілісну систему всього набору хромосом людського організму з усією інформацією, закодованою в молекулах ДНК, а відповідно така інформація є генетичними даними особи.

¹² Directive 2001/20/EC of the European Parliament and of the Council of 4 April 2001 on the approximation of the laws, regulations and administrative provisions of the Member States relating to the implementation of good clinical practice in the conduct of clinical trials on medicinal products for human use <<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2001/20/oj/eng>> (accessed 29.01.2026).

¹³ Загальна декларація про геном людини та права людини 1997 р. <https://zakononline.ua/documents/show/199095__199160> (дата звернення 29.01.2026).

¹⁴ F Kabata, D Thaldar, ‘The human genome as the common heritage of humanity’ [2023] 16 (1) *Frontiers in Genetics* 10–14 <https://doi.org/10.3389/fgene.2023.1282515>.

¹⁵ Committee of Governmental Experts for the Finalization of a Declaration on the Human Genome: final report <<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000109176?posInSet=1&queryId=bf21581-19d0-4d80-9578-cb0c1840e2c3>> (accessed 29.01.2026).

¹⁶ Eric Green, ‘Genome’ <<https://www.genome.gov/genetics-glossary/Genome>> (accessed 29.01.2026).

Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 р. про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) визначає генетичні дані як персональні дані, що стосуються вроджених або набутих генетичних ознак фізичної особи, надають унікальну інформацію про фізіологію чи здоров'я такої фізичної особи та такі, що отримані, зокрема, у результаті аналізу біологічної проби, взятої у відповідній фізичної особи¹⁷.

Б. Довгаль і Т. Михайліна зазначають: *‘Розширене тлумачення геномної інформації людини можна сформулювати таким чином: це (1) персональні дані людини, (2) основним носієм яких є ДНК, (3) що містить відомості про розвиток та функціонування організму індивіда та (4) використовується для ідентифікації особи’*¹⁸.

Ідентичність людини розглядається в багатьох аспектах: біологічна, національна, громадянська тощо. Наприклад, щодо відносин держави та людини йдеться про політико-правовий зв'язок та/або певну належність – громадянство, національність. Визначення української громадянської ідентичної та української національної ідентичності закріплені в Законі України “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності”¹⁹. У Оксфордському академічному словнику англійської мови ідентичність визначено як ‘характеристики, які роблять людину чи річ тим, ким вони є, та відрізняють їх від інших’²⁰.

Щодо генетичної ідентичності людини, то йдеться не про зв'язок чи усвідомлення особою належності до громадянства певної держави чи народу, а про належність особи до людського роду як біологічного виду, проте з характерними особливостями унікальними та індивідуальними для кожної окремої особи.

Ф. Гукуп (Floor M Goekoop) та ін., здійснивши аналіз використання терміна “генетична ідентичність”, виокремили шість категорій значень його застосування в різних контекстах: походження та спадщина, особиста ідентичність, початок індивідуальності, конфіденційність і власність, ділянки ДНК, клітини та гени, і зауважують: *‘Через різноманітність значень, з якими використовується та розуміється “генетична ідентичність”, необхідні*

¹⁷ Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 р. про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) від 27.04.2016 <https://zakon.rada.gov.ua/go/984_008-16> (дата звернення 29.01.2026).

¹⁸ Б. Довгань, Т. Михайліна, ‘Геномна інформація людини та її значення для ДНК-аналізу: правовий аспект’ [2023] 1 Науковий вісник Херсонського державного університету 5–9 <https://doi.org/10.32999/ksu2307-8049/2023-1-1>.

¹⁹ Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 № 2834-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/go/2834-20>> (дата звернення 29.01.2026).

²⁰ Identity (Oxford Learner’s Dictionary of Academic English) <<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/academic/identity?q=identity>> (accessed 29.01.2026).

подальші роздуми. Це вимагає медичних, правових, етичних та соціальних дебатів і скоординованої відповіді як на європейському, так і на глобальному рівнях²¹.

З огляду на зазначене використане законодавцем формулювання у ст. 29 Основ законодавства України про охорону здоров'я “медичне втручання, яке може викликати розлад генетичного апарату людини” залишає простір для питання, чи охоплюються “медичним втручанням”, для цілей цієї статті, маніпуляції щодо редагування генома людини у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях.

У межах рекодифікації Цивільного кодексу України, що з-поміж іншого зумовлене потребою в узгодженні кодексу з сучасними суспільними викликами, що виникають внаслідок розвитку цифрових технологій, біомедицини та глобалізації інформаційних процесів, у Верховній Раді України зареєстровано проєкт Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) № 14394 від 22.01.2026 (далі – проєкт ЦК України). У ст. 320 проєкту ЦК України пропонується закріпити право на генетичні дані. Водночас у ч. 5 цієї статті застосовується термін “втручання у геном людини” і зазначено: ‘втручання у геном людини можливе лише у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях, якщо не має на меті внесення будь-якої видозміни в геном нащадків’²². Однак застосування терміна “втручання у геном людини” також породжує питання, що саме необхідно розуміти під втручанням у геном людини і чи це аналогічно редагуванню генома. Так, згідно з поясненням Всесвітньої організації охорони здоров'я редагування генома – це метод внесення специфічних змін до ДНК клітини або організму, що можна використовувати для додавання, видалення або зміни ДНК у геномі²³. Враховуючи викладене, постає питання, чи охоплюється “втручанням у геном людини”, наприклад, мітохондріальна замісна терапія (мітохондріальне донорство, донорство мітохондрій) – це один із методів штучного запліднення, репродуктивна технологія, що допомагає запобігти розвитку мітохондріальних захворювань у дітей, якщо їхні матері є носіями генних мутацій мітохондріальної ДНК²⁴. З огляду на викладене “втручання” видається ширшим поняттям за редагування. Важливо конкретизувати термінологію з метою належного визначення правових меж щодо маніпуляцій з геномом людини.

²¹ F Goekoop, C G van El, G Widdershoven, N Dzinliza, M Cornel, N Evans, ‘Systematic scoping review of the concept of ‘genetic identity’ and its relevance for germline modification’ [2020] 15(1) PLoS One <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0228263>.

²² Проєкт Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) № 14394 від 22.01.2026 <<https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69528>> (дата звернення 29.01.2026).

²³ Human genome editing (WHO) <https://www.who.int/health-topics/human-genome-editing?utm_source=chatgpt.com#tab=tab_1> (accessed 29.01.2026).

²⁴ Н Стефанишин, “Три ДНК – одне дитя. Як працює мітохондріальне донорство, від чого рятує і чи дасть надію одностатевим парам?” (08 листопада 2025) <<https://nauka.ua/article/tri-dnk-odne-ditya-shcho-take-mitochondrialne-donorstvo-i-chi-stane-vono-shche-odnim-sposobom-batkivstva-sered-lgbtk-lyudej>> (дата звернення 29.01.2026).

Генетична ідентичність людини визначається біологічною індивідуальністю особи, наприклад, кольором очей, рисами, схильностями до захворювань і т. д., що в сукупності і поєднанні роблять кожну людину унікальною та відмінною від інших. Генетична ідентичність пов'язана з категорією “генетична інформація”: де останнє є вираженням першого, яке відображається у формі даних (відомостей). Усі живі організми володіють генетичною інформацією, яка містить інструкції для їхнього розвитку, функціонування та розмноження²⁵.

У науковій літературі також наголошують на важливості розрізнення генетичної ідентичності та геномної ідентичності з огляду на те, що геном людини складається із двох “компонентів”: ядерний геном, який успадковується від обох батьків і мітохондріальний геном – успадковується лише по материнській лінії. Тобто генетична ідентичність стосується лише функцій генів, а геномна ідентичність всього набору даних з ядра клітини та мітохондрій²⁶. Г. Крушельницька зауважує про недоцільність ототожнювати генетичну та геномну інформацію людини, адже:

<...> ген можна розглядати як нероздільне поєднання двох компонентів: матеріальної основи – молекул ДНК як фізичної основи, а також нематеріального змісту – інформації, що міститься в генах. На відміну від генів, матеріальним носієм геному є сама людина (жива чи мертва), її організм, виключений з цивільного обігу, тому видається, що геном людини слід ототожнювати безпосередньо з геномною інформацією²⁷.

Розрізнення генетичної ідентичності та геномної ідентичності має значення в контексті можливих маніпуляцій з геномом людини. На сьогодні існує міжнародний консенсус щодо заборони редагування генома зародкової лінії з метою продовження роду. Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину у ст. 13 встановлює, що втручання з метою видозміни генома людини може здійснюватися лише у профілактичних, діагностичних або лікувальних цілях, і тільки якщо воно не має на меті внести будь-яку видозміну у геном нащадків²⁸. Поки що жодна країна не надає прямого законодавчого дозволу на видозміну зародкової лінії з метою продовження роду. Наприклад, у Китаї, Великій Британії та США (використанням федерального фінансування, але не заборонено іншим чином) дозволено редагування

²⁵ D Matsumoto, W Nomura, ‘The history of genome editing: advances from the interface of chemistry & biology’ [2023] 59 Chemical Communications 7676–7684 <https://doi.org/10.1039/D3CC00559C>.

²⁶ Y Q Liaw, ‘An analysis of different concepts of “identity” in the heritable genome editing debate’ [2024] 27 Medicine, Health Care and Philosophy 121–131 <https://doi.org/10.1007/s11019-023-10189-1>.

²⁷ H Krushelnyska, ‘Private-law definition of the concept and legal nature of human genetic information’ [2023] 41(76) Cuestiones Políticas 400–418 <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4176.23>.

²⁸ Конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину 1997 р. <https://zakon.rada.gov.ua/go/994_334>(дата звернення 29.01.2026).

геному людини зародкової лінії в дослідницьких цілях (не з репродуктивною метою)²⁹.

У пояснювальній доповіді до Конвенції про захист прав людини та гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину вказано:

Прогрес науки, зокрема в пізнанні генома людини та його застосування, викликав дуже позитивні перспективи, але також питання та навіть великі побоювання. Хоча розробки в цій галузі можуть привести до великої користі для людства, зловживання цими розробками може поставити під загрозу не лише окрему людину, а й сам вид. Найбільшим страхом є навмисна модифікація генома людини з метою створення осіб або цілих груп, наділених певними характеристиками та необхідними якостями³⁰.

Проблематика визначення суті генетичної ідентичності людини має значення і щодо захисту прав інтелектуальної власності на винаходи, зокрема, але не виключно, щодо технологій редагування генома. Обробка генетичної інформації людини в наукових дослідженнях і патентування результатів таких досліджень перебувають у фокусі складних питань етики, меж майнових прав інтелектуальної власності, відкритості науки та балансу між колективним, коли йдеться про геном як спадщину людства, та індивідуальним, коли йдеться про особисті права особи.

Отже, аналіз положень Декларації, супровідних (пояснювальних) документів до неї та Конвенції про захист прав та гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенції про права людини та біомедицину та інших законодавчих норм свідчить, що йдеться про генетичну ідентичність людини, яку необхідно сприймати крізь призму біологізму (біологічного детермінізму) як природну цілісність, зумовлену генетикою, еволюцією, фізіологією. Законодавчо закріплена заборона видозмінювати геном людини через зародкову лінію корелює з положеннями Декларації про визнання генома основою початкової єдності людського роду і спадщиною людства, хоча й у символічному сенсі.

Щодо заборони редагування генома людини Н. Андраде зазначає, що «ця консервативна позиція необґрунтовано надає пріоритет нечіткому та недоведеному інтересу людства до “недоторканності” генома людини на шкоду будь-якому окремому інтересу людини до його “зміни”»³¹.

Тобто генетичну ідентичність людини необхідно розуміти як *систему генетичних ознак особи, що об’єктивуються через генетичну інформацію*,

²⁹ F Baylis, M Darnovsky, K Hasson, T M Krahn, ‘Human Germline and Heritable Genome Editing: The Global Policy Landscape’ [2020] 3 The CRISPR Journal 365–377 <https://doi.org/10.1089/crispr.2020.0082>.

³⁰ Explanatory Report to the Convention for the protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine <<https://rm.coe.int/16800ccde5>> (accessed 29.01.2026).

³¹ N N G de Andrade, Human Genetic Manipulation and the Right to Identity: The Contradictions of Human Rights Law in Regulating the Human Genome’ [2010] 7 SCRIPT-ed 429–452.

закодовану у молекулах ДНК, і становлять основу її біологічної індивідуальності.

Висновки. Визначеність поняття генетичної ідентичності людини, зокрема в юридичному контексті, має важливе значення з огляду на необхідність запровадження спеціальних умов та обмежень у зв'язку з опрацюванням генетичних даних і перспектив розвитку і практичного застосування технологій редагування генома людини, що потребує забезпечення належного захисту прав і законних інтересів суб'єктів відповідних правовідносин, у тому числі й щодо охорони прав інтелектуальної власності на біотехнологічні винаходи (зокрема з метою більш чіткого розмежування між технологічним і природним).

Натепер норми міжнародного права та національного законодавства обмежені декларативними положеннями про заборону модифікації генетичної ідентичності суб'єктів через зародкову лінію. У науковій літературі генетична ідентичність людини розглядається в багатьох аспектах і значеннях та визначення її суті залишається дискусійним.

Від часу прийняття Загальної декларації про геном людини і права людини ЮНЕСКО 1997 р. відбувся фундаментальний поступ науки – знання, отримані в результаті повного секвенування генома людини в поєднанні із сучасними технологічними можливостями, створюють нові підстави розмірковувати над тим, що означає “бути людиною” і що є природним і неприродним, прийнятним чи забороненим, у маніпуляціях з живою матерією і людським організмом, і чи генетична ідентичність людини залишається поза економічними, культурними, соціальними та іншими аспектами, що буде предметом подальших наукових досліджень.

REFERENCES

Bibliography

Journal articles

1. Baylis F, Darnovsky M, Hasson K, Krahn T M, ‘Human Germline and Heritable Genome Editing: The Global Policy Landscape’ [2020] 3 The CRISPR Journal 365–377 <https://doi.org/10.1089/crispr.2020.0082>.
2. de Andrade N N G, Human Genetic Manipulation and the Right to Identity: The Contradictions of Human Rights Law in Regulating the Human Genome’ [2010] 7 SCRIPT-ed 429–452.
3. Goekoop F, van El C G, Widdershoven G, Dzinalija N, Cornel M, Evans N, ‘Systematic scoping review of the concept of ‘genetic identity’ and its relevance for germline modification’ [2020] 15(1) PLoS One <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0228263>.
4. Iasechko S, Kokhanovskaya E, Senyuta I, ‘Genetic information: legal nature and conceptual and categorical apparatus’ [2025] 3 Revista Jurídica unicuritiba 382–401.
5. Kabata F, Thaldar D, ‘The human genome as the common heritage of humanity’ [2023] 16 (1) Frontiers in Genetics 10–14 <https://doi.org/10.3389/fgene.2023.1282515>.
6. Krushelnytska H, ‘Private-law definition of the concept and legal nature of human genetic information’ [2023] 41(76) Cuestiones Políticas 400–418 <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4176.23>.

7. Liaw Y Q, 'An analysis of different concepts of "identity" in the heritable genome editing debate' [2024] 27 *Medicine, Health Care and Philosophy* 121–131 <https://doi.org/10.1007/s11019-023-10189-1>.
8. Matsumoto D, Nomura W, 'The history of genome editing: advances from the interface of chemistry & biology' [2023] 59 *Chemical Communications* 7676–7684 <https://doi.org/10.1039/D3CC00559C>.
9. Zheng Y, Li Y, Zhou K, Li T, VanDusen N J, Hua Y, 'Precise genome-editing in human diseases: mechanisms, strategies and applications' [2024] 9 *Signal Transduction and Targeted Therapy* 47 <https://doi.org/10.1038/s41392-024-01750-2>.
10. Dovhan B, Mikhailina T, 'Henomna informatsiia liudyny ta yii znachennia dlia dnk-analizu: pravovyi aspekt' [2023] 1 *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu* 5–9 (in Ukrainian).
11. Seniuta I, Yasechko S, 'Pravove rehuliuвання henetychnoi informatsii ta henetychnoho testuvannia v Ukraini: vid pravnychoi pryrody do realizatsii osobystykh nemainovykh prav' [2025] 1(35) *Medychno pravo* 44–57 (in Ukrainian).

Websites

12. Green E, 'Genome' <<https://www.genome.gov/genetics-glossary/Genome>> (accessed 29.01.2026).
13. Human genome editing (WHO) <[Oan genome editing .ealth-topics/human-genome-editing?utm_source=chatgpt.com#tab=tab_1](https://www.who.int/news-topics/human-genome-editing?utm_source=chatgpt.com#tab=tab_1)> (accessed 29.01.2026).
14. Identity (Oxford Learner's Dictionary of Academic English) <<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/academic/identity?q=identity>> (accessed 29.01.2026).
15. Jewell C, Balakrishnan V S, 'The battle to own the CRISPR–Cas9 gene-editing tool' (April 21, 2017) <[he battle to own the CRISPR–Cas9 gene-editing tool' \(April le-to-own-the-crispcas9-gene-editing-tool-39957](https://www.nobelprize.org/prizes/chemistry/2020/summary)> (accessed 29.01.2026).
16. Nobel Prize in Chemistry 2020 <<https://www.nobelprize.org/prizes/chemistry/2020/summary>> (accessed 29.01.2026).
17. Stefanyshyn N, 'Try DNK – odne dytia. Yak pratsiuie mitokhondrialne donorstvo, vid choho riatuie i chy dast nadiiu odnostatevym param?' (08 lystopada 2025) <<https://nauka.ua/article/tri-dnk-odne-ditya-shcho-take-mitohondrialne-donorstvo-i-chi-stane-vono-shche-odnim-sposobom-batkivstva-sered-lgbtk-lyudej>> (accessed 29.01.2026) (in Ukrainian).

Olha Omelchenko

HUMAN GENETIC IDENTITY: LEGAL NATURE AND LEGAL TERMINOLOGY

ABSTRACT. In this article, the author analyzes the legal nature of human genetic identity and the use of this term in Ukrainian legislation. Legislatively established restrictions on the inadmissibility of interference with the human genome for the purpose of modifying the genome of descendants embody the international consensus on the prohibition of genome modification through the germ line. At the same time, international and national legislation uses a number of terms: human genetic characteristics, human genetic identity, human genetic apparatus, the definitions of which are not enshrined in regulatory legal acts and for which there is no official legal interpretation.

The purpose of this article is to examine the legal nature of human genetic identity in the context of the use of relevant terminology in Ukrainian legislation.

The principles established by the 1997 UNESCO Universal Declaration on the Human Genome and Human Rights regarding the recognition of the genome as the heritage of all humanity in a symbolic sense, respect for human dignity, non-discrimination, protection against abuse, etc.,

remain the main determinants for defining the legal limits on manipulation of the human genome. Currently, international law and national legislation are limited to declarative provisions prohibiting the modification of the genetic identity of individuals through the germ line, thereby emphasizing the identity of a person through their belonging to the human race as a biological species.

The definition of the concept of human genetic identity, particularly in a legal context, is important given the need to introduce special conditions and restrictions in connection with the processing of genetic data and the prospects for the development and practical application of human genome editing technologies, which requires ensuring adequate protection of the rights and legitimate interests of the subjects of the relevant legal relations.

KEYWORDS: human genetic identity; genetic information; genome; legal regulation; intellectual property.

Наталія Ахтирська

кандидатка юридичних наук, доцентка,
начальниця Навчальної лабораторії
з вивчення права Європейського Союзу
Національної школи суддів України
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3357-7722>
Researcher-ID 57222308510
Akhtyrskaya.n@gmail.com

Богдан Остудімов

PhD, головний науковий співробітник
Навчальної лабораторії
з вивчення права Європейського Союзу
Національної школи суддів України
(Київ, Україна)
markys78@ukr.net

УДК 343.1

ОБМЕЖЕННЯ ГАРАНТІЙ КОНФІДЕНЦІЙНОСТІ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ І ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ: ПРАВО ЄС ТА ДОСВІД США

АНОТАЦІЯ. Міжнародні стандарти гарантування та забезпечення прав людини формуються на основі презумпції одностайного розуміння цінності верховенства права та можливо-го застосування у разі конфлікту інтересів регламентованого порядку врегулювання дисбалансу. Особливий виклик виникає під час воєнного конфлікту, коли питання національної безпеки стають першочерговими.

Як свідчить історичний досвід, під час війни ворожа сторона використовує методи підризу державності, залякування населення, створення уявлення про неспроможність правоохоронних органів здійснювати заходи запобігання та протидії злочинності, ефективно проводити розслідування, а судами ухвалювати правосудні вироки. Для цього вдаються до терористичних загроз та інших дій, маючи на меті серйозно дестабілізувати чи зруйнувати основні політичні, конституційні, економічні або соціальні структури країни.

За даними Офісу Генерального прокурора, у 2025 р. було зареєстровано 608 101 кримінальне правопорушення, з яких особливо тяжких злочинів – 154 093, тяжких – 304 667. В умовах воєнного стану особливу загрозу становлять злочини проти основ національної безпеки України (5404), злочини проти громадської безпеки (8989) та ін. В Україні у 2025 р. виявлено 1070 випадків державної зради (ст. 111 Кримінального кодексу України, далі – КК

України), 1714 колабораційної діяльності, зареєстровано 160 кримінальних правопорушень за ст. 258 КК України “Терористичний акт” тощо. Водночас кількість кримінальних проваджень, за якими справи передані до суду, є значно меншими (з 608 101 провадження передано до суду з обвинувальним актом 139 707), що свідчить про певні процесуальні перешкоди в зборі доказів. Законодавцем внесені зміни до процесуального законодавства, які врахували особливості досудового розслідування в умовах воєнного стану, водночас тривалість бойових дій сформувала додаткові ризики та виклики, зокрема в тилу, шляхом вчинення вибухів під час транспортування поштових відправлень, використання sim-карт українців для використання в розвідувальних цілях тощо. Воєнний стан та інший надзвичайний стан, за досвідом інших держав, дає підстави законодавцю впровадити пропорційні загрозам механізми забезпечення безпеки держави.

Ключові слова: персональні дані; обмеження конфіденційності; воєнний стан; розширений доступ до даних за колом осіб без ухвали слідчого судді.

Міжнародні стандарти гарантування та забезпечення прав людини формуються на основі презумпції одностайного розуміння цінності верховенства права та можливого застосування у разі конфлікту інтересів регламентованого порядку врегулювання дисбалансу. Особливий виклик виникає під час воєнного конфлікту, коли питання національної безпеки стають першочерговими.

Як свідчить історичний досвід, під час війни ворожа сторона використовує методи підриву державності, залякування населення, створення уявлення про неспроможність правоохоронних органів здійснювати заходи запобігання та протидії злочинності, ефективно проводити розслідування, а судами ухвалювати правосудні вироки. Для цього вдаються до терористичних загроз та інших дій, маючи за мету серйозно дестабілізувати чи зруйнувати основні політичні, конституційні, економічні або соціальні структури країни.

За даними Офісу Генерального прокурора, у 2025 р. було зареєстровано 608 101 кримінальне правопорушення, з яких особливо тяжких злочинів – 154 093, тяжких – 304 667. В умовах воєнного стану особливу загрозу становлять злочини проти основ національної безпеки України (5404), злочини проти громадської безпеки (8989) та ін. В Україні у 2025 р. виявлено 1070 випадків державної зради (ст. 111 Кримінального кодексу України¹, далі – КК України), 1714 колабораційної діяльності, зареєстровано 160 кримінальних правопорушень за ст. 258 КК України “Терористичний акт” тощо. Водночас кількість кримінальних проваджень, за якими справи передані до суду, є значно меншими (з 608 101 провадження передано до суду з обвинувальним актом 139 707)², що свідчить про певні процесуальні перешкоди у зборі доказів. Законодавцем внесені зміни до процесуального законодавства, які врахували особливості досудового розслідування в умовах воєнно-

¹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>> (дата звернення 27.03.2026).

² Єдиний звіт про кримінальні правопорушення (січень–грудень 2025 р.). Офіс Генерального прокурора. <<https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>> (дата звернення 27.03.2026).

го стану, водночас тривалість бойових дій сформувала додаткові ризики та виклики, зокрема в тилу, шляхом вчинення вибухів під час транспортування поштових відправлень, використання sim-карт українців для використання в розвідувальних цілях тощо. Воєнний стан та інший надзвичайний стан, за досвідом інших держав, дає підстави законодавцю впровадити пропорційні загрозам механізми забезпечення безпеки держави.

Виклики під час воєнного стану, коли неминуче посилюються загрози для безпеки держави, об'єктивно вимагають посилення безпеки, розвідки (внутрішньої / зовнішньої), кіберзахисту та боротьби з тероризмом, часто за участю правоохоронних органів, щоб протидіяти зривам і прямим атакам в умовах хаосу та потенційного зриву нормальних соціальних систем.

Угодою про асоціацію України з Європейським Союзом³ передбачено обов'язок сторін співробітничати у боротьбі з кримінальною та незаконною організованою чи іншою діяльністю, а також з метою запобігання їй. Задля досягнення мети вважається за доцільне здійснювати обмін найкращими практиками, зокрема щодо методик розслідування та криміналістичних досліджень, обміну інформацією відповідно до існуючих правил.

Указом Президента України від 26 серпня 2021 р. затверджена Стратегія кібербезпеки України та введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 р. «Про Стратегію кібербезпеки України»⁴. Ухвалення такого рішення зумовлено тим, що швидко змінюваний цифровий світ потребує формування більш збалансованої та ефективної національної системи кібербезпеки, яка зможе гнучко адаптуватися до змін безпекового середовища. Україна має забезпечити досягнення балансу між потребами суспільства, вітчизняного ринку, економіки держави та необхідними заходами з кібербезпеки, а також надійність і безпеку цифрових послуг протягом усього їхнього життєвого циклу. Україна має посилити спроможності у протидії кіберзлочинності шляхом: *завершення імплементації в законодавство України положень Конвенції про кіберзлочинність*⁵; *врегулювання на законодавчому рівні питання щодо електронних доказів, використовуючи кращі практики з цих питань Сполучених Штатів Америки, держав – членів ЄС.*

Варто зазначити, що право Європейського Союзу передбачає можливість обмеження гарантій конфіденційності персональних даних у надзвичайних ситуаціях. Європейський Союз створив мережу інструментів для захисту своїх громадян від терористичної загрози. Прихована, але безперервна боротьба ведеться на постійній основі та охоплює всі сфери. Хоча політика

³ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text> (дата звернення 27.03.2026).

⁴ Стратегія кібербезпеки України, затверджена Указом Президента України від 26 серпня 2021 р. № 447/2021 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/447/2021#n12>> (дата звернення 27.03.2026).

⁵ Конвенція про кіберзлочинність від 23.11.2001 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text> (дата звернення 27.03.2026).

боротьби з загрозами залишається передусім національною компетенцією, європейська правова база дає змогу ЄС координувати засоби діяльності уповноважених органів у цій сфері.

Перше європейське антитерористичне співробітництво, спочатку неофіційне, було розпочато в 1975 р. Зіткнувшись зі зростаючою терористичною загрозою в Європі, європейські міністри з дев'яти держав – засновниць та асоційованих держав регулярно зустрічалися в рамках групи під назвою Trevi (Terrorism, Radicalism, Extremism and International Violence). Попри визнання та врегулювання питань захисту персональних даних, у Європейському Союзі з урахуванням загроз безпеці створено правову базу для збалансування дотримання верховенства права та суспільної безпеки. Завдання щодо питань запобігання та протидії злочинності, зокрема терористичній загрозі, потребували сучасних методів діяльності відповідних органів, зокрема оперативного доступу до персональних даних.

Директива про електронну приватність – Директива 2002/58/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 12 липня 2002 р. щодо обробки персональних даних і захисту приватного життя в секторі електронних комунікацій – передбачає, що *держави-члени можуть обмежувати права громадян, якщо таке обмеження є необхідним, відповідним і пропорційним заходом у демократичному суспільстві для забезпечення національної безпеки, оборони, громадської безпеки або запобігання, розслідування, виявлення та переслідування кримінальних злочинів чи несанкціонованого використання системи електронних комунікацій*. Зокрема, у Директиві зазначено:

Держави-члени можуть передбачити обмеження права користувача або абонента на приватність щодо ідентифікації лінії, з якої здійснюється дзвінок, коли це необхідно для визначення походження зловмисних дзвінків, а також щодо даних про ідентифікацію та місцезнаходження лінії, з якої здійснюється дзвінок, коли це необхідно для забезпечення максимально ефективного реагування служб екстреної допомоги. З цією метою держави-члени можуть прийняти спеціальні заходи, що дають змогу постачальникам електронних комунікаційних послуг надавати дані про ідентифікацію та місцезнаходження лінії, з якої здійснюється дзвінок, без попередньої згоди відповідного користувача або абонента⁶.

У Швеції законодавчий орган з метою транспонування Директиви 2006/24⁷ до національного законодавства вніс поправки до Закону (2003) про електронні комунікації та Регламенту (2003) про електронні комунікації. Обидва ці документи містять правила зберігання даних електронних комунікацій і доступу до них національних органів. Йдеться про дані, що стосуються під-

⁶ Directive 2002/58/EC of the European Parliament and of the Council of 12 July 2002 concerning the processing of personal data and the protection of privacy in the electronic communications sector (Directive on privacy and electronic communications) <<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2002/58/oj/eng>> (accessed 27.03.2026).

⁷ Directive 2006/24/EC of the European Parliament and of the Council of 15 March 2006 on the retention of data generated or processed in connection with the provision of publicly available electronic communications services or of public communications networks and amending Directive 2002/58/EC (No longer in force) <<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2006/24/oj/eng>> (accessed 27.03.2026).

писок і всіх електронних повідомлень, необхідних для відстеження та ідентифікації джерела і призначення повідомлення; визначення його дати, часу і типу; ідентифікації використовуваного обладнання зв'язку та визначення місцезнаходження обладнання мобільного зв'язку, що використовується на початку і наприкінці кожного повідомлення. Дані, що підлягають зберіганню, – це дані, створені або оброблені в контексті послуг телефонного зв'язку, послуг телефонного зв'язку з використанням мобільного зв'язку, систем електронних повідомлень, послуг доступу до Інтернету та послуг надання пропускнуої здатності інтернет-доступу (режим з'єднання).

Щодо послуг телефонного зв'язку, що використовують мобільний зв'язок, накладаються додаткові зобов'язання, що охоплюють, наприклад, збереження даних про місцезнаходження на початку і наприкінці сеансу зв'язку. Щодо послуг телефонного зв'язку, що використовують IP-паket, дані, що підлягають зберіганню, включають, крім згаданих вище даних, дані про IP-адреси абонентів, що викликають і викликаються. Стосовно систем електронних повідомлень дані, що підлягають зберіганню, включають дані про номери відправників і одержувачів, IP-адреси або інші адреси для відправлення повідомлень. Стосовно послуг доступу до Інтернету, дані, що підлягають зберіганню, включають, наприклад, дані про IP-адреси користувачів, а також відстежувані дати і час входу в систему та виходу з неї.

Водночас у Регламенті Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 р. про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних (Загальний регламент про захист даних)⁸ визначено, що обробка персональних даних повинна бути спрямована на служіння людству. *Право на захист персональних даних не є абсолютним; воно повинно розглядатися у зв'язку з його функцією в суспільстві та бути збалансованим з іншими основними правами відповідно до принципу пропорційності.* Державам дозволяється зберігати та вводити нові положення для подальшого уточнення застосування правил Регламенту. Також не виключається законодавство держав-членів, яке встановлює обставини для конкретних ситуацій обробки, зокрема, більш точне визначення умов, за яких обробка персональних даних є законною. Підвищений рівень захисту встановлений для особливої категорії даних, зокрема, забороняється обробка персональних даних, що розкривають расове або етнічне походження, політичні переконання, релігійні або філософські переконання, членство в профспілках, а також обробка генетичних даних, біометричних даних з метою унікальної ідентифікації фізичної особи, даних про здоров'я або про статеве життя або сексуальну орієнтацію особи. Водночас ця вимога не застосовується, якщо обробка є необхідною з міркувань істотного су-

⁸ Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) <<https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj/eng>> (accessed 27.03.2026).

спільного інтересу на підставі законодавства Союзу або держави-члена, яке має бути пропорційним для поставленої мети (п. г ч. 2 ст. 9).

Заслуговує на увагу позиція, відповідно до якої рішення про застосування такої міри, як обмеження конфіденційності, приймається керівником відповідного органу або особою, якій делеговані ці повноваження. Рішення не підлягає попередньому розгляду судовим органом або незалежним адміністративним органом.

У контексті збору розвідувальної інформації національна поліція, Sakerhetspolisen (Служба безпеки Швеції) та Tullverket (Митна служба Швеції) можуть на підставі п. 1 Закону (2012), на умовах, передбачених цим законом, і без повідомлення постачальника електронної комунікаційної мережі або постачальника послуг електронної комунікації здійснювати збір даних, що стосуються повідомлень, переданих електронною комунікаційною мережею, електронного комунікаційного обладнання, розташованого в зазначеному географічному районі, та географічних районів, де знаходиться або знаходилося електронне комунікаційне обладнання. Відповідно до пунктів 2 і 3 Закону (2012) дані, як правило, можуть бути зібрані, якщо, залежно від обставин, ця міра є особливо необхідною для запобігання, запобігання або розкриття злочинної діяльності, пов'язаної з одним або декількома злочинами, що караються позбавленням волі на строк не менше двох років, або одним із діянь, перелічених у п. 3 цього закону, що належать до злочинів, які караються позбавленням волі на строк менше двох років. Будь-які підстави для застосування цього заходу повинні переважати міркування, що стосуються шкоди або збитків, які можуть бути заподіяні особі, на яку поширюється даний захід, або інтересам, що протистоять цьому заходу. Відповідно до п. 5 цього закону тривалість застосування даного заходу не повинна перевищувати одного місяця. Рішення про застосування такої міри приймається керівником відповідного органу або особою, якій делеговані ці повноваження. Рішення не підлягає попередньому розгляду судовим органом або незалежним адміністративним органом.

За законодавством Великої Британії, такий доступ до інформації є можливим від будь-якої поштової служби та телекомунікаційної служби, якщо цього потребують: інтереси національної безпеки; запобігання або розкриття злочину або запобігання безладам; інтереси економічного добробуту Сполученого Королівства; інтереси громадської безпеки; захист громадського здоров'я; оцінка або збір будь-якого податку, мита, збору або іншого оподаткування, внеску або платежу, що підлягає сплаті державному департаменту; мета, в надзвичайній ситуації, запобігти смерті або травмі або будь-якій шкоді фізичному або психічному здоров'ю людини, або пом'якшити будь-яку травму або шкоду фізичному або психічному здоров'ю людини.

Суд ЄС визначає, що ст. 15(1) Директиви 2002/58 дозволяє державам-членам обмежувати сферу дії принципового зобов'язання щодо забезпечення

конфіденційності повідомлень і пов'язаних з ними даних про трафік, це положення має, відповідно до усталеної прецедентної практики Суду, тлумачитися суворо⁹. З огляду на серйозність втручання в основні права, передбачені національним законодавством, яке з метою боротьби зі злочинністю передбачає збереження даних про трафік і місцезнаходження, тільки мета боротьби з тяжкими злочинами може виправдати такий захід¹⁰.

Право Європейського Союзу передбачає в надзвичайних ситуаціях доступ до персональних даних усіх осіб, які користуються послугами електронного зв'язку, навіть, якщо ці особи не перебувають, навіть опосередковано, у ситуації, яка може спричинити кримінальне переслідування. Право на доступ до персональних даних уповноваженим органом є всеосяжним, оскільки стосується персональних даних усіх осіб, які користуються послугами електронного зв'язку, навіть, якщо ці особи *не перебувають, навіть опосередковано, у ситуації, яка може спричинити кримінальне переслідування*. Отже, воно застосовується навіть до осіб, стосовно яких відсутні докази, які дають підстави припустити, що їхня поведінка може мати зв'язок, нехай навіть непрямий або віддалений, з тяжкими кримінальними злочинами. Крім того, воно не передбачає жодних винятків і, отже, застосовується навіть до осіб, чії повідомлення, згідно з нормами національного права, підпадають під зобов'язання збереження професійної таємниці.

Крім того, хоча ефективність боротьби з тяжкими злочинами, зокрема з організованою злочинністю та тероризмом, може значною мірою залежати від використання сучасних методів розслідування, така мета загального інтересу, якою б фундаментальною вона не була, сама по собі не може виправдати те, що національне законодавство, яке передбачає загальне й невибіркове зберігання всіх даних про трафік і місцезнаходження, має вважатися необхідним для цілей цієї боротьби.

Стаття 15(1) Директиви 2002/58, розглянута у світлі статей 7, 8 і 11, а також ст. 52(1) Хартії основоположних прав ЄС¹¹, не перешкоджає державі-члену приймати законодавство, що дозволяє як превентивний захід цілеспрямоване зберігання даних про трафік і місцезнаходження з метою боротьби з тяжкими злочинами, за умови, що зберігання даних обмежується суворою необхідністю щодо категорій даних, які підлягають зберіганню, задіяних засобів зв'язку, зацікавлених осіб і встановленого періоду зберігання.

Додаткові правила встановлюються для регулювання обробки персональних даних у різних сферах. Так, Директивою (ЄС) 2016/681 Європей-

⁹ Josef Probst v mr.nexnet GmbH, Case C-119/12, Judgment of 22 November 2012, ECLI:EU:C:2012:748 <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62012CJ0119>> (accessed 27.03.2026).

¹⁰ Digital Rights Ireland Ltd v Minister for Communications, Marine and Natural Resources and Others and Kärntner Landesregierung and Others, Joined Cases C-293/12 and C-594/12, Judgment of 8 April 2014, ECLI:EU:C:2014:238 <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62012CJ0293>> (accessed 27.03.2026).

¹¹ Charter of Fundamental Rights of the European Union <https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf> (accessed 27.03.2026).

ського Парламенту та Ради від 27 квітня 2016 р. про використання даних реєстрації пасажирів (PNR) для запобігання, виявлення, розслідування та переслідування терористичних актів і тяжких злочинів¹² значно розширені можливості для опрацювання інформації, що надаються авіакомпаніями органам безпеки держав. Обмін даними про пасажирів є корисним для запобігання, виявлення та судового переслідування терористичних актів і тяжких злочинів. Директива про систему реєстрації пасажирів спрямована на регулювання передачі цих базових даних авіакомпаніями національним органам влади, тоді як Правила попередньої інформації про пасажирів (API) встановлюють правила збору та передачі більш широкого спектра персональних даних національним органам влади.

Дані запису реєстрації пасажирів – це персональні дані, що надаються пасажиром, які збираються та зберігаються авіакомпаніями. Ці дані включають у себе різні відомості, такі як ім'я пасажирів, дати поїздки, маршрут, номер місця, відомості про багаж, контактну інформацію та використовуваний спосіб оплати. Директива регулює передачу цих даних правоохоронним органам держав-членів та їх обробку з метою запобігання та виявлення злочинів терористичного характеру або тяжких форм злочинів, а також для проведення розслідувань і судового переслідування в цій сфері.

Ефективне використання даних, наприклад, шляхом порівняння з різними базами даних про розшукуваних осіб та об'єкти, необхідне для запобігання, виявлення, розслідування та судового переслідування терористичних актів і тяжких злочинів і, отже, для зміцнення внутрішньої безпеки, збору доказів і, за необхідності, пошуку спільників злочинців і розкриття злочинних мереж. Для запобігання, виявлення, розслідування та судового переслідування терористичних актів і тяжких злочинів усім державам-членам необхідно ввести положення, що зобов'язують авіаперевізників, які виконують рейси за межі ЄС, передавати зібрані ними дані. Державам-членам також слід надати можливість поширити це зобов'язання на авіаперевізників, які виконують рейси всередині ЄС.

Термін зберігання даних повинен бути таким, щоб він був співмірний цілям запобігання, виявлення, розслідування та судового переслідування терористичних актів і тяжких злочинів. З огляду на характер даних та їх використання необхідно, щоб дані зберігалися достатньо довго для проведення аналізу та використання в розслідуваннях. Щоб уникнути непропорційного використання, після закінчення початкового терміну зберігання дані слід деперсоналізувати шляхом маскуванню окремих елементів даних. Для забезпечення найвищого рівня захисту даних доступ до повних даних PNR, що дають змогу безпосередньо ідентифікувати суб'єкта даних, повинен на-

¹² Directive (EU) 2016/681 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the use of passenger name record (PNR) data for the prevention, detection, investigation and prosecution of terrorist offences and serious crime <<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2016/681/oj>> (accessed 27.03.2026).

даватися тільки при дотриманні дуже суворих і обмежених умов після закінчення початкового терміну.

Директива не впливає на можливість держав-членів передбачати в рамках свого національного законодавства систему збору та обробки даних від економічних операторів, які не є перевізниками, таких як туристичні агентства та туроператори, що надають послуги, пов'язані з поїздками, включаючи бронювання рейсів, для яких вони збирають та обробляють дані, або від постачальників транспортних послуг, інших, ніж ті, що зазначені в цій Директиві, за умови, що таке національне законодавство відповідає праву Союзу.

Авіаперевізники повинні передавати дані PNR електронним способом з використанням загальних протоколів і підтримуваних форматів даних, які будуть прийняті відповідно до процедури перевірки, зазначеної в ст. 17(2), або, у разі технічного збою, будь-якими іншими відповідними способами, що забезпечують належний рівень безпеки даних: 1) *за 24–48 годин до запланованого часу вильоту рейсу*; 2) *відразу після закриття рейсу, тобто як тільки пасажирі сіли в літак, готуючись до вильоту, і посадка або висадка пасажирів більше неможлива*. У випадках, коли доступ до даних необхідний для реагування на конкретну і реальну загрозу, пов'язану з терористичними актами або тяжкими злочинами, авіаперевізники повинні в кожному конкретному випадку передавати дані PNR у моменти часу, відмінні від зазначених у правилах ЄС, на запит відповідно до національного законодавства.

Такий механізм оцінки даних дає змогу ідентифікувати осіб, які до проведення такої оцінки не підозрювалися в причетності до терористичних злочинів або тяжких злочинів і які повинні бути піддані подальшій перевірці компетентними органами. Це дає змогу протидіяти загрозі терористичних злочинів і тяжких злочинів з іншої точки зору, ніж при обробці інших категорій персональних даних. Однак для забезпечення того, щоб обробка даних PNR обмежувалася необхідним, створення та застосування критеріїв оцінки повинні бути обмежені терористичними злочинами та тяжкими злочинами, для яких використання таких критеріїв є актуальним.

Попередня інформація про пасажирів стосується особи пасажира, яку зазвичай отримують з проїзних документів або паспортів, наприклад, повне ім'я, дата народження, національність. Ця інформація передається державним органам і може стати корисним інструментом для урядів при здійсненні прикордонного контролю або забезпеченні безпеки. У грудні 2022 р. Комісія прийняла законопроекти з регулювання, спрямовані на спрощення управління зовнішніми кордонами та зміцнення внутрішньої безпеки. У 2024 р.

Рада та Європейський Парламент досягли згоди щодо нової законодавчої бази¹³.

Більшість держав-членів уже використовують дані про пасажирів, що передаються в поліцію або інші органи влади відповідно до національного законодавства. Система PNR ЄС гармонізує правові положення держав-членів, уникаючи правової невизначеності та прогалів у безпеці, забезпечуючи при цьому захист даних. ЄС уже підписав угоди, що дають змогу європейським перевізникам передавати дані до США та Австралії. У квітні 2025 р. Рада прийняла рішення, яке офіційно укладає угоду між ЄС і Канадою про передачу та використання даних пасажирів.

Директива про реєстрацію пасажирських перевезень спрямована на регулювання передачі даних авіакомпаніями національним органам влади, а також обробки цих даних цими органами. Згідно з цією Директивою авіакомпанії зобов'язані надавати дані про пасажирів на рейсах до ЄС і з ЄС. Держави-члени мають право, але не зобов'язані, збирати дані для деяких рейсів всередині ЄС.

Директива встановлює, що зібрані дані можуть оброблятися тільки з метою запобігання та виявлення терористичних злочинів і тяжких форм злочинів, а також для проведення розслідувань і судового переслідування в цій сфері. У рамках цієї діяльності дані можуть бути використані декількома способами: 1) з метою оцінки ризику, який становлять пасажирів до їх прибуття або до їх відправлення з урахуванням певних критеріїв ризику або з метою ідентифікації конкретних осіб; 2) для розробки цих критеріїв ризику; 3) у контексті конкретних розслідувань або судових переслідувань.

Дані про пасажирів, що збираються авіаперевізниками, та до яких мають доступ уповноважені органи: локатор записів, дата бронювання / видачі квитка, дата передбачуваної поїздки, ім'я, адреса та контактна інформація (номер телефону, адреса електронної пошти), усі форми платіжної інформації, включаючи платіжну адресу, повний маршрут подорожі для конкретного, інформація про пасажирів, які часто літають, туристичне агентство / турагент, статус поїздки пасажирів, включаючи підтвердження, статус реєстрації, інформацію про неявку або явку, загальні зауваження (включаючи всю доступну інформацію про неповнолітніх без супроводу дорослих віком до 18 років, таку як ім'я та стать неповнолітнього, вік, мова, якою він розмовляє, ім'я та контактні дані опікуна при виїзді та його ставлення до неповнолітнього, ім'я та контактні дані опікуна при прибутті та його ставлення до неповнолітнього, агент з виїзду та прибуття), номер місця та інша інформація про місце, вся інформація про багаж, а також попередньо зібрану інформацію про подорожі (тип, номер, країну видачі та дату закінчення тер-

¹³ Pact on Migration and Asylum. A common EU system to manage migration. 21 May 2024 <https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/pact-migration-and-asylum_en#timeline-and-main-achievements> (accessed 27.03.2026).

міну дії будь-якого документа, що посвідчує особу, громадянство, прізвище, ім'я, стать, дату народження, авіакомпанію, номер рейсу, дату відправлення, дату прибуття, порт відправлення, порт прибуття, час відправлення та час прибуття).

В Європейському Союзі встановлено перелік правопорушень, які дають підстави для збору персональних даних: участь у злочинній організації; торгівля людьми; сексуальна експлуатація дітей і дитяча порнографія; незаконний обіг наркотичних засобів і психотропних речовин; незаконний обіг зброї, боєприпасів і вибухових речовин; корупція; шахрайство, зокрема проти фінансових інтересів Союзу; відмивання доходів, отриманих злочинним шляхом, та підробка валюти, включаючи євро; комп'ютерні злочини / кіберзлочинність; екологічні злочини, включаючи незаконну торгівлю видами тварин, що перебувають під загрозою зникнення, а також видами і сортами рослин, що перебувають під загрозою зникнення; сприяння не санкціонованому в'їзду і проживанню; вбивство, тяжкі тілесні ушкодження; незаконна торгівля людськими органами і тканинами; викрадення людей; незаконне позбавлення волі і захоплення заручників; організоване й озброєне пограбування; незаконний обіг культурних цінностей, включаючи антикваріат і твори мистецтва; контрафактна та піратська продукція; підробка адміністративних документів та торгівля ними; незаконний обіг гормональних речовин та інших стимуляторів росту; незаконний обіг ядерних або радіоактивних матеріалів; зґвалтування; злочини, що підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду; незаконне захоплення літаків / суден; саботаж; торгівля викраденими транспортними засобами; промислове шпигунство.

В умовах протистояння загрозам держави зобов'язані класифікувати як терористичні злочини всі правопорушення, якщо вони вчиняються з конкретною терористичною метою, а саме: серйозно залякати населення, неправомірно примусити державні органи або міжнародну організацію до вчинення або утримання від вчинення будь-якої дії, або серйозно дестабілізувати чи зруйнувати основні політичні, конституційні, економічні або соціальні структури країни чи міжнародної організації. Загроза вчинення таких умисних дій також повинна розглядатися як терористичний злочин, якщо на підставі об'єктивних обставин встановлено, що така загроза була висловлена однією з цих терористичних цілей¹⁴.

Аналогічний досвід щодо розширення повноважень правоохоронних органів у питаннях одержання доступу до персональних даних з метою боротьби зі злочинністю чи в інших надзвичайних ситуаціях є у США. Після серії терактів та появи нових викликів і загроз для США 26 жовтня 2001 р.

¹⁴ Directive (EU) 2017/541 of the European Parliament and of the Council of 15 March 2017 on combating terrorism and replacing Council Framework Decision 2002/475/JHA and amending Council Decision 2005/671/JHA <<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2017/541/oj>> (accessed 27.03.2026).

Конгресом було ухвалено Закон “Об’єднання та зміцнення Америки шляхом надання відповідних інструментів, необхідних для перешкоджання та запобігання тероризму” (USA PATRIOT Act) з метою запобігання та покарання терористичних актів у Сполучених Штатах та в усьому світі, вдосконалення інструментів правоохоронних органів для проведення розслідувань та з інших цілей¹⁵. Цим законом було суттєво розширено повноваження відповідних уповноважених органів щодо збору персональних даних, що зумовлено фактичними або потенційними атаками чи іншими серйозними ворожими діями іноземної держави або агенту іноземної держави; саботажу або міжнародного тероризму з боку іноземної держави або агенту іноземної держави; або таємної розвідувальної діяльності розвідувальної служби або мережі іноземної держави або агенту іноземної держави з урахуванням вірогідності створювати ризики для національної оборони або безпеки, здійснення дій, як можуть впливати на зовнішню політику тощо. На підставі цього Закону надавач послуг може надавати персональні дані урядовій установі, якщо є підстави вважати, що надзвичайна ситуація, яка становить безпосередню загрозу смерті або серйозного фізичного ушкодження будь-якій особі, виправдовує розкриття інформації. Постачальник електронних комунікаційних послуг або послуг віддаленого обчислення повинен розкривати записи або іншу інформацію, що стосується абонента або клієнта таких послуг.

Висновки. З метою розширення повноважень правоохоронних органів України (на що вказує Європейська Комісія у звітах від 30 жовтня 2024 р.¹⁶ та 4 листопада 2025 р.¹⁷) в умовах воєнного стану об’єктивно виправданим і необхідним є ухвалення Закону України “Про тимчасове обмеження захисту персональних даних в умовах воєнного стану” за досвідом США та держав – членів Європейського Союзу, в якому передбачити можливість обмеження гарантій конфіденційності персональних даних у надзвичайних ситуаціях та під час воєнного стану; рішення про застосування такої міри (обмеження конфіденційності) приймається керівником відповідного органу або особою, якій делеговані ці повноваження (таким органом, наприклад, може стати СБУ); рішення не підлягає попередньому розгляду судовим органом або незалежним адміністративним органом; за стандартами ЄС передбачити право у надзвичайних ситуаціях мати уповноваженим органам доступ до персональних даних усіх осіб, які користуються послугами електронного зв’язку, навіть якщо ці особи не перебувають, навіть опосередковано, у ситуації, яка може спричинити кримінальне переслідування.

¹⁵ Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism (USA PATRIOT Act) Act of 2001 <<https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-107publ56/pdf/PLAW-107publ56.pdf>> (accessed 27.03.2026).

¹⁶ European Commission, 2024 Communication on EU enlargement policy. Brussels, 30.10.2024 COM(2024)690 <https://enlargement.ec.europa.eu/2024-communication-eu-enlargement-policy_en> (accessed 27.03.2026).

¹⁷ European Commission, Ukraine Report 2025. Brussels, 4.11.2025 SWD(2025)759 <https://enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2025_en> (accessed 27.03.2026).

Nataliia Akhtyrska
Bogdan Ostudimov

LIMITATIONS ON DATA PRIVACY GUARANTEES
IN EMERGENCY SITUATIONS AND DURING MARTIAL LAW:
EU LAW AND US EXPERIENCE

Abstract. International standards for safeguarding and ensuring human rights are based on the presumption of a shared understanding of the value of the rule of law and the potential application, in the event of a conflict of interests, of a regulated procedure for resolving imbalances. A particular challenge arises during armed conflict, when matters of national security take precedence.

As historical experience shows, during war, the enemy side employs methods to undermine statehood, intimidate the population, and create the impression that law enforcement agencies are incapable of taking measures to prevent and combat crime, conducting effective investigations, or ensuring that courts deliver just verdicts. To this end, they resort to terrorist threats and other actions, with the aim of seriously destabilising or destroying the country's fundamental political, constitutional, economic or social structures.

According to the Office of the Attorney General, 608,101 criminal offences were recorded in 2025, of which 154,093 were particularly serious crimes and 304,667 were serious crimes. Under martial law, crimes against the foundations of Ukraine's national security (5,404), crimes against public safety (8,989) and others pose a particular threat. In Ukraine in 2025, 1,070 cases of treason (Article 111 of the Criminal Code of Ukraine) and 1,714 cases of collaboration were detected, and 160 criminal offences were recorded under Article 258 of the Criminal Code of Ukraine ("Terrorist Act"), etc. At the same time, the number of criminal proceedings in which cases have been referred to court is significantly lower (of 608,101 proceedings, 139,707 were referred to court with an indictment), which indicates certain procedural obstacles in the collection of evidence. The legislature has introduced amendments to procedural legislation that take into account the specific features of pre-trial investigations under martial law; however, the duration of hostilities has created additional risks and challenges, including in the rear, through the detonation of explosives during the transport of postal items, the use of Ukrainians' SIM cards for intelligence purposes, and so on. Martial law and other states of emergency, based on the experience of other states, provide grounds for the legislator to introduce mechanisms for ensuring state security that are proportionate to the threats.

KEYWORDS: personal data; restrictions on confidentiality; martial law; extended access to data for a range of persons without a ruling by an investigating judge.

РЕФОРМУВАННЯ ПРАВОСУДДЯ

Лідія Москвич

докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри кримінального процесу
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
(Харків, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7339-3982>
l.m.moskvych@nlu.edu.ua

УДК 347.97/.99

НЕФОРМАЛЬНИЙ ВПЛИВ НА СУДОВУ ВЛАДУ: БАЛАНС МІЖ ДЕМОКРАТИЧНИМ КОНТРОЛЕМ І РЕПУТАЦІЙНИМ ТИСКОМ

Анотація. У статті досліджується феномен неформального впливу на судову владу в сучасних демократичних системах крізь призму взаємодії права, політики та громадянського суспільства. Обґрунтовується, що традиційні підходи до судової незалежності, зосереджені на формальних гарантіях і державному втручанні, не відображають повною мірою сучасну конфігурацію впливів. На основі теорії правової мобілізації громадянське суспільство розглядається як активний актор, що впливає на судову систему через правові, комунікативні та репутаційні механізми. Запропоновано концепцію стратегічної репутаційної влади, яка характеризує здатність формувати публічні оцінки, стандарти доброчесності та очікування щодо судових рішень. Такий вплив має опосередкований характер і може спричиняти “ефект охолодження” у діяльності суддів, впливаючи на їхню внутрішню незалежність. Розкрито також явище інституційної асиметрії, що полягає в дисбалансі між масштабом впливу недержавних акторів і відсутністю співмірних механізмів їхньої відповідальності. На основі порівняльного аналізу, зокрема досвіду України та інших перехідних демократій, показано, що судова влада функціонує в гібридному середовищі, де демократичний контроль поєднується з елементами репутаційного тиску та інформаційного впливу. Обґрунтовано необхідність врахування неформальних механізмів впливу та забезпечення прозорості як умови збереження балансу між участю громадянського суспільства та судовою незалежністю.

Ключові слова: судова незалежність; неформальний вплив; громадянське суспільство; репутаційна влада; правова мобілізація; інституційна асиметрія.

У сучасних демократичних правових системах незалежність судової влади традиційно розглядається як один із ключових елементів принципу поділу влади та фундаментальна гарантія захисту прав людини. У межах класичного підходу аналіз судової незалежності зосереджується передусім на взаємодії формальних інституцій, насамперед виконавчої та законодавчої гілок влади. Відповідно, основні загрози пов'язуються з політичним втручанням державних акторів, зокрема через механізми призначення суддів, дисциплінарні процедури або інструменти організаційного і фінансо-

вого впливу. Такий підхід залишається концептуально впливовим і широко використовується у дослідженнях демократичного відкату¹ та явища “захоплення держави”².

Водночас зосередження виключно на державних акторах не дає змоги повною мірою пояснити сучасну конфігурацію впливів на судову владу. У межах традиційної доктрини тривалий час залишалася недостатньо дослідженою роль недержавних суб’єктів, передусім організацій громадянського суспільства, які здатні здійснювати системний, хоча й переважно неформальний, вплив на функціонування судової системи. Такий вплив не набуває форми прямого втручання у здійснення правосуддя, однак реалізується через формування публічного дискурсу, оцінювання діяльності суддів, участь у процедурах добору та взаємодію з міжнародними інституціями.

Розвиток цієї проблематики пов’язаний із ширшим зсувом у дослідженнях взаємодії права і політики, що полягає у відмові від уявлення про суди як ізольовані інституції. Натомість дослідники в соціально-правовій галузі розглядають право як ресурс, який використовується різними акторами для досягнення політичних і соціальних цілей, а суди як інституційний простір, у якому ці інтереси реалізуються та набувають юридичної форми³. У цьому контексті концепція правової мобілізації (*legal mobilization*) набуває ключового значення, оскільки дає змогу пояснити, яким чином індивіди, групи та організації використовують правові механізми для впливу на публічну політику, соціальні процеси та розподіл влади⁴.

Сучасні дослідження підкреслюють, що правова мобілізація не обмежується участю в судових процесах, а включає ширший спектр практик, пов’язаних із формуванням публічного дискурсу, мобілізацією підтримки та інтерпретацією правових норм. Зокрема, як зазначають А. Лежен і Й. Рінгельгайм, використання судових механізмів організаціями громадянського суспільства має стратегічний характер і залежить від їхніх ресурсів, позиції в політичному полі та очікуваного ефекту⁵. Своєю чергою Л. Ванхала і Й. Кінгган звертають увагу на те, що рішення про використання правових інструментів формується не лише під впливом зовнішніх умов, а й через

¹ R D Kelemen, ‘The European Union’s authoritarian equilibrium’ [2020] 27(3) *Journal of European Public Policy* 481–499 <https://doi.org/10.1080/13501763.2020.1712455>.

² K L Scheppele, ‘Autocratic Legalism’ [2018] 85(2) *University of Chicago Law Review* 545–583.

³ M McCann, *Rights at Work: Pay Equity Reform and the Politics of Legal Mobilization* (University of Chicago Press, 1994); C R Epp, *The Rights Revolution: Lawyers, Activists, and Supreme Courts in Comparative Perspective* (University of Chicago Press 1998).

⁴ R A Cichowski, *The European Court and Civil Society: Litigation, Mobilization and Governance* (Cambridge University Press 2007) <https://doi.org/10.1017/CBO9780511491924>.

⁵ A Lejeune, J Ringelheim, ‘The Differential Use of Litigation by NGOs: A Case Study on Antidiscrimination Legal Mobilization in Belgium’ [2023] 48(4) *Law & Social Inquiry* 1365–1398 <https://doi.org/10.1017/lsi.2022.54>.

внутрішні інтерпретації права та наявність акторів, які просувають відповідні стратегії⁶.

У зв'язку з цим важливим є також відхід від нормативного уявлення про громадянське суспільство як виключно носія публічного інтересу. Дослідження у сфері соціальних рухів демонструють, що громадські організації можуть виступати як раціональні актори, які використовують право і публічний тиск для досягнення своїх цілей, поєднуючи юридичні та комунікативні інструменти впливу⁷. Відповідно, судова система постає не лише як механізм вирішення спорів, а й як простір взаємодії та конкуренції різних акторів, які здатні впливати на її функціонування.

Особливого значення ця проблематика набуває в контексті взаємодії судової влади та громадянського суспільства як чинника легітимності правосуддя⁸. Як підкреслюється у вітчизняній правовій доктрині, зокрема у працях О. Хотинської-Нор і О. Саленко, довіра до судової влади значною мірою залежить від її комунікації із суспільством і сприйняття результатів судової діяльності громадськістю⁹. Водночас саме через ці канали може реалізовуватися й опосередкований вплив на судову владу, особливо через формування стандартів доброчесності, очікувань щодо поведінки суддів та публічних оцінок їхньої діяльності.

Український контекст після 2014 р. є показовим у цьому відношенні. Як зазначають С. Лашин, А. Лещинин і М. Попова, громадянське суспільство в Україні фактично трансформувалося у неформальний інститут, який здійснює системний вплив на процеси судової реформи та функціонування судової влади¹⁰. Цей вплив реалізується через участь у процедурах оцінювання суддів, формування публічного дискурсу та взаємодію з міжнародними партнерами, що істотно підсилює його значення у системі стримувань і противаг. Показовим у цьому контексті є також досвід Румунії, де в період антикорупційних реформ спостерігалось активне залучення громадянського суспільства до публічного контролю за судовою системою¹¹. Водночас у наукових і політичних дискусіях ставилося питання про можливу афілійо-

⁶ L Vanhala, J Kinghan, 'Literature Review on the Use and Impact of Litigation' (The Public Law Project (PLP) Research Paper, April 8, 2018) <<https://publiclawproject.org.uk/content/uploads/2018/04/Literature-Review.pdf>> (accessed 27.03.2026).

⁷ B G King, S A Soule, 'Social Movements as Extra-Institutional Entrepreneurs: The Effect of Protests on Stock Price Returns' [2007] 52(3) *Administrative Science Quarterly* 413–442.

⁸ Л Москвич, 'Довіра до суду: стан та показники' [2018] 3 *Право України* 9–25 <https://doi.org/10.33498/loou-2018-03-009>

⁹ О Хотинська-Нор, О Саленко, 'Феномен довіри та легітимність судової влади: національні позиції vs міжнародні стандарти' [2024] 1 *Юридичний науковий електронний журнал* 671–675 <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/160>.

¹⁰ S Lashyn, A Leshchynshyn, M Popova, 'Civil Society as an Informal Institution in Ukraine's Judicial Reform Process' [2023] 24 *German Law Journal* 1488–1502 <https://doi.org/10.1017/glj.2023.87>.

¹¹ C E Parau, 'The Drive for Judicial Supremacy', In: A Seibert-Fohr (eds), *Judicial Independence in Transition. Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht*. vol 233 (Springer 2012) https://doi.org/10.1007/978-3-642-28299-7_16.

ваність окремих організацій із політичними акторами та використання їх для формування вибіркового публічного тиску на суддів¹².

Водночас така трансформація ролі громадянського суспільства має амбівалентний характер. З одного боку, вона сприяє підвищенню прозорості, підзвітності та легітимності судової влади, що є особливо важливим для посттрансформаційних демократій¹³. З іншого боку, вона створює нові, неформалізовані канали впливу, які можуть використовуватися для досягнення не лише публічних, а й групових або політичних цілей.

За таких умов виникає необхідність переосмислення традиційних підходів до аналізу судової незалежності. Поряд із формальними інституційними гарантіями слід враховувати також неформальні механізми впливу, що формуються в публічному просторі та здатні змінювати поведінку суддів поза межами формально встановлених процедур. Саме в цьому контексті доцільно розглядати громадянське суспільство як носія специфічної форми впливу, що реалізується через поєднання правових, комунікативних і репутаційних інструментів.

Метою цього дослідження є теоретичне осмислення ролі громадянського суспільства як джерела неформального впливу на судову владу, а також визначення меж такого впливу в контексті забезпечення судової незалежності. Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, що виникають у процесі взаємодії судової влади та громадянського суспільства, тоді як предметом є неформальні механізми впливу на судову систему, зокрема правові, комунікативні та репутаційні інструменти, а також їхній вплив на реалізацію принципу незалежності суддів.

Методологічну основу дослідження становить поєднання загальнонаукових і спеціально-юридичних підходів. Використання системного методу дає змогу розглядати судову владу як елемент складної інституційної структури, соціально-правовий підхід уможливив проаналізувати взаємодію права і суспільства, порівняльно-правовий метод використано при дослідженні аналогічного досвіду Європи та США, а доктринальний аналіз став підґрунтям при проведенні систематизації сучасних наукових підходів до правової мобілізації та судової незалежності.

Наукова новизна дослідження полягає в розширенні теоретичного розуміння судової незалежності шляхом включення до нього неформальних механізмів впливу, а також у концептуалізації громадянського суспільства як носія стратегічної репутаційної влади та обґрунтуванні існування інституційної асиметрії між судовою владою та недержавними акторами.

¹² M Mendelski, 'Europeanization and the Rule of Law: Towards a Pathological Turn' [2016] 40 Southeastern Europe 346–384 <https://doi.org/10.1163/18763332-04003003>.

¹³ Olga Burluyuk, Natalia Shapovalova, 'Civil Society in Ukraine: Still Saving Democracy' (Martens Center Blog, 2018. no. 12 October) <<https://backoffice.biblio.ugent.be/download/8577261/8606238>> (accessed 27.03.2026).

У сукупності це створює підґрунтя для подальшого теоретичного осмислення неформальних механізмів впливу на судову владу, зокрема через призму репутаційних і комунікативних інструментів, які потребують окремої концептуалізації.

Викладене дає змогу перейти до більш детального аналізу неформальних механізмів впливу на судову владу. Якщо концепція правової мобілізації пояснює, яким чином різні актори використовують право як інструмент досягнення своїх цілей, то наступним кроком є уточнення форм і каналів такого впливу, зокрема тих, що не мають прямого нормативного закріплення.

У цьому контексті доцільно запропонувати поняття стратегічної репутаційної влади, яке дає змогу концептуалізувати специфічний тип впливу громадянського суспільства на судову систему. Йдеться про здатність формувати публічні оцінки, визначати стандарти доброчесності та впливати на сприйняття легітимності судових рішень через використання комунікативних і правових інструментів.

На відміну від класичних форм влади, що ґрунтуються на формальних повноваженнях або примусових механізмах, стратегічна репутаційна влада не передбачає прямого втручання у процес ухвалення судових рішень. Вона реалізується опосередковано, через створення середовища, у якому певні рішення стають більш або менш прийнятними з точки зору публічного сприйняття. У цьому сенсі вона близька до концепцій “м’якої влади” або символічного впливу, однак відрізняється своєю прив’язкою до правової сфери та інституційного контексту функціонування судів.

Ключовою характеристикою цього типу влади є її стратегічність. Використання репутаційних інструментів не є випадковим або спонтанним, а здійснюється з урахуванням конкретних цілей, ресурсів і очікуваного результату. Громадські організації, медіа та експертні спільноти можуть обирати окремі справи, формувати навколо них публічний інтерес, а також використовувати їх для просування ширших змін у судовій практиці або правовому регулюванні.

Важливим елементом стратегічної репутаційної влади є формування стандартів доброчесності. Через публічні оцінки, рейтинги, аналітичні звіти або участь у процедурах добору суддів громадянське суспільство фактично бере участь у визначенні критеріїв, за якими оцінюється діяльність суддів. Практика окремих країн Центральної та Східної Європи демонструє, що подібні механізми можуть відігравати як позитивну, так і суперечливу роль. З одного боку, участь громадянського суспільства у процесах оцінювання суддів сприяє підвищенню прозорості та довіри до судової системи. З іншого, вона може створювати ризики суб’єктивності або використання репутаційних інструментів для досягнення політичних цілей.

У цьому контексті особливого значення набуває вплив інформаційного середовища. Інтенсивне публічне обговорення судових рішень, особливо

у резонансних справах, може формувати ситуацію, в якій суддя змушений враховувати не лише правові аргументи, а й можливі репутаційні наслідки. Саме в цьому проявляється зв'язок між стратегічною репутаційною владою та феноменом “ефекту охолодження”, коли потенційна негативна реакція може впливати на поведінку навіть за відсутності прямого тиску¹⁴. Водночас запровадження цього поняття дає змогу краще зрозуміти природу тих форм впливу, які не підпадають під традиційні критерії втручання в судову незалежність, але можуть мати реальні наслідки для її реалізації. У цьому сенсі стратегічна репутаційна влада виступає як проміжна категорія між формальними механізмами впливу і повною незалежністю судової влади.

Поряд із цим доцільно звернути увагу і на явище інституційної асиметрії, яке виникає у взаємодії судової влади та громадянського суспільства. Суть цієї асиметрії полягає у дисбалансі між рівнем впливу та рівнем відповідальності. Якщо судова влада функціонує в межах чітко визначених процедур і підлягає формалізованому контролю, то діяльність громадянського суспільства у сфері впливу на суди не має аналогічних механізмів підзвітності. Це означає, що публічні оцінки або інформаційні кампанії можуть мати значний вплив на судову систему без можливості в більшості випадків без можливості їх ефективної перевірки або оскарження. У результаті виникає ситуація, в якій різні актори перебувають у нерівних умовах: судді обмежені професійними стандартами і процедурними вимогами, тоді як суб'єкти репутаційного впливу діють у значно ширшому і менш регульованому полі. Проблема інституційної асиметрії особливо загострюється у випадках, коли діяльність громадянського суспільства пов'язана з участю у формуванні органів суддівського врядування або у процедурах оцінювання суддів. У таких ситуаціях межа між громадським контролем і фактичним впливом на кадрові рішення стає розмитою, що ускладнює визначення допустимих меж такого впливу. У цьому контексті ключового значення набуває питання прозорості впливу. Йдеться не лише про відкритість діяльності громадських організацій, а й про можливість установити, які інтереси стоять за відповідними діями, які ресурси використовуються і з якою метою здійснюється вплив. Відсутність такої прозорості створює ризики трансформації легітимного громадського контролю у приховані форми тиску.

Отже, поєднання концепцій стратегічної репутаційної влади та інституційної асиметрії дає змогу по-новому подивитися на проблему судової незалежності. Вона більше не може розглядатися виключно як питання захисту від державного втручання, а потребує врахування складнішої системи взаємодії, у якій неформальні механізми впливу відіграють дедалі важливішу роль. Це своєю чергою створює підґрунтя для переходу до аналізу конкрет-

¹⁴ M Fajdiga, S Zagorc, 'Freedom or Feardom of Expression of Judges? Exploring the 'Chilling Effect' on Judicial Speech' [2023] 19(2) European Constitutional Law Review 249–270 <https://doi.org/10.1017/S1574019623000093>.

них практик, у межах яких зазначені теоретичні конструкції набувають свого емпіричного прояву, зокрема у контексті функціонування судової системи України.

Теоретичні положення щодо стратегічної репутаційної влади та інституційної асиметрії набувають практичного значення в контексті аналізу функціонування судової влади у країнах перехідної демократії¹⁵. Україна після 2014 р. є показовим прикладом такої трансформації, оскільки процеси судової реформи супроводжувалися активною участю громадянського суспільства у формуванні інституційних змін.

Однією з ключових особливостей українського контексту стало інституціоналізоване залучення представників громадянського суспільства до процедур оцінювання суддів. Зокрема, створення Громадської ради доброчесності (далі – ГРД) передбачило участь громадських експертів у процесах кваліфікаційного оцінювання суддів, що мало на меті підвищення прозорості та довіри до судової системи. Практика діяльності цього органу демонструє, що громадянське суспільство отримало можливість безпосередньо впливати на кадрові рішення, формуючи висновки щодо відповідності суддів критеріям доброчесності¹⁶.

З одного боку, така модель була позитивно оцінена як інструмент подолання системних проблем у судовій владі, зокрема корупції та низького рівня довіри. З іншого боку, вона виявила низку проблем, пов'язаних із відсутністю чітких процедур перевірки висновків ГРД, різною якістю аргументації та обмеженими можливостями суддів ефективно оскаржувати негативні оцінки. У цьому контексті можна говорити про прояв інституційної асиметрії, коли вплив громадянського суспільства на кадрові рішення не супроводжується співмірними механізмами відповідальності.

Додатковим каналом впливу є формування публічного дискурсу щодо діяльності судів. У резонансних справах публічні заяви громадських організацій, експертів і медіа можуть суттєво впливати на сприйняття судових рішень ще до їх ухвалення. Така ситуація створює ризик того, що судді опиняться в середовищі, де будь-яке рішення оцінюється не лише з точки зору права, а й через призму очікувань суспільства. У цьому контексті показовими є випадки, коли інформаційні кампанії супроводжують розгляд окремих категорій справ, зокрема антикорупційних або політично чутливих. Хоча така активність може сприяти підвищенню уваги до проблеми та забезпеченню публічного контролю, вона водночас створює умови для формування репутаційного тиску, який здатний впливати на внутрішню незалежність судді. Саме тут проявляється механізм стратегічної репутаційної влади: вплив здійснюється не через прямі вказівки або формальні інстру-

¹⁵ N Reayat, R K M Smith, M Cho (eds), *Judicial Independence in Transitional Democracies* (1st ed., Routledge 2024) <https://doi.org/10.4324/9781003458296>.

¹⁶ О Овсяннікова, 'Громадська рада доброчесності як інститут відновлення довіри громадськості до судової влади та подолання корупції в судовій системі' [2017] 1 *Право України* 71–79.

менти, а через створення очікувань щодо “правильного” рішення. У цьому сенсі такі практики можуть порушувати стандарти справедливого суду, зокрема вимоги незалежності та неупередженості, закріплені у ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹⁷.

Подібні процеси спостерігаються і в інших правових системах, зокрема у США, де вплив громадянського суспільства та пов’язаних із ним акторів на судову владу набуває особливої інтенсивності. У низці резонансних справ, пов’язаних із виборчими спорами, питаннями расової дискримінації або прав меншин, судові процеси супроводжуються масштабними публічними кампаніями, що формують очікування щодо результату розгляду справи. Особливістю американського контексту є також те, що в окремих юрисдикціях судді є виборними, що підсилює їхню залежність від публічної думки та створює додаткові ризики впливу через репутаційні механізми¹⁸. У науковій літературі такі явища дедалі частіше аналізуються як фактор, здатний впливати на неупередженість суду, навіть за відсутності прямого втручання у здійснення правосуддя¹⁹.

Питання прозорості такого впливу набуває особливої ваги у випадках, коли діяльність громадських організацій пов’язана з фінансуванням із зовнішніх джерел або участю у міжнародних проектах. Хоча саме по собі таке фінансування не є проблемою, відсутність належного рівня відкритості може ускладнювати оцінку того, чиї інтереси фактично представляються у публічному дискурсі.

Аналіз практики Європейського суду з прав людини дає змогу розширити розуміння цих процесів. У своїх рішеннях Суд послідовно наголошує на необхідності захисту суддів від будь-яких форм втручання, які можуть поставити під сумнів їхню незалежність або неупередженість. Зокрема, у справі *Бака проти Угорщини* (2016)²⁰ Суд підкреслив, що навіть непрямий вплив, пов’язаний із критикою або політичним тиском, може становити загрозу незалежності судової влади. Подібні процеси спостерігалися в Угорщині й у ширшому політичному контексті, де публічна критика судової системи та окремих суддів використовувалася як інструмент впливу на судову владу. Така критика, хоча формально реалізується в межах свободи вираження поглядів, може мати стримувальний ефект і впливати на поведінку суддів, особливо у випадках, коли вона набуває системного та інтенсивного характеру.

¹⁷ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text> (дата звернення 27.03.2026).

¹⁸ J M Shepherd, ‘The Influence of Retention Politics on Judges’ Voting’ [2009] 38 *The Journal of Legal Studies* 169–206 <https://doi.org/10.1086/592096>.

¹⁹ R Wheeler, *Judicial Independence in the United States of America*. In: *Seibert-Fohr, A. (eds) Judicial Independence in Transition. Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht*, vol 233 (Springer 2012) https://doi.org/10.1007/978-3-642-28299-7_13.

²⁰ *Baka v. Hungary*, no. 20261/12, 23 June 2016 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-163113>> (accessed 27.03.2026).

У справах *Гженда проти Польщі*²¹ та *Юцишин проти Польщі*²² Суд звернув увагу на те, що відсутність ефективних процедур захисту суддів від втручання, зокрема у дисциплінарних або кадрових питаннях, призводить до порушення гарантій справедливого суду. Хоча зазначені справи стосуються насамперед державного впливу, їх логіка дає змогу ширше інтерпретувати поняття втручання, включаючи ситуації, коли тиск формується через інформаційне середовище.

Додатковим прикладом складної взаємодії між судовою владою, політичними акторами та громадянським суспільством є польський кейс реформ правосуддя після 2015 р., який демонструє формування гібридних механізмів впливу на судову владу, що поєднували інституційні зміни з медійними кампаніями та мобілізацією громадської думки. Дослідження²³ та практика ЄСПЛ²⁴ констатують факт наявності координованих інформаційних кампаній за участю державних акторів і підконтрольних медіа, спрямованих на делегітимацію суддівського корпусу. У таких умовах публічний контроль фактично поєднувався з елементами репутаційного тиску, що ускладнювало відмежування між незалежною громадянською активністю та політично опосередкованим впливом.

Окрему увагу заслуговує практика участі третіх осіб у провадженнях Європейського суду з прав людини, що передбачено п. 2 ст. 36 Конвенції. У справах, пов'язаних із реформами судової системи Польщі, така участь набула системного характеру: міжнародні та національні правозахисні організації подавали розгорнуті письмові зауваження, що виходили за межі індивідуальних обставин справи та окреслювали ширший контекст трансформації принципу верховенства права. Водночас активна залученість таких акторів актуалізує питання щодо меж їхньої нейтральності, оскільки їхні позиції нерідко корелюють із ширшими адвокаційними або політико-правовими наративами, що свідчить про формування складних, гібридних механізмів впливу на процес судового розгляду на міжнародному рівні.

Отже, емпіричний аналіз демонструє, що в сучасних умовах судова влада функціонує у складному середовищі, де поєднуються формальні гарантії незалежності та неформальні механізми впливу. Український досвід підтверджує, що активна участь громадянського суспільства свідчить про складність і неоднорідність такого впливу, який не зводиться до однозначно позитивних або негативних наслідків.

²¹ *Grzęda v. Poland*, no. 43572/18, 15.03.2022 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-216400>> (accessed 27.03.2026).

²² *Juszczyszyn v. Poland*, no. 35599/20, 6 October 2022 <<https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-219563>> (accessed 27.03.2026).

²³ L Bojarski, 'Judicial Resistance: missing part of judicial independence? The case of Poland and beyond' [2025] 15(2) *Oñati Socio-Legal Series* 662–700 <https://doi.org/10.35295/osls.iisl.1893>.

²⁴ *Żurek v. Poland*, no. 39650/18, 16 June 2022 <<https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-217705>> (accessed 27.03.2026).

У підсумку можна констатувати, що стратегічна репутаційна влада та інституційна асиметрія мають не лише теоретичний, а й виразний практичний вимір. Їх урахування є необхідним для адекватного розуміння сучасних викликів судовій незалежності та формування збалансованих підходів до її забезпечення.

Аналіз емпіричних практик дає змогу поставити ширше питання про допустимі межі впливу громадянського суспільства на судову владу та можливі механізми його правового врегулювання. У демократичній правовій державі діяльність організацій громадянського суспільства безпосередньо пов'язана із реалізацією свободи об'єднань і вираження поглядів, що зумовлює обмеженість державного втручання у цю сферу. Надмірне нормативне регулювання такої діяльності може призводити до звуження простору публічної участі та послаблення функцій суспільного контролю, які є необхідними для забезпечення підзвітності влади.

Водночас результати аналізу свідчать, що в сучасних умовах вплив громадянського суспільства на судову владу може виходити за межі класичних форм демократичної участі та набувати системного характеру. Особливо це проявляється у ситуаціях, коли відповідні організації беруть участь у кадрових процедурах, формують публічні оцінки діяльності суддів або здійснюють активний інформаційний супровід резонансних судових справ. За таких умов виникає потреба у визначенні додаткових гарантій, які дають змогу забезпечити баланс між правовою активністю громадянського суспільства та захистом судової незалежності.

Окремої уваги в цьому контексті заслуговує питання співвідношення адвокаційної та лобістської діяльності. Попри наявність у національному законодавстві України спеціального регулювання лобіювання²⁵, проведення чіткої межі між цими видами діяльності на практиці є складним. В аналітичних джерелах підкреслюється, що адвокація як просування публічного інтересу і лобіювання як представництво конкретних інтересів часто перетинаються, особливо у сферах, де правові та політичні процеси тісно взаємозв'язані²⁶.

Порівняльний досвід Європейського Союзу також підтверджує складність такого розмежування. Зокрема, у межах функціонування Реєстру прозорості ЄС²⁷ обов'язок розкриття інформації про діяльність і джерела фінансування поширюється не лише на бізнес-структури, а й на значну кількість організацій громадянського суспільства, які беруть участь у формуванні політики на рівні інституцій ЄС. Такий підхід свідчить про те, що навіть діяльність, яка позиціонується як адвокаційна або спрямована на захист публічного інтересу, може бути пов'язана із просуванням конкретних ін-

²⁵ Про лобіювання: Закон України від 23 лютого 2024 р. № 3606-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3606-IX#Text>> (дата звернення 27.03.2026).

²⁶ What Is the Difference Between Advocacy and Lobbying? (Apr 6, 2026) <<https://legalclarity.org/what-is-the-difference-between-advocacy-and-lobbying/>> (accessed 27.03.2026).

²⁷ EU Transparency Register <https://transparency-register.europa.eu/index_en> (accessed 27.03.2026).

тересів, що потребує відповідного рівня прозорості. Водночас регулювання у цій сфері зосереджується не на обмеженні змісту діяльності, а на забезпеченні відкритості та підзвітності, що уможливорює уникнути надмірного втручання в діяльність громадянського суспільства. Більше того, сучасні практики демонструють можливість використання організацій громадянського суспільства для опосередкованого представництва інтересів політичних або бізнес-акторів. У науковій і аналітичній літературі подібні практики описуються через поняття “astroturfing”²⁸, що означає створення або використання формально незалежних громадських організацій для просування інтересів бізнесу чи політичних акторів. Зокрема, у практиці Європейського Союзу²⁹ фіксувалися випадки, коли організації, які позиціонували себе як представники громадянського суспільства, фактично фінансувалися корпоративними структурами та брали участь у формуванні політики без належного розкриття таких зв’язків³⁰. У таких випадках діяльність, яка формально позиціонується як адвокаційна, може фактично виконувати функцію лобювання, що ускладнює її правову оцінку. Відсутність прозорості щодо джерел фінансування, партнерських зв’язків або інституційної залежності створює передумови для маскування реальних інтересів, які просуваються у публічному просторі³¹.

Це дає підстави говорити про формування нового типу впливу на судову владу, який доцільно визначити як гібридний³². При цьому стратегічна репутаційна влада виступає механізмом відповідного впливу, тоді як гібридний вплив характеризує спосіб його використання, зокрема у випадках, коли репутаційні інструменти застосовуються для опосередкованого просування інтересів третіх осіб. Його сутність полягає в поєднанні ознак демократичного контролю та непрямого тиску, що здійснюється через недержавних акторів. У цьому випадку громадянське суспільство може виступати як голос суспільства, але водночас і як канал трансляції інтересів третіх осіб, які залишаються поза межами публічної ідентифікації.

Практичним проявом такого впливу є, зокрема, селективність публічної активності, коли критика або підтримка судових рішень здійснюється нерівномірно, а інформаційні кампанії спрямовані на формування певного сприйняття конкретних суддів або судових процесів. У таких випадках виникає ризик, що публічний дискурс використовується як інструмент репутаційного тиску, здатного впливати на внутрішню незалежність суддів.

²⁸ A Chadwick, *The Hybrid Media System: Politics and Power*. Oxford Studies in Digital Politics (2 edn, Oxford University Press 2017) <https://doi.org/10.1093/oso/9780190696726.001.0001>.

²⁹ Див.: Lobbying the EU <<https://corporateeurope.org/en/lobbying-the-eu>> (accessed 27.03.2026).

³⁰ The Fire Power of the Financial Lobby: A Survey of the Size of the Financial Lobby at the EU level (Corporate Europe Observatory, 2014) <https://corporateeurope.org/sites/default/files/attachments/financial_lobby_report.pdf> (accessed 27.03.2026).

³¹ Kenneth Haar, Hans van Scharen, ‘Defunding NGOs that lobby the EU will be profoundly undemocratic’ (16.12.2024) <<https://corporateeurope.org/en/2024/12/defunding-ngos-lobby-eu-will-be-profoundly-undemocratic>> (accessed 27.03.2026).

³² Chadwick (n 28) 304.

Подібні явища спостерігаються й у США, де в науковій літературі активно обговорюється проблема так званих dark money організацій³³. Йдеться про структури, які формально виступають як громадські об'єднання, однак не розкривають джерела фінансування та можуть використовуватися для впливу на публічну політику, включаючи судову систему³⁴. Особливо це проявляється в контексті виборності суддів, де інформаційні кампанії або фінансування підтримки чи критики суддів можуть здійснюватися через такі організації, що ускладнює встановлення реальних джерел впливу³⁵.

У цьому контексті особливої уваги потребує проблема нормативної асиметрії, за якої однакові за змістом дії отримують різну правову оцінку залежно від суб'єкта їх здійснення. Якщо подібні дії з боку державних акторів можуть розглядатися як втручання у здійснення правосуддя, то аналогічна поведінка з боку громадянського суспільства зазвичай інтерпретується як реалізація свободи вираження поглядів. Такий підхід, хоча й має під собою обґрунтування в контексті захисту демократичних свобод, водночас створює можливість обхідного впливу на судову владу.

Порівняльне дослідження свідчить, що використання громадянського суспільства як інструменту прихованого впливу не є унікальним явищем, а має системний характер і проявляється в різних правових системах. Це підтверджує необхідність розгляду таких практик як окремої форми гібридного впливу на судову владу.

Отже, треба визнати, що вплив існує, попри декларовані гарантії незалежності та невтручання в роботу судових органів. Це актуалізує питання пошуку правового балансу між забезпеченням свободи діяльності громадянського суспільства та запобіганням зловживанням. Очевидно, що встановлення жорстких правових чи організаційних обмежень, або поширення на громадські організації тих самих правил, що застосовуються до державних акторів, є неприйнятним для демократичного суспільства. Водночас повна відсутність будь-яких запобіжників також не відповідає завданню забезпечення судової незалежності. У зв'язку з цим більш обґрунтованим видається підхід, за якого ключовим критерієм є не формальний статус суб'єкта або декларований характер його діяльності, а фактичний зміст і наслідки здійснюваного впливу. Визначальним має бути те, чи спрямовані відповідні дії на формування загального публічного дискурсу, чи вони мають на меті вплив на розгляд конкретної справи або створюють системний репутаційний тиск як на суддівський корпус загалом чи на окремих його представників? При цьому основний акцент доцільно робити не на каральних механізмах, а на

³³ New Report: Outside Spending, Dark Money from Wealthy Few Booming Post-'Citizens United' (January 14, 2015) <<https://www.brennancenter.org/our-work/analysis-opinion/new-report-outside-spending-dark-money-wealthy-few-booming-post-citizens>> (accessed 27.03.2026).

³⁴ R Briffault, 'Super PACs' [2012] 96(5) Minnesota Law Review 1644–1693 <https://doi.org/10.24926/265535.1314>.

³⁵ Dark Money (Brennan Center for Justice) <<https://www.brennancenter.org/topics/money-politics/influence-big-money/dark-money>> (accessed 27.03.2026).

розвитку процедурних гарантій прозорості. Йдеться про забезпечення відкритості інформації щодо джерел фінансування, інституційних зв'язків та інтересів, які представляються громадськими організаціями в публічному просторі. Саме прозорість дає змогу зменшити ризики прихованого впливу, не обмежуючи при цьому можливість громадянського суспільства брати участь у публічних процесах.

Тож у сучасних умовах забезпечення судової незалежності потребує врахування не лише формальних інституційних гарантій, а й складної системи неформальних впливів, у якій громадянське суспільство відіграє дедалі більш значущу роль. Пошук балансу між цими елементами є одним із ключових викликів для сучасної правової науки та практики.

Висновки. Судова незалежність у сучасних умовах не може бути осмислена виключно крізь призму формальних гарантій та інституційних запобіжників. Вона функціонує в середовищі інтенсивної комунікації, де публічний дискурс і взаємодія з громадянським суспільством стають невід'ємними елементами її реального змісту. Це зумовлює необхідність включення до аналізу неформальних механізмів впливу, які формують контекст здійснення правосуддя не меншою мірою, ніж формально визначені процедури. Громадянське суспільство постає не лише як зовнішній спостерігач або бенефіціар судової діяльності, а й як самостійний актор, здатний впливати на судову владу через поєднання правових, комунікативних і репутаційних інструментів. Запропонована авторська концепція стратегічної репутаційної влади уможливорює охопити специфіку такого впливу: він не є прямим чи інституційно закріпленим, але реалізується через формування очікувань, стандартів доброчесності та публічних оцінок, які опосередковано впливають на поведінку суддів. Такий вплив має принципово подвійний характер: одночасно виконує функцію демократичного контролю, посилюючи прозорість і підзвітність судової системи, і створює ризик трансформації цієї підзвітності у форму неформального тиску. Репутаційні механізми, будучи інструментом легітимації, здатні водночас ставати каналом впливу, що впливає на внутрішню незалежність суддів через очікування публічної реакції. Взаємодія судової влади та громадянського суспільства при цьому розгортається в умовах інституційної асиметрії: можливості впливу не супроводжуються співмірним рівнем відповідальності. Саме ця асиметрія відкриває простір для неформальних практик, які складно піддаються чіткому нормативному розмежуванню та оцінці.

Український досвід демонструє, що залучення громадянського суспільства до судової реформи та функціонування судової системи формує гібридні моделі впливу, у яких демократичний контроль переплітається з елементами непрямого тиску. Це ускладнює традиційні підходи до відмежування допустимого й недопустимого втручання у здійснення правосуддя та потребує переосмислення самих критеріїв такої оцінки. У цьому світлі

формальне розмежування адвокації та лобізму не є ефективним, оскільки на практиці ці форми діяльності перетинаються й можуть виконувати взаємозамінні функції. Визначальним стає не статус суб'єкта чи задекларована мета, а фактична конфігурація впливу, його інструменти та наслідки для судової незалежності. При цьому забезпечення судової незалежності не може зводитися до обмеження діяльності громадянського суспільства, що суперечило б самій природі демократичного порядку. Натомість ключового значення набуває створення процедурної прозорості, яка дає змогу виявляти джерела впливу, їх інтереси та способи реалізації, не втручаючись у зміст публічної активності.

Отже, сучасне розуміння судової незалежності повинно охоплювати не лише відсутність формального втручання, а й здатність судової влади зберігати захист від втручання в її діяльність в умовах постійного комунікативного та репутаційного тиску. Саме включення неформальних механізмів впливу до аналітичної рамки дає змогу сформулювати більш реальне бачення викликів, що постають перед судовою незалежністю, і запропонувати збалансовані підходи до її гарантування.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Chadwick A, *The Hybrid Media System: Politics and Power. Oxford Studies in Digital Politics* (2 edn, Oxford University Press 2017) <https://doi.org/10.1093/oso/9780190696726.001.0001>.
2. Cichowski R A, *The European Court and Civil Society: Litigation, Mobilization and Governance* (Cambridge University Press 2007) <https://doi.org/10.1017/CBO9780511491924>.
3. Epp C R, *The Rights Revolution: Lawyers, Activists, and Supreme Courts in Comparative Perspective* (University of Chicago Press 1998).
4. McCann M, *Rights at Work: Pay Equity Reform and the Politics of Legal Mobilization* (University of Chicago Press, 1994).

Edited books

5. Parau C E, 'The Drive for Judicial Supremacy', In: A Seibert-Fohr (eds), *Judicial Independence in Transition. Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht*. vol 233 (Springer 2012) https://doi.org/10.1007/978-3-642-28299-7_16.
6. Reayat N, Smith R K M, Cho M (eds), *Judicial Independence in Transitional Democracies* (1st ed., Routledge 2024) <https://doi.org/10.4324/9781003458296>.
7. Wheeler R, Judicial Independence in the United States of America. In: Seibert-Fohr, A. (eds) *Judicial Independence in Transition. Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht*, vol 233 (Springer 2012) https://doi.org/10.1007/978-3-642-28299-7_13.

Journal articles

8. Bojarski L, 'Judicial Resistance: missing part of judicial independence? The case of Poland and beyond' [2025] 15(2) *Oñati Socio-Legal Series* 662–700 <https://doi.org/10.35295/osls.iisl.1893>.
9. Briffault R, 'Super PACs' [2012] 96(5) *Minnesota Law Review* 1644–1693 <https://doi.org/10.24926/265535.1314>.

10. Fajdiga M, Zagorc S, 'Freedom or Feardom of Expression of Judges? Exploring the 'Chilling Effect' on Judicial Speech' [2023] 19(2) European Constitutional Law Review 249–270 <https://doi.org/10.1017/S1574019623000093>.
11. Kelemen R D, 'The European Union's authoritarian equilibrium' [2020] 27(3) Journal of European Public Policy 481–499 <https://doi.org/10.1080/13501763.2020.1712455>.
12. King B G, Soule S A, 'Social Movements as Extra-Institutional Entrepreneurs: The Effect of Protests on Stock Price Returns' [2007] 52(3) Administrative Science Quarterly 413–442.
13. Lashyn S, Leshchyshyn A, Popova M, 'Civil Society as an Informal Institution in Ukraine's Judicial Reform Process' [2023] 24 German Law Journal 1488–1502 <https://doi.org/10.1017/glj.2023.87>.
14. Lejeune A, Ringelheim J, 'The Differential Use of Litigation by NGOs: A Case Study on Antidiscrimination Legal Mobilization in Belgium' [2023] 48(4) Law & Social Inquiry 1365–1398 <https://doi.org/10.1017/lsi.2022.54>.
15. Mendelski M, 'Europeanization and the Rule of Law: Towards a Pathological Turn' [2016] 40 Southeastern Europe 346–384 <https://doi.org/10.1163/18763332-04003003>.
16. Scheppele K L, 'Autocratic Legalism' [2018] 85(2) University of Chicago Law Review 545–583.
17. Shepherd J M, 'The Influence of Retention Politics on Judges' Voting' [2009] 38 The Journal of Legal Studies 169–206 <https://doi.org/10.1086/592096>.
18. Khotynska-Nor O, Salenko O, 'Fenomen doviry ta lehytymnist sudovoi vlady: natsionalni pozytsii vs mizhnarodni standarty' [2024] 1 Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal 671–675 <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/160> (in Ukrainian).
19. Moskvych L, 'Dovira do sudu: stan ta pokaznyky' [2018] 3 Pravo Ukrainy 9–25 <https://doi.org/10.33498/louu-2018-03-009> (in Ukrainian).
20. Ovsiannikova O, 'Hromadska rada dobrochesnosti yak instytut vidnovlennia doviry hromadskosti do sudovoi vlady ta podolannia koruptsii v sudovii systemi' [2017] 1 Pravo Ukrainy 71–79 (in Ukrainian).

Websites

21. Burlyuk Olga, Shapovalova Natalia, 'Civil Society in Ukraine: Still Saving Democracy' (Martens Center Blog, 2018. no. 12 October) <<https://backoffice.biblio.ugent.be/download/8577261/8606238>> (accessed 27.03.2026).
22. Dark Money (Brennan Center for Justice) <<https://www.brennancenter.org/topics/money-politics/influence-big-money/dark-money>> (accessed 27.03.2026).
23. Haar Kenneth, van Scharen Hans, 'Defunding NGOs that lobby the EU will be profoundly undemocratic' (16.12.2024) <<https://corporateeurope.org/en/2024/12/defunding-ngos-lobby-eu-will-be-profoundly-undemocratic>> (accessed 27.03.2026).
24. New Report: Outside Spending, Dark Money from Wealthy Few Booming Post-'Citizens United' (January 14, 2015) <<https://www.brennancenter.org/our-work/analysis-opinion/new-report-outside-spending-dark-money-wealthy-few-booming-post-citizens>> (accessed 27.03.2026).
25. The Fire Power of the Financial Lobby: A Survey of the Size of the Financial Lobby at the EU level (Corporate Europe Observatory, 2014) <https://corporateeurope.org/sites/default/files/attachments/financial_lobby_report.pdf> (accessed 27.03.2026).
26. Vanhala L, Kinghan J, 'Literature Review on the Use and Impact of Litigation' (The Public Law Project (PLP) Research Paper, April 8, 2018) <<https://publiclawproject.org.uk/content/uploads/2018/04/Literature-Review.pdf>> (accessed 27.03.2026).
27. What Is the Difference Between Advocacy and Lobbying? (Apr 6, 2026) <<https://legalclarity.org/what-is-the-difference-between-advocacy-and-lobbying>> (accessed 27.03.2026).

Lidiia Moskvych

INFORMAL INFLUENCE ON THE JUDICIARY:
BALANCING DEMOCRATIC OVERSIGHT
AND REPUTATIONAL PRESSURE

ABSTRACT. This article examines the phenomenon of informal influence on the judiciary in contemporary democratic systems through the lens of the interaction between law, politics, and civil society. It is argued that traditional approaches to judicial independence, focused on formal safeguards and state interference, do not fully capture the complexity of the current configuration of influences. Drawing on the theory of legal mobilization, civil society is conceptualized as an active actor shaping the judicial system through legal, communicative, and reputational mechanisms. The article introduces the concept of strategic reputational power, understood as the capacity to shape public evaluations, define standards of judicial integrity, and influence expectations regarding judicial decisions. This type of influence operates indirectly and may produce a “chilling effect” on judicial behavior, thereby affecting judges’ internal independence. The study also explores the phenomenon of institutional asymmetry, which reflects the imbalance between the significant influence exercised by non-state actors and the lack of corresponding accountability mechanisms. Based on a comparative analysis, including the experience of Ukraine and other transitional democracies, it is demonstrated that the judiciary operates within a hybrid environment where democratic oversight coexists with elements of reputational pressure and informational influence. The article substantiates the need to take into account informal mechanisms of influence and to ensure transparency as a key condition for maintaining a balance between civil society participation and judicial independence.

KEYWORDS: judicial independence; informal influence; civil society; reputational power; legal mobilization; institutional asymmetry.

ДИСКУСІЇ ТА ОБГОВОРЕННЯ

Павло Пригуза

кандидат юридичних наук,
суддя Господарського суду Закарпатської області,
член Науково-консультативної ради
при Національній асоціації арбітражних керуючих України
(Ужгород, Україна)
priguza_p.d@ukr.net

УДК 340.13:347.736

ЕФЕКТИВНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА І ПРАКТИКИ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ / БАНКРУТСТВА: НОВА ПАРАДИГМА ДЛЯ УКРАЇНИ У СВІТЛІ ДИРЕКТИВ ЄС

Анотація. Україна отримала статус кандидата на членство в Європейському Союзі, у зв'язку з чим зобов'язалася гармонізувати своє законодавство й судову практику з *acquis* ЄС і спільними цінностями держав-членів, зокрема Директивою Європейського Парламенту та Ради ЄС 2019/1023 та іншими міжнародними нормативними актами та рекомендаціями.

На шляху до реалізації планів України, зокрема у сфері неплатоспроможності, існують деякі проблеми, які автор досліджує у цій статті, розкриває їх та пропонує шляхи їх вирішення для України у світлі Директиви 2019/1023, планів ЄС “Ukraine Facility”, європейського права і передової судової практики. Автор доводить, що національна модель провадження у справах про банкрутство є неефективною, не відповідає праву ЄС, починаючи з моменту прийняття судом заяви про банкрутство та в подальших процедурах. Убачаючи у настановах ЄС дещо більше завдань для вдосконалення національного права і законодавства, порівняно з іншими експертами, автор пропонує доктринальні зміни до законодавства про банкрутство, формулює ідеї змін і зміст нових норм для внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства. Окрім того, автор пропонує в судовій практиці застосування норм конкурсного права перетлумачити існуючі норми законодавства про банкрутство та неплатоспроможність у світлі права ЄС, що без зміни законодавства може забезпечити можливість покращити ефективність процедур банкрутства: відмовитись від догм і стереотипів; захистити боржника та кредитора від надмірних втрат, забезпечити правову визначеність учасників процедур, спростити й скоротити процедури та зменшити витрати провадження, зокрема для мікро- та малих підприємств; підвищити відповідальність за умисні банкрутства.

Актуальність цього дослідження і викладених пропозицій зумовлена практичною необхідністю законотворчої роботи щодо змін до законодавства України, яка активно проводиться зацікавленими в таких змінах стейкхолдерами, до якої залучений і автор.

Ключові слова: Директива ЄС 2019/1023; доктрина права банкрутства (неплатоспроможності); ефективність процедур банкрутства; спрощення процедур неплатоспроможності; арбітражний керуючий; авансування витрат процедур банкрутства; мета процедур банкрутства; дискваліфікація керівників банкрута; кваліфікаційне судове засідання; випадкові / умисні банкрутства.

Отримавши 23 червня 2022 р. статус кандидата на членство в Європейському Союзі, Україна зобов'язалася виконати низку критеріїв та гармонізувати понад 30 галузевих секторів права. Законодавче забезпечення цього процесу стало ключовим елементом підготовки до початку переговорів про вступ до Європейського Союзу, які стартували у 2024 р.

Останні декілька років усі стейкхолдери захисту прав учасників господарських відносин та економічної системи держави від наслідків банкрутства намагаються сприяти державі у виконанні своїх зобов'язань перед ЄС на шляху до членства в ЄС, натхненні Директивою Європейського Парламенту та Ради ЄС 2019/1023¹ (далі – Директива 2019/1023), а також ініціативою ЄС “Ukraine Facility” та схваленим Кабінетом Міністрів України 18.03.2024 № 244-р Планом України² щодо механізму фінансової підтримки України на 2024–2027 рр. (50 млрд євро). Зокрема, це стосується узгодження законодавства з процедур банкрутства з *acquis* ЄС і передовою практикою.

Згідно зі згаданим Планом в Україні мають бути здійснені базові реформи в системі правосуддя. Завдання України – створити судову систему, яка відповідає європейським стандартам прозорості та ефективності: встановити ефективні та результативні процедури банкрутства, піднявши рівень захисту права власності – як ключових показників для оцінювання інвесторами, представниками бізнесу та фінансовими установами ефективності судової системи. Фінансування підтримки має здійснюватися з урахуванням успіхів, які робить Україна у втіленні реформ та використанні інвестицій. Справедливе правосуддя та верховенство права є основою цих змін.

У цій статті розглянемо наявні проблеми національного права у сфері неплатоспроможності (банкрутства) для їх виявлення, означення та пошуку шляхів удосконалення законодавства України у світлі Директиви 2019/1023 та планів ЄС “Ukraine Facility”, законодавства та практики країн Євросоюзу, запропонувати концептуальні зміни до доктрини банкрутства та до норм Кодексу України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ)³.

Гармонізація господарського законодавства і норм КУзПБ з правом ЄС – одна з найважливіших сфер і галузей права, що дають змогу реально оцінити шлях країни до бажаного результату – досягнення рівня захисту цінностей, що є надбанням ЄС, створення найбільш комфортного середовища для життя громадян та діяльності бізнесу, захисту власності та інвестицій тощо.

¹ Directive (EU) 2019/1023 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks, on discharge of debt and disqualifications, and on measures to increase the efficiency of procedures concerning restructuring, insolvency and discharge of debt, and amending Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency) <<https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1023/oj>> (accessed 27.03.2026).

² Про схвалення Плану України: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 березня 2024 р. № 244-р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/244-2024-%D1%80#Text>> (дата звернення 27.03.2026).

³ Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>> (дата звернення 27.03.2026).

Для країн – членів Євросоюзу Директива 2019/1023 з 2019 р. стала доповіддю для внесення змін до законодавства про неплатоспроможність (банкрутство), які системно відбуваються. Директива 2019/1023 ставить перед країнами-членами, як і перед Україною, щонайменше такі завдання:

– пристосувати країну до внутрішнього ринку ЄС й усунути перешкоди для здійснення основних економічних свобод, таких як вільний рух капіталу і свобода заснування та ведення бізнесу;

– прибрати перешкоди й проблеми, що існують в інвестиційній діяльності між суб'єктами держав-членів, стримують ділові відносини з контрагентами за межами держав-членів, не заохочують підприємництво і завдають шкоди належному функціонуванню внутрішнього ринку.

Засоби, що пропонуються згаданою Директивою для покращення процедур банкрутства, складаються, на нашу думку, щонайменше з 8 кроків: 1) запровадити превентивну реструктуризацію (боргів і бізнесу, капіталу), аби дати змогу боржникам на ранніх стадіях уникнути неплатоспроможності, тим самим обмежуючи непотрібну ліквідацію життєздатних підприємств; 2) скоротити тривалість процедур з метою швидкого вилучення нежиттєздатних компаній з ринку; 3) усунути невизначеності у правилах неплатоспроможності; 4) спростити ускладнені процедури неплатоспроможності; 5) зменшити витрати на процедури реструктуризації; 6) запровадити більш ефективні процедури, що є в державах – членах ЄС; 7) впровадити зрозумілі умови й порядок погашення (прощення) боргів; 8) запровадити інститут дискваліфікації керівників бізнесу, винних у банкрутстві.

Як бачиться нам, для виконання завдань Директиви 2019/1023 мала б бути організована комплексна робота для зміни парадигми, на якій побудовано право банкрутства в законодавстві України та в дусі правового надбання ЄС (*acquis ЄС*), для напрацювання відповідних пропозицій до Верховної Ради України щодо внесення змін до КУЗПБ. Про потребу змінити доктрину національного права та закону на користь європейського ми публічно заявляємо не перший десяток років⁴, а за можливості та залучення – беремо участь у законотворчості⁵.

Директива 2019/1023 за своїми змістом і суттю містить рекомендації щодо вдосконалення законодавства, які також бачимо із нашого досвіду вивчення європейського права банкрутства (неплатоспроможності) та власної практики правозастосування, і про запозичення яких ми наполегливо висловлюємо свою позицію на публічних науково-практичних форумах (конференціях, круглих столах, семінарах) і в публікаціях.

Однак такої комплексної роботи з імплементації настанов Директиви 2019/1023, як нам відомо, немає. Схвалений КМУ План України містив лише

⁴ П Пригуза, 'Огляд деяких проблем застосування права банкрутства в Україні – потрібен злам парадигми' [2011] 2 Вісник господарського судочинства 131–138.

⁵ П Пригуза, 'Конкурсне право в Україні: проблеми теорії, практики та законодавства' [2012] 3 Вісник господарського судочинства 140–148.

два завдання, а наявний звіт про виконання кроків для впровадження реформ містить інформацію про набрання чинності законом про вдосконалення режиму банкрутства – превентивної реструктуризації, а також щодо спрощених процедур банкрутства для мікро-, малих і середніх підприємств.

Насправді за два роки з березня 2024 р. на цьому шляху ми подолали лише один елемент, що визначений Директивою 2019/1023 – внесено до КУзПБ норми, що впроваджують з 01.01.2025 і регулюють процедуру превентивної реструктуризації як системи заходів, спрямованих на недопущення або запобігання неплатоспроможності боржника, що замінили в національному праві наявний до цього інститут досудової санації⁶.

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕДУР БАНКРУТСТВА: СТАН РОЗРОБКИ Й ОБГОВОРЕННЯ

Що стосується адаптації процедур банкрутства для мікро- та малих підприємств і підприємців, то ця робота дійсно першим була розпочата Міністерством юстиції України через створену ним робочу групу. Пізніше така сама робота започаткована окремими народними депутатами із залученням експертів для розробки тексту законопроекту. Ця робота натепер ще не завершена. Як відомо, у Верховній Раді України зареєстровані 06.02.2026 за № 15004⁷ та 10.02.2026 за № 15024⁸ два законопроекти про внесення змін до КУзПБ щодо спрощених процедур банкрутства (неплатоспроможності) для суб'єктів мікропідприємництва та малого підприємництва. Другий проект містить також норми про визначення особливостей застосування процедур банкрутства щодо державних підприємств та/або господарських товариств, стосовно яких прийнято рішення про приватизацію.

Ці законопроекти одразу стали предметом жвавого обговорення на різних професійних майданчиках і науково-практичних форумах, зокрема за ініціативою Національної асоціації арбітражних керуючих України (далі – НААКУ) спільно з проектом ЄС “Право-Justice”, за участю народних депутатів України, департаменту банкрутства Міністерства юстиції України, суддів місцевих, апеляційних господарських і Верховного Суду, науковців, спеціалістів та експертів.

⁶ Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо імплементації Директиви Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації: Закон України від 19 вересня 2024 р. № 3985-ІХ <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3985-20#Text>> (дата звернення 27.03.2026).

⁷ Проект Закону про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства щодо запровадження спрощених процедур для суб'єктів мікропідприємництва та малого підприємництва № 15004 від 06.02.2026 <<https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69579>> (дата звернення 27.03.2026).

⁸ Проект Закону про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо спрощеного провадження у справах про банкрутство (неплатоспроможність) для суб'єктів мікропідприємництва та малого підприємництва та особливостей застосування процедур банкрутства для державних підприємств та/або господарських товариств щодо яких прийнято рішення про приватизацію № 15024 від 10.02.2026 <<https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/69593>> (дата звернення 27.03.2026).

Загальний висновок учасників обговорень полягає в підтримці самих змін до законодавства, необхідності спрощення процедур банкрутства для мікро- та малих суб'єктів господарювання як інструмент зменшення процесуальних бар'єрів, спрощення провадження та зменшення витрат з метою гармонізації із європейськими підходами. Запровадження ефективної моделі спрощеного банкрутства малого й мікробізнесу може стати важливим кроком для розвитку підприємництва та формування більш передбачуваного економічного середовища.

Водночас загальна думка така, що запропонована редакція норм потребує доопрацювання, узгодження з наявною доктриною права та існуючими нормами, процедурами та процесом розгляду справ про банкрутство юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців.

Багато критичних зауважень отримали обидва законопроекти від Комітету з питань науково-методологічного розвитку та професійної експертизи НААКУ, який підготував експертний висновок на проект закону № 15004⁹ та на проект № 15024¹⁰. При цьому останній законопроект підтриманий за умови його доопрацювання щодо першого / другого читання. НААКУ виклала ключові зауваження до визначення суб'єктів спрощеного банкрутства; завищених критеріїв доступу до спрощених процедур; послаблення професійного контролю причин банкрутства; відсутності фінансового аналізу; ослаблення правових гарантій кредиторів; відсутності системної інтеграції із чинним КУЗПБ.

Позиція і оцінка законопроектів № 15004 та № 15024 від представників судової влади висловлена з обережністю. Основні побажання щодо доопрацювання проектів стосуються тих самих питань, на які вказували експерти НААКУ та ін. Зокрема, зосереджено увагу на стадії відкриття провадження у справі про банкрутство, від якої залежить ефективність усіх процедур, серед яких є розпорядження майном, санація та ліквідація. Слід забезпечити процесуальні права учасників, у будь-якому разі виконавши завдання виявлення усіх кредиторів, активів і пасивів боржника. Необхідно чітко визначити кваліфікуючі ознаки суб'єктів спрощеної процедури; дотриматися стандартів правового захисту кредиторів; мінімізувати можливості зловживання процедурою; передбачити зрозумілий алгоритм дій як для суду, так і для учасників провадження, зокрема ролі арбітражного керуючого, механізмів

⁹ Висновок щодо проекту Закону України “Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства щодо запровадження спрощених процедур для суб'єктів мікропідприємництва та малого підприємництва” (реєстр. № 15004). Національна асоціація арбітражних керуючих України <https://drive.google.com/file/d/1fKrp3TqTX6_bWKy9XAtLK1_XMYPMo-rd/view> (дата звернення 27.03.2026).

¹⁰ Висновок щодо проекту Закону України “Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та деяких інших законодавчих актів України щодо спрощеного провадження у справах про банкрутство (неплатоспроможність) для суб'єктів мікропідприємництва та малого підприємництва та особливостей застосування процедур банкрутства для державних підприємств та/або господарських товариств, щодо яких прийнято рішення про приватизацію” (реєстр. № 15024). Національна асоціація арбітражних керуючих України <<https://drive.google.com/file/d/1RV4kKiYx0D1fJoRcaIPThprtFGdffRY/view>> (дата звернення 27.03.2026).

перевірки вимог кредиторів та можливостей відновлення платоспроможності боржника. Слід усунути дублювання або конкуренції процедур, забезпечивши їх передбачуваність і зрозумілість для бізнесу; зберігаючи за судом ключову роль у забезпеченні законності та справедливості провадження, захисту прав кредиторів.

Свій аналіз проекту № 15004, висновки¹¹ та пропозиції щодо нього я надав, основні тези яких розвинені у цій статті. В м. Ужгороді 13 березня 2026 р. відбувся круглий стіл “Роль господарських судів у забезпеченні ефективності процедур банкрутства”, організований Верховним Судом спільно з Господарським судом Закарпатської області за підтримки проекту ЄС “Право-Justice”. У рамках цього заходу я виступив з доповіддю про неефективність правової моделі розв’язання неплатоспроможності за національним законодавством та проблеми сучасного законодавства про банкрутство, у якій зауважив на необхідності комплексного підходу до вдосконалення законодавства про банкрутство у світлі директив ЄС, європейських стандартів захисту права власності¹².

Надалі законопроекти були предметом обговорення на майданчику, організованому Комітетом Асоціації правників України з конкурсного права та LIGA ZAKON на тему “Банкрутство без складних процедур? Два підходи до спрощення: що обере ринок”¹³.

Висновки щодо законопроектів і пропозицій

Стосовно організації законопроектної роботи. Як імперативно визначено законом (п. 2 ч. 1 ст. 33 КУзПБ), НААКУ бере участь у розробленні нормативно-правових актів і в заходах з питань відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом. Це повноваження визначає, що така інституція, як НААКУ є спеціалізованою організацією, яка створена державою зі спеціальною метою (місією) – для реалізації правової політики держави у сфері банкрутства. Це уповноваження є обов’язковим, що також зобов’язує відповідних суб’єктів правотворчої діяльності при плануванні, розробленні та прийнятті (виданні) нормативно-правових актів обов’язково залучати до цієї роботи НААКУ.

¹¹ П Пригуза, Фаховий висновок стосовно змін до законодавства про банкрутство: законопроекту № 15004 від КМУ “Про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства щодо запровадження спрощених процедур для суб’єктів мікропідприємництва та малого підприємництва” <<https://drive.google.com/file/d/11qxpPh2zkdmi3QKb1xHlzPVfZhM4KfN/view>> (дата звернення 27.03.2026).

¹² П Пригуза, “Процедури банкрутства: візія судової влади у світлі Директиви ЄП і Ради ЄС 2019/1023 та Проекту ЄС “Ukraine Facility””, *круглий стіл 13.03.2026 “Роль господарських судів у забезпеченні ефективності процедур банкрутства”* <https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezent2026/Prezent_Efekt_proced.pdf> (дата звернення 27.03.2026).

¹³ Банкрутство без складних процедур. Комітет АПУ обговорив нові законопроекти (18 березня 2026) <<https://uba.ua/ukr/news/bankrutstvo-bez-skladnikh-procedur-komtet-apu-obgovoriv-nov-zakonoprokti>> (дата звернення 27.03.2026).

Як виявилось, НААКУ до роботи з розробки законопроектів № 15004 та № 15024 залучено не було. У цьому є велика вада цієї роботи. Вона виконана розрізнено двома робочими групами, які працювали над одними й тими ж питаннями реалізації настанов Директиви 2019/1023. У результаті розробники не проаналізували проблему, яка існує в суспільних відносинах банкрутства та потребує вирішення. Не залучено до реалізації такого важливого для суспільства завдання заінтересованих осіб, що позбавило їх можливості надати свої пропозиції стосовно способів вирішення проблем імплементації усіх настанов директив ЄС щодо неплатоспроможності (банкрутства).

Обговорення та дискусії, які виникли вже після реєстрації у Верховній Раді України законопроектів № 15004 і № 15024 показують, що заінтересованих осіб стосовно реалізації директив ЄС є дуже багато. Окрім НААКУ, це ціле українське суспільство, яке потребує досконалого законодавства про банкрутство як захисту кредиторів від боржників (умисних банкрутств), так і захисту боржників від кредиторів (звільнення від надмірних боргів): увесь економічний блок бізнесу та підприємництва (мікро-, малі, середні та великі бізнеси, банківська система разом з Національним банком України, податкові та інші контролюючі органи тощо); спеціалісти, які забезпечують процедури банкрутства (арбітражні керуючі); адвокати та їх об'єднання; система господарських судів усіх інстанцій; науковці (господарники та цивілісти) та інші стейкхолдери.

На нашу думку, найкращий варіант для вирішення долі законопроектів № 15004 і № 15024 – зняти їх з розгляду. Однак, як ми розуміємо, цей варіант є неприйнятним, оскільки План України щодо спрощення процедур банкрутства передбачає прийняття такого закону в першому кварталі 2026 р.

Маємо сподівання, що обговорення, які проводяться постфактум після реєстрації законопроектів у Верховній Раді України, будуть сприйняті законодавцями як публічні консультації та враховані при визначенні прийняттого варіанта для вирішення проблем, які існують в ускладнених процедурах банкрутства в КУзПБ, і що буде визначена стратегія їх вирішення шляхом розроблення належного законопроекту, стане зрозуміла його відповідна концепція.

Ми наполягаємо на тому, що до реалізації настанов Директиви 2019/1023 та інших європейських актів потрібно підходити системно та запроваджувати зміни через комплексний законопроект про внесення змін до КУзПБ, Цивільного та Кримінального кодексів України та інших законів, які їх потребуватимуть.

Безсистемний підхід шкодить цілісності предмета правового регулювання самих процедур банкрутства, порушує конкурсну природу права та завдає шкоди правовим інститутам цивільного права, зокрема іпотеки, застави тощо.

ПЕРЕКОНАННЯ РОЗРОБНИКІВ І НЕДООЦІНКА ЗМІН

У своїх виступах розробники проєкту № 15024 зазначили, що вони категорично відкидають ідею спрощених процедур банкрутства, які в недавній історії права до 2019 р. існували в законодавстві про банкрутство у формі норм і алгоритмів визнання банкрутом і ліквідації “відсутнього боржника” та “боржника, що ліквідується власником”. Власне несприйняття цих алгоритмів права обґрунтовується нібито негативним досвідом застосування зазначених норм і наявними можливостями зловживання цими нормами та правилами провадження.

Не можна погодитися з таким твердженням. Навпаки, практика і досвід є великим надбанням, яке має відкривати нам бачення правильного шляху для формування нової правової конструкції та її впровадження у законодавство. У цьому випадку негативний досвід застосування певних норм права і правових інститутів є підставою для врахування такого досвіду й для вдосконалення такого інституту. Інакше втрачається логіка змін. Виходить, що спрощені процедури банкрутства для мікро- і малих підприємців – боржників розроблялися в такий спосіб, аби не впровадити до КУзПБ спрощених процедур, якими раніше регулювалися провадження у справах про банкрутство.

На нашу думку, наведені норми про ліквідацію “відсутнього боржника” та “боржника, що ліквідується власником” застосовувалися в судовій практиці України здебільшого для мікро- та малих підприємств (підприємців), які не мали активів і коштів для проведення процедур банкрутства. Справ про банкрутство таких боржників у кожному господарському суді України налічувалося сотні. Основна їх частина – то невдалі підприємці та випадкові банкрути. Багато з них ліквідовувалися, не розпочавши свого запланованого бізнесу, маючи мізерні борги перед кредиторами, переважно щодо сплати податків. Багато з них помилилися в економічних розрахунках, неправильно прорахували свій бізнес-проєкт і фінансовий план, когось поглинули проблеми кризових періодів у світовій економіці та в Україні.

У той же час, як ми знаємо з власного досвіду, зазначені спрощені алгоритми банкрутства також використовувалися нечесними підприємцями, які навчилися створювати ситуації та штучні обставини, що за певних умов давали можливість у прискореному порядку ліквідувати боржника, списавши борги та уникнувши відповідальності за умисне банкрутство (доведення до банкрутства, приховування банкрутства). Але за нинішнього рівня регулювання процедур у КУзПБ та рівня сучасної судової практики створити такі зловживання дуже складно, а то й неможливо.

Якщо ретроспективно пошукати причини негативного досвіду, то ми їх знайдемо. Наприклад, у ті часи (2000–2013) саме законодавство про банкрутство містило прогалини, які створювали можливості для зловживань. Так, у законі містилася норма (ст. 7), яка зобов’язувала боржника у разі виникнен-

ня неплатоспроможності звернутися у місячний строк до господарського суду з заявою про порушення справи про банкрутство, однак відповідальності за порушення цього припису законодавство не містило.

В іншій редакції закону (з 2013 по 2019) існувала норма (ст. 95), яка зобов'язувала ліквідатора боржника, що ліквідується за рішенням власника, звернутися до господарського суду із заявою про порушення справи про банкрутство такої юридичної особи. За невиконання цього обов'язку винні особи могли нести солідарну відповідальність за незадоволення вимог кредиторів. Водночас цей або інші закони не встановлювали строк для звернення з такою заявою. А для уникнення відповідальності власники перестали приймати рішення про ліквідацію своїх юридичних осіб і покидали їх, припинивши управління та будь-яку діяльність, не призначаючи ліквідатора.

Як свідчить аналіз, коли була чинною норма про ліквідацію “відсутнього боржника” чи “боржника, що ліквідується власником”, у законі не було норми матеріального права, яку можна було б застосувати для покладення відповідальності за приховування банкрутства. Норма про солідарну відповідальність за приховування банкрутства (ч. 6 ст. 34 КУзПБ) є чинною лише з жовтня 2019 р. Також у 2015–2018 рр. у судовій практиці лише почали застосовуватися норми про покладання субсидіарної відповідальності за доведення до банкрутства. Не було норм про наслідки укладання фродакторних правочинів; не було норм про солідарну відповідальність за збитки осіб, які вчинили, погодили правочини або вчинили майнові дії, які завдали шкоди боржнику тощо. Тому побоювання відновити та увести до КУзПБ відомі нам інститути спрощених процедур банкрутства є марними: суди мають достатній інструментарій для боротьби зі зловживаннями цивільними або процесуальними правами в межах справи про банкрутство.

Найцінніше й головне у спрощених процедурах – це порядок входження у процес банкрутства, порядок і умови відкриття справи, уведення процедури ліквідації у разі, якщо боржник припинив господарську діяльність, не має майнових, фінансових і трудових ресурсів.

Зловживання завжди були й будуть. Вони мають виявлятися учасниками справи, зокрема арбітражним керуючим, та припинятись судом. До винних осіб мають застосовуватися заходи впливу та відповідальності тощо. У процесі реформування та виправлення недоліків законодавства не можна діяти так, аби знищити саму суть і позитивний результат процедур банкрутства для економіки і права. Саме про такий загальний підхід йдеться у відповідних директивних документах ЄС з неплатоспроможності. Потрібно запозичити кращий досвід ефективних процедур провадження й наповнювати ним національне законодавство.

НАШІ ПЕРЕКОНАННЯ ТА БАЧЕННЯ ПРОБЛЕМ

Спрощені процедури банкрутства є предметом особливого правового й наукового інтересу в нашій юриспруденції, про що свідчать судова практика, численні наукові роботи та публіцистичні статті в юридичних виданнях, де визначалися проблеми права, проблеми законодавства щодо спрощених процедур банкрутства, пропонувалися шляхи їх вирішення¹⁴.

ПРОПОНОВАНІ ЗМІНИ ДОКТРИНИ ТА НОРМ КУЗПБ У СВІТЛІ ДИРЕКТИВИ І ПРАВА ЄС

Перше: Захист боржника

За нормами європейського права судовому захисту належить суб'єкт господарювання / боржник, який реально існує та є життєздатним: = є учасником господарських відносин, здійснює господарську діяльність, реалізує господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), має відокремлене майно, здатен нести відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна.

Це означає, що боржник, який звертається за захистом у процедурі банкрутства, що регулюються нормами КУЗПБ, має відповідати за своїми характеристиками визначенням суб'єкта господарювання, які містяться у ст. 2 Закону про перехідний період від Господарського кодексу України¹⁵. Передусім він має реально займатися господарською діяльністю, під якою розуміється діяльність у сфері суспільного виробництва, що спрямована на виробництво та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

Друге: Вимога захисту кредитора від неефективних процедур

Правове становище кредитора в українському праві насправді таке, що відлякує від намірів кредиторів звертатися до суду із заявами про відкрит-

¹⁴ Зокрема, це такі основні роботи, як: П Пригуза, 'Правове регулювання процедур банкрутства юридичної особи – відсутнього боржника' (дис канд юрид наук, 2011); П Пригуза, *Проблеми теорії і практики конкурсного права в Україні: неспроможність та банкрутство* (Харків юридичний 2009) 528; П Пригуза, А Пригуза, *Науково-практичний коментар Закону України "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом"* (ТДС 2013) 304; П Пригуза, *Умисне банкрутство: теорія і практика субсидіарної відповідальності: наук.-практ. посіб.* (Борисфен-про 2020) 180; П Пригуза, 'Правове регулювання процедур банкрутства відсутнього боржника та боржника, що ліквідується власником, за законодавством європейських держав: порівняльно-правовий аналіз' [2009] 1 Санація та банкрутство 55; П Пригуза, 'Логіко-семантичний аналіз проблем відсутнього боржника у судовій практиці України' [2008] 2 Вісник господарського судочинства 36–51; П Пригуза, 'Проблеми судового імунітету від банкрутства підприємств – об'єктів права комунальної власності' (Юридичний вісник України № 23 від 07–13.06.2008); П Пригуза, 'Господарсько-правовий аспект підстав відповідальності за банкрутство та кваліфікації злочинів' [2007] 1; 8 Вісник прокуратури 86–94; 99–108; П Пригуза, 'Відсутній боржник. Проблеми покинутих підприємств, "кинутих" кредиторів та обікраденої держави' [2005] 5 Вісник господарського судочинства 18–25; П Пригуза, 'Проблеми конкурсного права в Україні. Крок вперед, два кроки назад' (Юридичний вісник України № 48–49 2011).

¹⁵ Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб: Закон України від 9 січня 2025 р. № 4196-IX <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text>> (дата звернення 27.03.2026).

тя справи про банкрутство. Передусім потребує змін порядок звернення до суду та розгляд судом заяви про відкриття справи про банкрутство. Так, за чинними правилами КУзПБ і судовою практикою від дня отримання судом заяви кредитора у справі до дня підготовчого засідання нічого не відбувається. Це строк у – 14 (20) днів за законом, але на практиці ці строки зазвичай є довшими. З дня прийняття заяви судом до дня підготовчого засідання – це період правової невизначеності для кредитора та бездіяльності для судової влади. Цей порядок не відповідає відомим нам європейським стандартам провадження. Відсутність у цей час контролю призводить до того, що боржник до підготовчого засідання має можливість приховати активи й докази, спотворити облік і звітність тощо. Практика показує неефективність цієї моделі, якщо боржник неконтрольований, то: порушуються строки, не надаються відзиви, відзиви неякісні та не перевірені, може використати час на шкоду кредиторам. Інтереси кредиторів не захищені: гіпотетично банкрутство презюмується через неплатежі, але заходи захисту інтересів кредиторів до відкриття справи не вживаються.

Як цю проблему вирішити: виконавши настанови Директиви 2019/1023, – встановити судовий контроль і контроль кредиторів у перші дні після отримання судом заяви про банкрутство. Призначити арбітражного керуючого з дня прийняття заяви про банкрутство. Визначити в підготовчому провадженні повноваження арбітражного керуючого для контролю над органами управління та розпорядження активами боржника. До дня підготовчого засідання арбітражний керуючий має надати суду і кредиторам аналіз життєздатності боржника, від чого має залежати вибір подальшої процедури провадження: ліквідаційна процедура чи відновлення платоспроможності (превентивна реструктуризація, санація).

Третє: Проблема уведення й застосування процедур банкрутства не за їх цільовим призначенням

Так, процедура розпорядження майном – це конкурсна процедура, яка відкривається судом. Ця процедура вводиться з дня відкриття справи про банкрутство та знаменує відкриття особливого правового режиму – конкурсу. Учасниками конкурсу стають боржник (з його органами управління, учасниками тощо), усі кредитори, інвестори (санатори, залучені кредитори, треті особи). Виконання завдань конкурсу здійснюється за правилами у правових режимах процедур, що називається конкурсним процесом.

Об'єктами конкурсу в теорії та практиці є матеріальні та нематеріальні активи, які формують конкурсну масу. До конкурсної маси відносять: *майно та майнові права*: володіння, користування, розпорядження (це основа майнової господарської діяльності, що забезпечує процес виробництва, виконання робіт, надання послуг); *корпоративні права*: право управління юридичною особою-боржником, зокрема право організувати й контро-

лювати свої майнові та трудові ресурси в процесі виробництва; *управлінський потенціал підприємства*: ефективні керівники бізнесу та менеджери, – здатність і волевиявлення органів управління боржника конкурувати з конкурсними кредиторами й не допустити відкриття справи про банкрутство (спромогтися погасити вимоги до дня підготовчого засідання чи після), або надалі зберегти за собою право управління за допомогою юридичних засобів (інструментів), що передбачені КУзПБ, можливості організації процесу господарювання та відробітку боргів у процедурах розпорядження майном, санації, реструктуризації.

Практика показує неправильне застосування зазначених основ конкурсного права при відкритті справи та уведенні відповідних процедур провадження у справі про банкрутство, відірваність моделей конкурсного провадження від теоретичних основ і призначення інститутів права. Так, режим процедури розпорядження майном є основною конкурсною процедурою. Процедура відкривається в практиці судів України у такому порядку та в такій черговості: розпорядження майном боржника; санація боржника; ліквідація банкрута. Насправді такому алгоритму дій суди у своїй юриспруденції слідує не тому, що такого правового режиму вимагає майновий стан боржника, а лише тому, що законодавець розташував судові процедури банкрутства (ст. 6) саме в такій послідовності.

Ця послідовність застосовується до будь-якої юридичної особи незалежно від наявності або стану її майна, за тривалої відсутності управління (фактично припинена діяльність, мертво підприємство) та перспектив відновлення життєздатності (керівники та учасники відсутні за місцезнаходженням, не проявляють / втратили інтерес до юридичної особи). Тобто за відсутності об'єктів конкурсного права уводиться конкурсний процес.

У таких ситуаціях немає й суб'єктів конкурсу. Суб'єктами конкурсного процесу мають бути керівник, власник, учасники товариства-боржника, які мають проявляти інтерес до юридичної долі майнових активів та самої юридичної особи. Якщо керівники та учасники боржника відсутні, то управлінська діяльність не є об'єктом конкурсу, а таким залишається лише майно, якщо воно є в наявності. За таких обставин є необхідність лише розподілити вартість залишків майна між кредиторами та покрити витрати процедури. Таким завданням слугує процедура ліквідації банкрута, а не процедура розпорядження майном. Отже, у деяких випадках навіть за наявного правового регулювання, процедура розпорядження майном є зайвою, не потрібною взагалі. Але суди вводять її, як обов'язкову в черговості провадження відповідно до ст. 6 КУзПБ.

Як цю проблему вирішити: насамперед слід змінити судову практику. Не вносячи навіть змін до закону (КУзПБ). Як стверджують правознавці / науковці / філософи, “найлегший спосіб покращення судової практики – це

перетлумачити законодавство”. Саме Суд може до застарілих або нечітких норм законодавства України застосувати сучасні правові й економічні реалії, зокрема європейське право та дух (Директиви), і надати їм нове тлумачення, не чекаючи на зміни в самому тексті закону.

Для цього, до прикладу, слід застосовувати процедури не в послідовності, що визначена законом, а за функціональним призначенням конкретної процедури, ґрунтуючись на завданнях процедури і майновому та управлінському стані боржника, який підтверджується в процесі підготовки справи до розгляду у підготовчому засіданні. Для реалізації такого алгоритму слід запровадити, так само як і в Господарському процесуальному кодексі України, процедуру підготовчого провадження. У ній має бути не лише підготовче засідання, в якому заслуховується заява кредитора (позивача) та відзив боржника (відповідача). Це має бути цілісне підготовче провадження, в якому до дня підготовчого засідання має бути визначена процедура, якій підлягає боржник: взяти під контроль суду розпорядження майном, за наявності від органів боржника чи заінтересованих осіб ініціативи до збереження боржника – залишити боржника під його управлінням, або ліквідувати майно і припинити нежиттєздатну юридичну особу.

Визначення категорій процедур банкрутства та їх класифікація:

1) розпорядження майном – уводиться лише стосовно майна, яке наявне, управляється керівними органами, здатне господарювати (виробляти товари, виконувати роботи, надавати послуги) та має перспективи відробітку боргу / санації.

2) ліквідація банкрута – уводиться у разі втрати особою ознак господарювання, відсутності управлінської діяльності. У такому разі процедура розпорядження майном не уводиться, а такий боржник за результатами підготовчого провадження має бути визнаний банкрутом та стосовно його майна має бути відкрита ліквідаційна процедура.

Наприклад, за законом ФРН (Insolvenzordnung)

боржник, який відповідає принаймні двом із трьох умов ч. 1 ст. 22а (1. не менше 6 000 000 євро загальної суми балансу після вирахування дефіциту, відображеного на стороні активів у розумінні розділу 268 (3) Комерційного кодексу. 2. Обороти не менше 12 000 000 євро за дванадцять місяців, що передують даті балансу. 3. Не менше 50 співробітників у середньому на рік), має право на попереднє обговорення в суді питання неплатоспроможності; збереження за собою самоуправління (розпорядження майном та санація самим боржником (спроцена).

З дня надходження заяви до суду судом вживаються заходи забезпечення вимог кредиторів, зокрема призначається тимчасовий арбітражний керуючий та накладаються на боржника загальні заборони на розпорядження – повноваження щодо адміністрування та розпорядження активами боржника переходять до тимчасового арбітражного керуючого, який зобов'язаний: 1. Забезпечити можливості збереження активів боржника. 2. Продовжувати підприємницьку діяльність боржника до винесення рішення про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність, якщо суд у справі про неплатоспроможність не погодиться на закриття з метою уникнення

суттєвого зменшення активів. 3. З'ясувати, чи покриваються активами боржника витрати на провадження у справі. Також суд може доручити арбітражному керуючому як експерту з'ясувати, чи є підстави для відкриття провадження у справі та які існують перспективи для продовження у справі боржника¹⁶.

Можливість спростити ліквідаційну процедуру та витрати на неї передбачена, зокрема, у нових редакціях ч. 2. і ч. 3 ст. 65 КУзПБ. На цих нормах належить перетлумачити практику закриття справи про банкрутство. Тепер це можливо не лише після ліквідації банкрута. Так, ч. 2 ст. 65 встановлено: *‘Якщо за результатами ліквідаційної процедури після задоволення вимог кредиторів не залишилося майна або майно не виявлено чи відсутнє, господарський суд постановляє ухвалу про припинення юридичної особи – банкрута. Копія цієї ухвали надсилається державному реєстратору для проведення державної реєстрації припинення юридичної особи – банкрута, а також власнику майна.’*

Юридичний аналіз конструкції цієї норми показує, що це новела для КУзПБ – господарський суд у наведеній диспозиції постановляє ухвалу не про ліквідацію юридичної особи у зв'язку з ліквідацією, а про припинення юридичної особи у зв'язку з банкрутством. Це абсолютно новий вид судового рішення, яке може бути постановлене як за заявою кредиторів або комітету кредиторів, так і за власною ініціативою. Юридична особа – банкрут має бути припинена. Тут слід звернути увагу на те, що ч. 2 ст. 65 не передбачає як наслідок закриття справи. Відповідь на це питання міститься у ст. 90 КУзПБ, яка була оновлена також у 2024 р., п. 2 ч. 1 приписує, що ‘2) припинення у встановленому законодавством порядку юридичної особи, яка є боржником, про що є відповідний запис у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань’ є підставою для закриття справи про банкрутство. Алгоритм, що прямо вбачається: спочатку реєстрація судового рішення про припинення боржника у зв'язку з банкрутством, а потім – постановлення судом ухвали про закриття справи про банкрутство. Як бачимо, за цією новою нормою у ліквідатора немає обов'язку ліквідувати юридичну особу – банкрута.

Далі, ч. 3 ст. 65 КУзПБ:

3. Якщо ліквідатор не виявив майнових активів, що підлягають включенню до складу ліквідаційної маси, він зобов'язаний окремо зазначити такі майнові активи у ліквідаційному балансі та подати до господарського суду ліквідаційний баланс, який засвідчує відсутність у банкрута майна.

Виявлення після закриття провадження у справі про банкрутство майна банкрута, достатнього для покриття витрат, пов'язаних з провадженням у справі, є підставою для поновлення господарським судом провадження у справі за клопотанням учасника справи.

¹⁶ Insolvenzordnung (InsO) <<https://www.gesetze-im-internet.de/insolvenzordnung/BJNR286600994.html>> (accessed 27.03.2026).

У разі якщо провадження у справі про банкрутство не було поновлено, таке майно банкрута за рішенням господарського суду переходить у власність відповідної територіальної громади або в державну власність, за умови, що боржник є державним підприємством або господарським товариством, у статутному капіталі якого більше 50 відсотків акцій (часток) належать державі.

Зазначені норми, як з них прямо випливає, скасовують вимогу ч. 1 ст. 65 КУзПБ, яка приписує, що 'обов'язком ліквідатора є здійснення всієї повноти дій, спрямованих на виявлення та повернення активів боржника', яка в судовій практиці розуміється як ініціювання позовів та необхідність довгого очікування закінчення судових проваджень у межах справи про банкрутство стосовно повернення активів (майна, грошей, визнання недійсними правочинів тощо) незалежно від наявності / відсутності перспектив. А це привід перетлумачити практику.

Четверте: Спростити ускладнені процедури неплатоспроможності та зменшити витрати на процедури (реструктуризацію)

Авансовані кошти основної винагороди арбітражного керуючого до подання заяви про відкриття справи мають повертатися кредиторам за рахунок, наприклад, керівника боржника. Правовою підставою для цього має бути нова норма в Кодексі – ст. 9¹ КУзПБ, якою передбачено, що у разі, якщо заяву подано кредитором, діє презумпція вини органу управління боржника у приховуванні банкрутства. Ця норма кореспондується з приписами ч. 6 ст. 34 КУзПБ, яка встановлює обов'язок боржника у разі виникнення неплатоспроможності у місячний строк подати заяву до суду про відкриття справи про банкрутство. Виконання керівником боржника такого обов'язку пов'язане з іншою презумпцією – обізнаності та передбачуваності стану неплатоспроможності для керівника боржника за зобов'язаннями, строк виконання яких настав. Подача керівником боржника заяви до суду потребує сплати судового збору та авансування витрат процедур банкрутства. Якщо заяву про банкрутство подає кредитор, то усі витрати, такі як судовий збір та авансування винагороди арбітражного керуючого, лягають на кредитора.

Як вирішити проблему. Належить доповнити норму ч. 6 ст. 34 КУзПБ приписами про покладання на керівника витрат кредитора, що авансуються для відкриття справи про банкрутство.

За положеннями *Insolvenzordnung*, за мізерності конкурсної маси суд відхиляє заяву про відкриття справи, а, встановивши недостатність конкурсної маси після відкриття справи, – провадження закривається. Це правило не застосовується, якщо боржник або кредитор авансує мінімально, I – процесуальні витрати, необхідні для здійснення провадження у справі, та II – інших зобов'язань маси (винагорода і витрати АК тощо). Авансування може здійснюватися – лише добровільно. Авансовані грошові суми

повертаються першочергово з ліквідаційної маси. Примусових стягнень з кредиторів – немає.

П'яте: Директива 2019/1023 пропонує запровадити більш ефективні процедури, що є доступними в деяких державах-членах

Ми бачимо, що для реалізації цієї настанови ЄС нам необхідно змінити завдання процедур. Як ми зазначали вище, процедура розпорядження майном – це процедура для суб'єктів, здатних відновити свою платоспроможність. Банкрутство означає, що заборгованість є неоплатною, а майна та майнової діяльності недостатньо для задоволення вимог кредиторів і є потреба у здійсненні оцінки та продажу наявного майна боржника. Завданням процедури ліквідації банкрута має бути ліквідація (продаж) наявного майна боржника, а не ліквідація юридичної особи – банкрута.

Національне законодавство, а саме абз. 2 ч. 1 ст. 58 КУзПБ встановлює вимогу, що 'суд визначає строк, протягом якого ліквідатор зобов'язаний здійснити ліквідацію боржника'. Імперативно на ліквідатора покладено обов'язок ліквідувати не майно боржника, а здійснити ліквідацію банкрута. Цей обов'язок ліквідатора лягає на плечі кредиторів, які на практиці вимушені повністю фінансувати витрати ліквідаційної процедури за відсутності майна в ліквідаційній масі. Виходить, що обов'язок ліквідувати банкрута є обов'язком кредиторів. Ця правова конструкція й судово практика не відповідають правилам банкрутства в країнах ЄС. Практика Верховного Суду цей обов'язок "узаконила", вказавши, що кредитори є замовниками ліквідації банкрута, як результату процедури (ліквідбаланс), а тому мають платити. Однією із вимог закону є припис ліквідатору "Забезпечити повноту дій..." при ліквідації банкрута. Ця вимога на практиці стала правовою пасткою. "Повнота дій" є некоректним терміном і невизначеним у правовій площині поняттям, що залежить від уявлення учасників провадження про завершеність процедури, зокрема й думки судді. Ця невизначеність стоїть на заваді завершенню процедури та закриттю справи про банкрутство. Довгі процедури перетворюються на ціну, яку кредитори вимушені платити за ліквідацію банкрута. Це порушує принцип верховенства права.

Кодекс ФРН про неплатоспроможність від 05.10.1994 (Insolvenzordnung – редакція на 15.07.2024) визначає інші, порівняно з КУзПБ, цілі провадження у справі про банкрутство. Так, § 1 Insolvenzordnung приписує, що 'провадження у справі про неплатоспроможність слугує для задоволення кредиторів боржника спільно шляхом реалізації активів боржника та розподілу виручки або шляхом внесення пропозицій до плану неплатоспроможності, зокрема для збереження компанії. Чесному боржнику надається можливість звільнитися від решти своїх зобов'язань'. Німецький законодавець не вимагає ліквідації боржника / банкрута. Провадження відкривається для

розподілу майна боржника. При цьому витрати на такий розподіл здійснюються лише за рахунок залишків майна банкрута. Якщо майна немає – процедури не здійснюються. Законодавець ФРН не примушує кредиторів нести витрати для ліквідації банкрута, не примушує кредиторів платити свої кошти за ліквідацію юридичної особи, що належить іншим власникам. Розумної причини та пояснення для збереження правової конструкції українського законодавства, в якій кредитори, не отримуючи відшкодування, за свої кошти ліквідовують чужу юридичну особу – банкрута, – немає. Існує таке пояснення вимоги ліквідації банкрута, що цим досягається упорядкування Єдиного державного реєстру юридичних осіб, з якого виключаються припинені юридичні особи, зокрема банкрути. Очевидно, що такої потреби кредитори не мають, щоб за неї платити. Від цієї конструкції належить відмовитися.

Пропозиція: внести зміни до редакції ч. 1 ст. 6 КУзПБ:

“1. Відповідно до цього Кодексу щодо боржника – юридичної особи застосовуються такі судові процедури, що відповідають встановленому при підготовці справи до розгляду майновому стану боржника та меті провадження у справі:
превентивна реструктуризація;
розпорядження майном боржника;
санація боржника;
ліквідація банкрута.”

Шосте: Ввести до процедур КУзПБ “кваліфікаційне судове засідання”

У національній судовій практиці належить запровадити так зване у західних правових системах кваліфікаційне засідання. Відсутність у законодавстві України такого кваліфікаційного засідання є фактором, що ускладнює процедури, стримує процес і зберігає у справі правову невизначеність. Таке судове засідання є важливим інструментом, що застосовується в праві Німеччини, Іспанії, Португалії. Завдання такого судового засідання полягає в такому. Після того, як арбітражний керуючий здійснив аналіз фінансово-господарського стану боржника, суд і кредитори за участю представників боржника мають вирішити основне (головне) питання, що впливає на характер наступних процедур. Суд має розглянути звіт арбітражного керуючого та постановити судове рішення, яким визначити кваліфікацію цієї неплатоспроможності (банкрутства) як умисної чи випадкової. Суд має надати відповідь на запитання: чи є в діях керівників приховування або/та доведення боржника до банкрутства? чи не використана конструкція юридичної особи її керівниками та бенефіціарами як “корпоративна вуаль” для цілеспрямованого доведення до банкрутства на шкоду кредиторам?

Вирішення питання кваліфікації дій керівників боржника надає можливість учасникам справи вирішити питання, чи є правові підстави для притягнення до матеріальної відповідальності членів керівних органів

боржника, що прямо впливає на строки процедур. Так, якщо банкрутство визнається випадковим, то справа про банкрутство швидко має бути завершена, а борги – погашені.

Вирішити це питання також можна в рамках чинних норм КУзПБ: в комплексі з ч. 6 ст. 34 і ч. 2 ст. 61. Ліквідатор приймає у своє відання майно боржника; виконує функції з управління та розпорядження майном банкрута; проводить інвентаризацію та визначає початкову вартість майна банкрута; аналізує фінансовий стан банкрута, складає висновок про ознаки доведення до банкрутства, приховування банкрутства. За результатами такого аналізу з висновками арбітражного керуючого має бути призначене кваліфікаційне судово засідання.

Ми вбачаємо, що потреба у проведенні такого спеціального (кваліфікаційного) судового засідання прямо впливає з приписів другого речення абз. 2 ч. 6 ст. 34 КУзПБ. Цей абзац ст. 34 Кодексу викладено законодавцем так: ‘Якщо органи управління боржника допустили порушення цих вимог, вони несуть солідарну відповідальність за незадоволення вимог кредиторів. Питання порушення органами управління боржника зазначених вимог підлягає розгляду господарським судом під час здійснення провадження у справі. У разі виявлення такого порушення про це зазначається в ухвалі господарського суду, що є підставою для подальшого звернення кредиторів своїх вимог до зазначених осіб’.

У судовій практиці ця норма виявилася складною для її юридичного аналізу, сприйняття та застосування. За своїм змістом вона застосовувалася судами при розгляді справ про солідарну відповідальність керівника, поділяючи процес на два етапи. Перший етап – розгляд господарським судом питання про наявність у діях керівника боржника складу правопорушення, про що виносилася ухвала суду. Такий етап практично мав ефект та наслідки “кваліфікаційного судового засідання”. Другий етап – після постановлення судом ухвали та її оприлюднення кредитори отримували право заявити про звернення своїх вимог до винних осіб. Натепер судова практика воліє об’єднати ці два етапи в один, що розглядаються в одному судовому процесі, що не перешкоджає досягненню результату, але ускладнює процес.

Для покладання субсидіарної відповідальності за зобов’язаннями боржника на винних у доведенні до банкрутства осіб за ч. 2 ст. 61 КУзПБ також потрібне кваліфікаційне судово засідання. У такому спеціальному судовому засіданні суд має розглянути заяву ліквідатора та заслухати заперечення осіб, яких ліквідатор і кредитори звинувачують у доведенні боржника до банкрутства, з метою підтвердження судовим рішенням характеру банкрутства – випадкове чи умисне. Після такого рішення, на наступних стадіях провадження (іншому етапі) має вирішуватися питання про звернення вимог кредиторів до винних осіб, субсидіарно. Судова практика та-

кож суміщає ці два питання для спільного розгляду та прийняття одного рішення.

Якщо господарський суд кваліфікує банкрутство як випадкове, то до наступних процедур може бути застосовано швидкий спосіб реалізації залишків активів і швидке задоволення вимог кредиторів. У цьому випадку судом буде констатована добросовісність банкрута та буде виключена необхідність подавати заяви про покладання солідарної чи субсидіарної відповідальності на керівників бізнесу.

Однак якщо суд кваліфікує банкрутство як умисне (цілеспрямоване, злісне), то це має бути підставою для ретельного розслідування й застосування юридичних засобів для захисту майнових інтересів держави та кредиторів. Кваліфікація банкрутства як умисного має значення й для застосування інституту авансованого фінансування витрат процедури. Наприклад, у Кодексі ФРН члени органів управління, які визнані винними у приховуванні банкрутства та незверненні у разі неплатоспроможності у 20-денний строк до господарського суду, зобов'язані внести авансові платежі на вимогу арбітражного керуючого або будь-якої особи, яка має обґрунтовану майнову вимогу до боржника, а також відшкодувати суми авансу, що сплачені іншими особами (кредиторами).

Сьоме: Упровадити зрозумілі умови і порядок застосування до осіб, винних у банкрутстві, засобів додаткового покарання, як позбавлення права директорів обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на певний строк

У праві держав ЄС це інститут дискваліфікації керівників бізнесу (де-юре та де-факто), який застосовується судом, у провадженні якого знаходиться справа про банкрутство. Директива 2019/1023 має таку назву: “Про превентивну реструктуризацію, погашення заборгованості та дискваліфікацію, а також про заходи щодо підвищення ефективності процедур щодо реструктуризації, неплатоспроможності та погашення боргу”. Так, Директива ЄС зосереджує увагу держав-учасниць на питаннях притягнення директора до відповідальності за порушення обов'язку обачності, якщо неплатоспроможний підприємець діяв нечесно або недобросовісно щодо кредиторів. Наприклад, у Кодексі Португалії встановлено, що рішення про дискваліфікацію виноситься за результатами спеціального судового засідання з розгляду звіту ліквідатора та кваліфікації банкрутства / неплатоспроможності (ст. 188). У звіті арбітражного керуючого має бути обґрунтовано ознаки умисного банкрутства та названі особи, відповідальні за це. Ініціювати провадження має право арбітражний керуючий або заінтересована особа, зокрема кредитор, подавши письмову заяву про кваліфікацію.

У нормах КУзПБ слід запровадити, що в підготовчому провадженні належить визначити й кваліфікувати неплатоспроможність як випадкову чи

умисну, а керівників бізнесу та підприємців – чи є вони добросовісними. Для цього необхідно імплементувати в Кодекс кваліфікаційне судове засідання у підготовчому провадженні (процедурі) з висновками арбітражного керуючого.

Такий алгоритм впливає з приписів норми ст. 9¹ КУзПБ, згідно з якою встановлено склад цивільно-правового порушення (делікту) “Доведення до банкрутства”. Таким деліктом визнається стійка неплатоспроможність боржника, викликана умисними діями (бездіяльністю) певних осіб, якщо це завдало матеріальної шкоди інтересам держави, суспільства або інтересам кредиторів і у справі про банкрутство господарським судом боржника визнано банкрутом.

Як бачимо з юридичного і семантичного змісту ст. 9¹ КУзПБ, законодавець встановив, що обставини і факти діяльності (бездіяльності) певних осіб, що стали причиною неплатоспроможності, визначаються господарським судом при здійсненні провадження у справі про банкрутство. Саме господарський суд, встановивши факт – стан неплатоспроможності боржника, відкриває провадження у справі про банкрутство, уводить відповідну процедуру і по-слідовно в установленому законом (КУзПБ) порядку, за участю арбітражного керуючого (як розслідувача причин банкрутства), кредиторів (як потерпілих), представників (власників) боржника, дії (бездіяльність) яких може містити ознаки умисного доведення боржника до банкрутства (як звинувачених у делікті), здійснює провадження та у процесуальний спосіб встановлює усі факти, що мають значення для справи. Законодавець наділяє саме господарський суд компетенцією кваліфікувати дії або бездіяльність певних осіб, яких господарський суд обов’язково має ідентифікувати по імені та прізвищу, як умисні та такі, що призвели до банкрутства боржника. При цьому, зміст ст. 9¹ КУзПБ викладено в такий спосіб, який вказує, що для кваліфікації цивільно-правового делікту як доведення до банкрутства – не має значення розмір шкоди державі чи кредитору.

У контексті наведеного аналізу змісту ст. 9¹ КУзПБ маємо надати оцінку ще одному складу правопорушення з подібною назвою, що міститься у Кримінальному кодексі України¹⁷ (далі – КК України) “Доведення до банкрутства”. Так, ст. 219 КК України встановлено матеріальний критерій, який є кваліфікуючою ознакою кримінально караного діяння “Доведення до банкрутства”. Так, це умисне діяння, що завдало великої матеріальної шкоди державі чи кредитору. Шкода вважається великою: якщо вона у п’ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

Вважаємо, норма ст. 219 КК України є незастосовною в судовій практиці, а кримінальний проступок залишається непокараним, тому що таке покарання може бути застосоване лише за результатами розгляду господарським

¹⁷ Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>> (дата звернення 27.03.2026).

судом справи про банкрутство та встановлення факту банкрутства і вини певних осіб. Метою відкриття такої кримінальної справи (провадження) є покарання осіб, винних у банкрутстві, яких ідентифікував господарський суд у справі про банкрутство: штрафом з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років. Аби цей інститут покарання запрацював в українському праві, необхідно запозичити практику (імплементувати норми) законодавства та судової практики країн Євросоюзу, в яких таке покарання у вигляді позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на певний строк застосовується до винних осіб за рішенням господарського суду, який розглянув справу про банкрутство. У Директиві 2019/1023 цей інститут іменується інститутом дискваліфікації керівників. До запровадження цих норм закликає Європейський Союз.

Наприклад, наведемо витяг з норми Кримінального кодексу Португалії, в якому ст. 227 називається “Злісна неплатоспроможність”. Підлягає покаранню за цією нормою будь-яка особа, яка фактично здійснювала ефективне управління або керівництво юридичною особою, і вчинила будь-яку з дій, передбачених у п. 1 цієї статті, боржник, треті особи, які здійснюють будь-яку з дій, описаних у ч. 1 цієї статті, з відома боржника або на його користь, з наміром завдати шкоди кредиторам, вчинили такі діяння, що встановлені господарським судом при розгляді справи про неплатоспроможність, а саме: а) знищує, пошкоджує, робить непотрібним або призводить до зникнення частини своїх активів; б) фіктивно зменшує свої активи шляхом приховування речей або тварин, посилення на уявні борги, визнання фіктивних кредитів, підбурювання третіх осіб до їх пред’явлення або імітації в будь-який інший спосіб майнового стану, який є меншим, ніж насправді, а саме за допомогою неточного обліку, фальшивих балансів, знищення або приховування бухгалтерських документів або неорганізації бухгалтерського обліку, незважаючи на те, що він є обов’язковим; в) штучне створення або збільшення збитків чи зменшення прибутку; або г) з метою відстрочення банкрутства купівля товарів у кредит, щоб потім продати їх або використати в якості оплати за ціною, значно нижчою за поточну.

Кримінальними правопорушеннями вважаються також “невиконання вимог”, або незаконні дії у разі банкрутства, що передбачає діяння, вчинені після відкриття справи про банкрутство (ст. 227а), а також відповідальність за необережну неплатоспроможність (ст. 228). Кримінальні провадження відкриваються за повідомленням господарського суду, який виносить постанову про визнання боржника банкрутом. Так, відповідно до ст. 297 Кодексу з неплатоспроможності Португалії, ‘як тільки судді стануть відомі факти, що вказують на вчинення будь-якого з злочинів, суддя зобов’язаний поінформувати про це прокуратуру для вжиття заходів кримінального переслідування’.

Як вирішити цю проблему в законодавстві України. Пропозиція: внести зміни до ст. 58 КУзПБ, виклавши ч. 1 у такій редакції:

“1. У випадках, передбачених цим Кодексом, господарський суд у судовому засіданні за участю сторін, з урахуванням кваліфікаційного судового рішення, ухвалює постанову про визнання боржника банкрутом і відкриває ліквідаційну процедуру.

Неявка в судове засідання осіб, які були належним чином повідомлені про час і місце такого засідання, не перешкоджає провадженню у справі.

Строк ліквідаційної процедури визначається судом за пропозицією зборів чи комітету кредиторів за умови забезпечення сторонами витрат ліквідаційної процедури та залежно від кількості і вартості поінвентаризованих і фактично наявних майнових активів боржника, що включаються до ліквідаційної маси.

Цей строк може бути подовжений судом у такому ж порядку і за таких же умов.

Про встановлені господарським судом цілеспрямовані дії, бездіяльність та факти, що вказують на вчинення кримінального правопорушення, господарський суд повідомляє окремою ухвалою прокурору, який повинен надати суду відповідь про вжиті ним заходи у визначений в окремій ухвалі строк.”

Пропозиція: внести зміни до ст. 219 КК України, виклавши назву та зміст статті в такій редакції:

“Стаття 219. Злісна неплатоспроможність (банкрутство)

1. Встановлені судовими рішеннями, що набрали законної сили у справі про неплатоспроможність (банкрутство) цілеспрямовані дії та/або усвідомлювана бездіяльність, що вчинені з метою завдати шкоди кредиторам, вчинені громадянином – засновником (учасником) або службовою особою суб'єкта господарської діяльності, або третіми особами, що діяли з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб з відома боржника або на його користь, що призвело до стійкої фінансової неспроможності (банкрутства) суб'єкта господарської діяльності, якщо це завдало великої матеріальної шкоди державі чи кредитору, – карається штрафом від двох тисяч до чотирьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.”

Восьме: Пропозиція щодо змін і доповнень КУзПБ

Додати до ст. 1 абзац, який узагальнено характеризує інститут права “арбітражне управління”:

“Арбітражне управління – введений господарським судом відповідно до норм цього Кодексу правовий режим корпоративних прав і майнової діяльності (господарювання) боржника у справі про банкрутство (неплатоспроможність), що здійснюється під контролем призначеного господарським судом арбітражного керуючого та учасників справи про банкрутство (неплатоспроможність), з метою виконання завдань відповідної судової процедури, як-то: розпорядження майном боржника; санація боржника; ліквідація банкрута; реструктуризація боргів боржника; погашення боргів боржника; превентивна реструктуризація.”

Дев'яте: Заперечення щодо визначення в КУзПБ суб'єктів мікро- та малого підприємництва

Поділ підприємств за їх величиною як суб'єктів бізнесу має визначатися профільними законами. Вважаємо, що в тексті КУзПБ немає сенсу розкривати такі поняття, тому що за неспроможності та банкрутства наведені показники не мають значення. Значення мають лише наявна конкурсна маса

й управління нею, які визначають, чи є боржник життєздатним (здатним до конкурсу), та ліквідаційна маса як майно для забезпечення витрат ліквідаційної процедури нежиттєздатного боржника. Тому в КУзПБ мають визначатися суб'єкти права банкрутства та суб'єкти неплатоспроможності.

Десяте: Проблеми наявності / відсутності активів для конкурсу

З теоретичної та практичної точок зору основою для участі кредиторів у превентивній реструктуризації або санації боржника є наявна конкурсна маса, що забезпечує економічний ефект такої процедури – відновлення платоспроможності боржника. Об'єктами конкурсу в конкурсному праві є такі матеріальні та нематеріальні активи, які формують (становлять) конкурсну масу: майно боржника; право управління майном боржника (володіння і розпорядження ним); управлінський потенціал підприємства (здатність органів управління боржника до та після відкриття справи про банкрутство (власники, учасники, акціонери, органи управління: збори, виконавчий орган), що ставить за мету конкурувати з конкурсними кредиторами й не допустити відкриття справи про банкрутство (погасити вимоги до дня підготовчого засідання чи після), або надалі зберегти за собою право управління юридичними засобами, що передбачені законом про банкрутство – можливості організації процесу господарювання та відробітку боргів (списання частково, прощення тощо).

Ключовим об'єктом є управлінський потенціал, відсутність чи слабкість (недостатність) якого призводить до того, що конкурсні кредитори можуть перебрати на себе такий об'єкт права як право управління боржником (зокрема через санацію) або, якщо майнового потенціалу недостатньо для відновлення платоспроможності, припинити права органів управління на майно, ліквідувавши (реалізувавши) його для забезпечення майнових вимог кредиторів.

Наявність конкурсної маси характеризує боржника як конкурсоздатного та є економічною передумовою і юридичною підставою для відновлення конкурентоспроможності та платоспроможності боржника.

Проблема, що має бути вирішена, доступно й правильно виражена в документі “Керівництво ЮНСІТРАЛ для законодавчих органів з питань законодавства про неспроможність”. У його частині V “Законодавство про неспроможність для мікро- та малих підприємств” це проблеми недостатності фінансів (ресурсів) і досвіду вирішення ділових і процедурних питань неспроможності, а також проблема відмови кредиторів від участі в судових провадженнях. Тому пропонуються рішення, що уможливають оперативно ліквідувати нежиттєздатні мікро- та малі підприємства (бізнеси) й реорганізувати життєздатні мікро- та малі підприємства на ранніх стадіях їх фінансової кризи. “Оперативно” означає спрощення та прискорення процедур для них.

Вважаємо, що терміни “суб’єкти мікропідприємництва” та “суб’єкти малого підприємництва” насамперед мають значення для іншої сфери правового регулювання – регулювання сприятливих умов і порядку здійснення підприємницької діяльності (державної політики щодо підтримки малого і середнього підприємництва), а також для бухгалтерського обліку результатів підприємництва, податкової та статистичної звітності та для систем оподаткування. Тому саме в тих сферах законодавства такі визначення і критерії мають юридичне значення. Особливо стосовно чистого обороту та середньооблікової чисельності працівників за минулий фінансовий рік.

Вважаємо, що зазначені поняття слід розмістити й розкрити, наприклад, у профільному Законі України “Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні”¹⁸. Так само зазначено у Рекомендації Комісії 96/280/ЄС “Про визначення малих та середніх підприємств”¹⁹ від 3 квітня 1996 р., що ця Рекомендація стосується виключно визначення малих і середніх підприємств, що використовується лише в політиці Спільноти, яка проводиться в межах Спільноти та Європейського економічного простору, тому для цілей неплатоспроможності вони не застосовуються.

Для конкурсного права (права банкрутства) мають значення лише такі економічні показники боржника, що характеризують його як об’єкт права банкрутства, який є здатним до відновлення або ж ні. Відповідно до Директиви ЄС 2019/1023 життєздатні підприємства та підприємці, які перебувають у скрутному фінансовому становищі, мають можливість продовжувати свою діяльність; чесні неплатоспроможні підприємці або підприємці з надмірною заборгованістю можуть отримати вигоду від повного погашення боргу через розумний період часу, тим самим отримавши другий шанс.

Як убачається зі змісту наведеного абзацу Директиви, ЄС виділяє для захисту дві категорії підприємств і підприємців: 1) ті, що перебувають у скрутному фінансовому становищі. Це неплатоспроможні особи, які хочуть і мають можливість продовжувати свою діяльність; 2) ті, що є банкрутами та мають неоплатну заборгованість. До таких (чесних) банкрутів з надмірною заборгованістю можуть бути встановлені норми про повне погашення боргу. Вигода чесного банкрута полягає в тому, що він може не боятися через розумний період часу знову опинитися у стані банкрутства, він завжди має надію отримати другий / новий шанс для своєї підприємницької ініціативи (справи) і розпочати бізнес спочатку.

Необхідність перевірки боржника на здатність до відновлення платоспроможності (конкурсоздатність) впливає з поняття банкрутства, визначеного у ст. 1 Кодексу, оскільки умовою для визнання боржника банкрутом

¹⁸ Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22 березня 2012 р. № 4618-VI <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text>> (дата звернення 27.03.2026).

¹⁹ Рекомендація Комісії 96/280/ЄС “Про визначення малих та середніх підприємств” від 3 квітня 1996 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a07#Text> (дата звернення 27.03.2026).

є визнана господарським судом нездатність боржника, відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санації та реструктуризації. І навпаки, перевірка боржника на здатність до відновлення платоспроможності (конкурсоздатність) є умовою для застосування процедур відновлення його платоспроможності, що впливає з визначення поняття неплатоспроможності. Життєздатний боржник може розраховувати на використання рекомендацій Директиви ЄС 2019/1023.

Отже, якщо боржник не відповідає зазначеним критеріям, не є життєздатним (конкурсоздатним), то він не може розраховувати на застосування до нього процедур відновлення платоспроможності. Якщо боржник є недобросовісним, то він не може розраховувати на прощення (погашення) боргу, зокрема і за допомогою правового режиму спрощених процедур.

До прикладу також наведемо норму із законодавства Португалії. Реалізуючи відповідні Директиви ЄС стосовно превентивної реструктуризації законодавцем Португальської Республіки було доповнено “Кодекс з процедур банкрутства та відновлення платоспроможності підприємств”²⁰ низкою додаткових статей (за ст. 17а і далі), що визначають спрощену (спеціальну) санацію боржника. При цьому в Кодексі встановлюється, що до неї є застосовними усі правила й норми Кодексу за принципом *mutatis mutandis*, який є відомим в Україні й зрозумілим за правовими позиціями Верховного Суду. Так, метою спеціальної процедури санації є надання можливості підприємству, яке опинилося у важкому економічному становищі або є просто немичуче неплатоспроможним, але яке ще може бути оздоровлене, вступити в переговори з кредиторами для укладення з ними угоди, що сприятиме його оздоровленню. Такою процедурою може скористатися будь-яке підприємство, яке своєю заявою засвідчує, що воно відповідає умовам, необхідним для його оздоровлення, що підтверджується декларацією, підписаною сертифікованим бухгалтером або обов’язковим аудитором, якщо проведення аудиту передбачено законодавством, яка засвідчує, що воно не є на даний момент неплатоспроможним та відповідає іншим критеріям.

Подібні правила, як зазначає В. Філатов, визначаються законодавством США, де із заявою про застосовування спрощеної процедури санації може звернутися лише боржник, який відповідає визначеним законом критеріям, серед яких береться до уваги розмір боргу і спроможність боржника здійснювати діяльність надалі зі сплатою поточних платежів, а також платежів у рахунок задоволення вимог конкурсних кредиторів, який розраховується порівняно з умовами, які були б застосовані у разі введення процедури ліквідації боржника, що відповідає критерію “найкращі інтереси кредиторів”, що застосовується в КУзПБ у превентивній реструктуризації. Також умовою для уведення спрощеної ліквідації боржника – юридичної особи є

²⁰ Código da Insolvência e da Recuperação de Empresas – CIRE <<https://diariodarepublica.pt/dr/legislacao-consolidada/decreto-lei/2004-34529075>> (accessed 27.03.2026).

попередньо прийняте органами боржника рішення про припинення юридичної особи шляхом ліквідації, внесеного до державного реєстру юридичних осіб²¹.

Одинадцятьте: Пропозиція ст. 5 КУзПБ, яка на сьогодні виключена з Кодексу, викласти в новій редакції (із новими назвою та змістом):

“Стаття 5. Правові режими провадження у справах про банкрутство (неплатоспроможність).

1. Здійснюючи правосуддя, господарський суд захищає права та інтереси фізичних і юридичних осіб, державні та суспільні інтереси у спосіб, визначений цим Кодексом з метою швидкого та ефективного врегулювання судових процедур, пов’язаних з банкрутством та неплатоспроможністю.

2. До неплатоспроможних боржників застосовуються такі правові режими провадження, що передбачають здійснення заходів з відновлення платоспроможності боржника, спрямованих на оздоровлення фінансово-господарського стану боржника (збереження життєдіяльності), відновлення його платоспроможності та задоволення в повному обсязі або частково вимог кредиторів.

Правові режими провадження поділяються на загальні, спеціальні та спрощені.

3. Загальний порядок провадження застосовується з метою відновлення платоспроможності боржника – юридичної особи, який не має надмірної заборгованості, пропонує план відновлення платоспроможності, що передбачає уведення процедури розпорядження майном з подальшим переходом до наступної судової процедури – санації боржника, у тому числі санації під управлінням керівника боржника.

4. У випадках, передбачених цим Кодексом, господарський суд застосовує до боржника процедуру превентивної реструктуризації як спрощену процедуру санації.

5. Загальні судові процедури розпорядження майном боржника та санація боржника застосовуються, як правило, до суб’єктів господарювання – платників податків, що належать до великих і середніх підприємств реального сектору економіки будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, до складу єдиного майнового комплексу яких входять такі види майна: земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировина, продукція, інші майнові активи та майнові права.

6. Залежно від категорії боржника, виду його діяльності та наявності в нього майна господарський суд за заявою боржника або кредитора (кредиторів) застосовує загальний порядок провадження у справі про банкрутство до інших категорій боржників: мікро- та малих підприємств.

7. Для окремих категорій боржників цим Кодексом встановлюються спеціальні правові режими, що включають особливості провадження, які є не сумісними із загальними правовими режимами для учасників справи щодо організації управління боржником, розпорядження майном боржника та його припинення (ліквідації) в процедурах провадження у справі про банкрутство.

8. До юридичної особи, яка не має активів, або вартості активів якої недостатньо для задоволення вимог кредиторів, правовий режим процедури розпорядження майном не застосовується.”

Дванадцятьте: Пропозиція змінити назву Книги другої

Пропозиція змінити назву Книги другої з “Арбітражний керуючий”, що відображає назву професії, на “Арбітражне управління”, що відобразатиме

²¹ В Філатов, ‘Особливості спрощеного порядку провадження у справах про банкрутство боржників мікро- та малих підприємств’ [2025] 75 Актуальні проблеми політики 341–349 <https://doi.org/10.32782/app.v75.2025.47>.

назву інституту права банкрутства. Цей інститут права є загальним та обслуговує увесь масив норм КУЗПБ, а також у взаємовідносинах суб'єкта банкрутства з усіма суб'єктами суспільних відносин. Назва професії арбітражного керуючого є складовою цього великого правового інституту.

Тринадцяте: Пропозиція внести зміни до ст. 34 КУЗПБ

Стаття 34. Змінити зміст частин 5 і 6:

“5. Неплатоспроможний боржник у разі нездатності відновити платоспроможність і задовольнити вимоги кредиторів (неоплатність боргу), у тому числі боржник – юридична особа, стосовно якої прийнято рішення про припинення (ліквідацію) за рішенням засновників (учасників) юридичної особи, суду або уповноваженого ними органу щодо ліквідації юридичної особи, подає до господарського суду заяву про застосування спрощеної ліквідаційної процедури за наявності майна, достатнього для покриття витрат, пов'язаних із здійсненням ліквідаційної процедури, а в разі відсутності такого майна – до моменту подання заяви до господарського суду про відкриття справи про банкрутство підтвердження попередньої сплати на депозитний рахунок господарського суду авансових коштів, достатніх для покриття витрат, пов'язаних із здійсненням ліквідаційної процедури.

Види судових витрат визначаються відповідно до норм Господарського процесуального кодексу України та цього Кодексу.

6. Боржник зобов'язаний у місячний строк звернутися до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство у разі виникнення неплатоспроможності, зокрема, якщо задоволення вимог одного або кількох кредиторів призведе до неможливості виконання грошових зобов'язань боржника в повному обсязі перед іншими кредиторами або якщо розмір грошових зобов'язань боржника, строк виконання яких настав, перевищує вартість активів боржника, та в інших випадках, передбачених цим Кодексом.

З моменту, коли органам управління боржника, які здійснюють контроль над комерційними операціями, стало відомо або мало стати відомо про загрозу або неминучість неплатоспроможності, вони повинні належним чином враховувати інтереси кредиторів та інших зацікавлених сторін і вживати розумних заходів на ранньому етапі виникнення фінансових труднощів, щоб уникнути неплатоспроможності, а у разі її неминучості – з тим, щоб звести до мінімуму втрати кредиторів, зокрема, такі заходи:

- а) оцінка поточного фінансового стану підприємства бухгалтером боржника за результатами складання податкової звітності;
- б) звернення за професійними консультаціями у належних випадках до аудитора або бухгалтера, які надають послуги боржнику;
- в) відмова від укладання підприємством таких видів угод, які можуть підлягати розірванню, якщо ці угоди не виправдані належним чином з комерційної точки зору, або є фраздаторними, або є забороненими відповідно до ст. 42 цього Кодексу;
- г) захист активів з метою максимізації вартості основних засобів та запобігання їх втраті;
- д) забезпечення обліку інтересів кредиторів та інших заінтересованих сторін у рамках управлінської діяльності;
- е) ініціювання проведення неофіційних переговорів щодо реструктуризації заборгованості із кредиторами;
- є) ініціювання офіційної процедури превентивної реструктуризації;
- ж) подання заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність (банкрутство).

До боржника, що звернувся до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство, за його обґрунтованою заявою про наявність вірогідних підстав відновити платоспроможність, може бути застосована процедура санації її керівником, яка запроваджується одночасно з відкриттям провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність).

Якщо органи управління боржника допустили порушення вимог, зазначених у абзаці першому цієї статті, вони несуть солідарну з боржником відповідальність за незадоволення вимог кредиторів.

Питання наявності порушення органами управління боржника зазначених вимог підлягає розгляду господарським судом під час підсумкового провадження у кваліфікаційному судовому засіданні, в порядку, встановленому статтею 49 цього Кодексу.”

Чотирнадцяте: Пропозиція доповнити ст. 44 ч.12 такого змісту:

“12. Розпорядник майна після завершення інвентаризації майна боржника та визначення його вартості доводить до відома кредиторів свої висновки щодо проведеного аналізу фінансово-господарського стану боржника, визначення наступної процедури (санації чи ліквідації).

У разі виявлення ознак стійкої неплатоспроможності боржника, що викликана цілеспрямованими діями членів органів управління боржника, засновників (учасників, акціонерів) та/або інших осіб, розпорядник майна подає кредиторам та до господарського суду обґрунтований і документально підтверджений кваліфікаційний звіт про відповідні факти, та про осіб, які відповідальні за певні дії, що кваліфікуються як винні у приховуванні банкрутства та/або доведенні до банкрутства.”

П'ятнадцяте: Пропозиція змінити зміст ст. 49 КУЗПБ:

“Стаття 49. Підсумкове провадження у процедурі розпорядження майном
1. У підсумковому провадженні у процедурі розпорядження майном боржника за заявою розпорядника майна або кредитора господарський суд призначає кваліфікаційне судове засідання для вирішення питання про наявність / відсутність порушення органами управління боржника вимог частини шостої статті 34 цього Кодексу щодо приховування стійкої фінансової неспроможності, а також для визначення кваліфікації неплатоспроможності (банкрутства) боржника як винної або випадкової, що здійснюється судом на підставі висновку розпорядника майна про наявність або відсутність ознак приховування банкрутства та/або доведення до банкрутства, зроблених розпорядником майна за результатами проведеного аналізу фінансово-господарського становища боржника. Висновок має містити перелік осіб, яких стосується кваліфікація неплатоспроможності як винної та їх персональну ідентифікацію.

Ухвала про призначення кваліфікаційного судового засідання не підлягає оскарженню. Кваліфікаційне судове засідання проводиться за участю осіб, щодо дій яких заявлено про кваліфікацію.

За результатами кваліфікаційного судового засідання постановляється ухвала про кваліфікацію, у якій неплатоспроможність кваліфікується як винна або випадкова. В ухвалі, що кваліфікує неплатоспроможність як винну, суд ідентифікує членів органів управління боржника та інших осіб, яких стосується кваліфікація, встановивши, за необхідності, відповідний ступінь вини кожного з них.

2. Неплатоспроможність є винною, якщо майновий стан неплатоспроможності був створений або погіршений внаслідок цілеспрямованих умисних дій або суттєвої вини боржника або його керівників, що здійснювали керівництво юридично або

фактично, протягом трьох років, що передували відкриттю провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність).

3. Неплатоспроможність (банкрутство) боржника юридичної особи вважається винною, якщо його керівники, юридичні або фактичні:

- а) знищили, пошкодили, привели в непридатність, приховали або сприяли відчуженню, повністю або в значній частині, активів боржника;
- б) штучно створили або обтяжили зобов'язання чи збитки, або зменшили прибуток, зокрема шляхом укладення від імені боржника збиткових угод на власну користь або на користь пов'язаних з ним осіб;
- в) придбання товарів у кредит, їх перепродаж або передача в рахунок оплати за ціною, значно нижчою за поточну, до виконання зобов'язання;
- г) розпорядилися активами боржника з метою отримання особистої вигоди або на користь третіх осіб;
- д) здійснювали діяльність з метою отримання особистої вигоди або на користь третіх осіб і на шкоду підприємства-боржника, прикриваючись юридичною особою підприємства-боржника;
- е) використовували кредит або активи боржника всупереч інтересам боржника, для особистої вигоди або на користь третіх осіб, зокрема, на користь іншої юридичної особи, в якій вони мають прямий або опосередкований інтерес;
- є) здійснювали в особистих інтересах або в інтересах третіх осіб збиткову діяльність, навіть якщо вони знали або повинні були знати, що це з великою вірогідністю призведе до неплатоспроможності;
- ж) не виконували обов'язок щодо ведення передбаченого законом бухгалтерського обліку і складання фінансової звітності, фальсифікували такий облік та звітність, що суттєво погіршило розуміння активів та заплутало звітність про фінансовий стан боржника;
- з) не повідомили кредиторів, знаючи наперед, що боржник не зможе виконати свого обов'язку, або надали кредиторів для укладання правочину неправдиву інформацію про фінансовий стан підприємства-боржника та його спроможності виконати зобов'язання;
- і) неодноразово до дати підсумкового засідання господарського суду в процедурі розпорядження майном боржника не виконували свої обов'язки, що передбачені частиною сьомою статті 44 та інших вимог цього Кодексу, щодо співпраці, не забезпечили арбітражному керуючому можливості безпосереднього доступу до інформації, бухгалтерської та господарської документації та майна.

Суттєві порушення презюмуються тоді, коли керівники, юридичні або фактичні, підприємства-боржника не виконали свої обов'язки:

- а) обов'язок подати до господарського суду заяву про визнання боржника неплатоспроможним (банкрутом);
- б) обов'язок скласти річну звітність підприємства у встановлені законом строки та надати її для належної перевірки в установленому законом порядку.

4. Конкурсні кредитори, вимоги яких визнані судом та включені до реєстру вимог кредиторів, мають право протягом п'ятнадцяти днів з дати надходження до справи матеріалів кваліфікаційного звіту розпорядника майна, подати до господарського суду свої заяви з наявними у них доказами та обґрунтуваннями про відповідні факти для кваліфікації неплатоспроможності (банкрутства) боржника як винної чи випадкової.

Якщо розпорядник майна пропонує кваліфікувати провадження у справі про неплатоспроможність (банкрутство) як винне, у звіті зазначаються особи, яких стосується така кваліфікація, та особи, яких слід вважати співучасниками, з обґрунтуванням причини, а також, за необхідності, визначення збитків, які були завдані такими особами, та інші вимоги, які вважаються доцільними відповідно до законодавства.

Заява про кваліфікацію неплатоспроможності (банкрутства) як винного чи випадкового є заявою по суті справи та подається для розгляду у справі про банкрутство за правилами позовної заяви відповідно до розділу III Господарського процесуального кодексу України.

Заява про кваліфікацію розглядаються в межах справи про банкрутство (неплатоспроможність) за правилами розгляду спорів, стороною в яких є боржник у спрощеному позовному провадженні відповідно до статті 7 цього Кодексу.

Якщо після подання звіту про кваліфікацію розпоряднику майна або кредиторам стає відомо про будь-який факт, що має відношення до кваліфікації, вони можуть подати доповнення до своїх заяв до завершення розгляду по суті заяви про кваліфікацію.

За результатами розгляду заяви по суті господарський суд постановляє кваліфікаційне судове рішення (ухвалу), в якому кваліфікує неплатоспроможність як винну або випадкову.

З метою кваліфікації неплатоспроможності суд може ґрунтувати своє судове рішення на фактах, які не були заявлені сторонами у заявах про кваліфікацію, але відомості про які містяться в матеріалах усіх проваджень (справ), що розглядаються судом у межах справи про банкрутство за правилами статті 7 цього Кодексу, зокрема судових рішень, що набрали законної сили, які суд може вільно досліджувати за власною ініціативою. Також суд може обґрунтовувати своє рішення на фактах, які є загальновідомими і про які йому стало відомо в результаті виконання своїх обов'язків під час розгляду справи про неплатоспроможність (банкрутство), а також на фактах, які за заявою учасників справи не були враховані раніше під час розгляду справи.

В ухвалі, що кваліфікує неплатоспроможність як винну, суд:

ідентифікує осіб, а саме керівника боржника де-юре або де-факто, засновників (учасників, акціонерів) та інших осіб, яких стосується кваліфікація, встановивши, за необхідності, відповідний ступінь їхньої вини та розмір стягнення з урахуванням вартості особистих активів (майнового стану) осіб, яких стосується кваліфікація; постановляє про дискваліфікацію осіб, яких це стосується, та про позбавлення таких осіб права займатися підприємницькою діяльністю та/або обіймати будь-які посади в органах управління комерційних господарських товариств на строк до трьох років; стягує з осіб, яких це стосується, на відшкодувати кредиторам боржника, визнаного неплатоспроможним, максимальну суму незадоволених вимог, яка визначається з різниці між сумою вартості активів боржника, які належить включити до ліквідаційної маси та продати у ліквідаційній процедурі.

Перелік майна визначається відповідно до результатів проведеної розпорядником майна за участю керівника боржника та уповноважених ним осіб інвентаризації наявних (виявлених) матеріальних цінностей.

Початкова вартість майна визначається розпорядником майна за участю представників боржника або уповноваженої особи засновників (учасників, акціонерів), у разі необхідності із залученням суб'єктів оціночної діяльності.

Позбавлення права займатися підприємницькою діяльністю та обіймати будь-які посади в органах управління комерційних господарських товариств підлягає державній реєстрації за заявою арбітражного керуючого відповідно до закону.

5. Виплата конкурсних вимог, ліквідація конкурсної (ліквідаційної) маси та її розподіл між кредиторами і боржником, а також відповідальність боржника після закінчення провадження у справі про неплатоспроможність можуть бути врегульовані в підписаному сторонами плані врегулювання неплатоспроможності шляхом відступу від правил цього Кодексу. План врегулювання може впливати на правову сферу заінтересованих осіб або втручатися в права третіх осіб лише тією мірою, якою це прямо впливає з положень цього Кодексу або за згодою заінтересованих осіб.

6. У разі, якщо арбітражний керуючий пропонує кваліфікувати неплатоспроможність як випадкову, за відсутності письмових заперечень комітету кредиторів чи окремих кредиторів та заінтересованих осіб щодо обставин неплатоспроможності,

які визнаються учасниками справи, якщо суд не має обґрунтованих підстав вважати їх недостовірними або визнаними у зв'язку з примусом, суд може постановити відповідну ухвалу за правилами спрощеного позовного провадження без повідомлення учасників справи за наявними у справі матеріалами, якою кваліфікує неплатоспроможність як випадкову.

7. У разі, якщо за результатами кваліфікаційного провадження члени органів управління боржника та інші особи, яких стосується кваліфікація, довели відсутність своєї вини у неплатоспроможності, господарський суд виносить ухвалу, якою кваліфікує неплатоспроможність як випадкову.

8. У підсумковому засіданні суду у процедурі розпорядження майном боржника, з урахуванням ухвали про кваліфікацію, судом здійснюється перехід до наступної судової процедури (процедури санації, ліквідації) або закривається провадження у справі.

9. До закінчення процедури розпорядження майном боржника збори кредиторів приймають одне з таких рішень:

- 1) схвалити план санації та подати до господарського суду клопотання про введення процедури санації і затвердження плану санації;
- 2) подати до господарського суду клопотання про визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури;
- 3) подати до господарського суду клопотання про укладення мирової угоди між боржником та кредиторами відповідно до норм Господарського процесуального кодексу України;
- 4) подати до господарського суду клопотання про укладення мирової угоди між боржником, особами, дії яких кваліфіковано як винні у неплатоспроможності, третіми особами та кредиторами відповідно до норм Господарського процесуального кодексу України.

У разі наявності обставин, що не дають зборам кредиторів можливості у встановлені строки прийняти одне з таких рішень, збори кредиторів можуть прийняти рішення про звернення до господарського суду з клопотанням про продовження строку процедури розпорядження майном у межах граничних строків, визначених цим Кодексом.

10. У підсумковому засіданні господарський суд ухвалює одне з таких судових рішень:

- 1) ухвалу про продовження строку процедури розпорядження майном у межах граничних строків, визначених цим Кодексом;
- 2) ухвалу про введення процедури санації та затвердження плану санації у разі схвалення плану санації боржника зборами кредиторів та погодження його забезпеченими кредиторами в порядку, встановленому цим Кодексом;
- 3) ухвалу про затвердження мирової угоди і закриття справи;
- 4) постанову про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури;
- 5) ухвалу про закриття провадження у справі про банкрутство.

11. У разі якщо зборами кредиторів та комітетом кредиторів у межах строку дії процедури розпорядження майном не прийнято жодного з передбачених цією статтею рішень, господарський суд за наявності ознак неоплатності боргу, якщо вартості наявного майна боржника достатньо для покриття витрат, пов'язаних із здійсненням ліквідаційної процедури, приймає постанову про визнання боржника банкрутом та відкриття ліквідаційної процедури і призначає ліквідатором арбітражного керуючого, який виконував обов'язки розпорядника майна боржника.

12. Збори кредиторів на будь-якій стадії процесу можуть прийняти рішення про звернення до господарського суду з клопотанням про введення наступної процедури у справі про банкрутство, а так само комітет кредиторів може прийняти рішення про внесення пропозицій господарському суду щодо продовження строку процедур розпорядження майном боржника, санації боржника чи ліквідації банкрута. Такі рішення задовольняються господарським судом лише у разі прийняття зборами чи

комітетом кредиторів рішення про забезпечення витрат у відповідній судовій процедурі після зарахування їх на депозитний рахунок господарського суду.

13. Окремий кредитор (кредитори) або заінтересована особа стосовно боржника може звернутися до господарського суду із заявою про продовження провадження у справі та про авансування фінансових витрат процедури, у разі, якщо збори кредиторів або комітет кредиторів не прийняли відповідного рішення про продовження строку процедур розпорядження майном боржника, санації боржника чи ліквідації банкрута та не вирішили питання про забезпечення витрат у відповідній судовій процедурі.

14. У разі встановлення арбітражним керуючим відсутності майна боржника, достатнього для покриття витрат провадження у справі про банкрутство, а також за відсутності заяв окремих кредиторів про продовження строку відповідної процедури провадження та про здійснення фінансування таких витрат, господарський суд призначає підсумкове засідання для заслуховування думки окремих кредиторів, комітету кредиторів або зборів кредиторів та, за відсутності рішень або заяв про фінансування витрат процедури, за умови, що неплатоспроможність кваліфікована судом як випадкова, закриває провадження у справі на будь-якій стадії провадження.

15. Про закриття провадження у справі про банкрутство постановляється ухвала із застосуванням наслідків, визначених частиною 4 статті 90 цього Кодексу.”

Шістнадцяте: Доповнити ст. 60 ч. 5 такого змісту:

“5. У ліквідаційній процедурі господарський суд розглядає заяви ліквідатора та кредиторів з підстав, визначених частиною шостою статті 34 та частиною другою статті 61 цього Кодексу щодо покладання на органи управління боржника солідарної відповідальності за незадоволення вимог кредиторів при приховуванні банкрутства, а також субсидіарної відповідальності на членів органів управління боржника, засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, винних у доведенні до банкрутства.”

Сімнадцяте: Пропозиція змінити зміст ч. 2 ст. 61 КУЗПБ:

“2. Під час здійснення своїх повноважень ліквідатор, кредитор має право заявити вимоги до третіх осіб, які відповідно до законодавства несуть солідарну та/або субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника у зв'язку з приховуванням банкрутства боржника або доведенням його до банкрутства та в інших випадках, передбачених законом.

2.1. Ліквідатор, кредитор має право заявити вимоги до третіх осіб, які вчинили, погодили правочини або вчинили майнові дії, визначені частинами першою і другою статті 42 цього Кодексу, про покладання субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями боржника у межах суми завданих боржнику такими майновими діями збитків.

2.2. У разі невиконання керівником (органом управління) боржника – юридичної особи передбаченого цим Кодексом обов'язку у місячний строк звернутися до господарського суду із заявою про відкриття провадження у справі про банкрутство, винні дії яких кваліфіковано як приховування банкрутства, на таких осіб членів органів управління боржника, за відсутності в їх діях ознак доведення боржника до банкрутства, може бути покладена солідарна відповідальність за шкоду (збитки), завдану у зв'язку невиконанням обов'язку звернутися до господарського суду із заявою про банкрутство та у зв'язку з незадоволенням вимог кредиторів.

Розмір збитків для солідарної відповідальності, завданих невиконанням обов'язку керівника (органу управління) боржника звернутися до господарського суду із заявою про банкрутство, визначається з суми понесених ініціюючим справу кредитором надмірних, порівняно з судовим збором кредитора, витрат зі сплати судового збору та суми авансованих коштів для сплати винагороди арбітражному керуючому за виконання повноважень у справі про банкрутство (неплатоспроможність).

Розмір збитків для солідарної відповідальності членів органів управління боржника, винних у наданні переваг одним кредиторам перед іншими кредиторами, визначається з різниці між сумою заборгованості, сплаченої неплатоспроможним боржником окремому кредитору, та сумою, що належало би сплатити такому кредитору із вартості активів боржника, що включені ліквідатором до складу ліквідаційної маси, сформованої за результатами інвентаризації наявних (виявлених) майнових активів банкрута, у тому числі матеріальних цінностей, переданих ліквідаторові посадовими особами банкрута на виконання обов'язків, передбачених частиною 2 статті 59 цього Кодексу.

У разі надмірної заборгованості, коли активи перевищують зобов'язання, оцінка розміру збитків кредиторам здійснюється відповідно до норм Цивільного кодексу України із застосуванням нормативних актів і методичних рекомендацій Державного органу з питань банкрутства відповідно до цього Кодексу.

2.3. У разі цілеспрямованого доведення до банкрутства боржника з вини його керівника, засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, які відповідно до ухвали кваліфікаційного судового засідання визнані винними у доведенні боржника до банкрутства, на таких керівника, засновників (учасників, акціонерів) боржника – юридичної особи або інших осіб, у разі недостатності вартості наявного майна боржника, може бути покладена субсидіарна відповідальність за основними зобов'язаннями боржника у повному обсязі, за винятком вимог сплати неустойки (штрафу, пені) та інших фінансових санкцій.

Розмір зазначених вимог субсидіарної відповідальності осіб, винних у доведенні боржника до банкрутства, визначається з різниці між сумою вимог усіх кредиторів і початковою вартістю ліквідаційної маси, сформованої за результатами інвентаризації наявних (виявлених) майнових активів банкрута, у тому числі матеріальних цінностей, переданих ліквідаторові посадовими особами банкрута на виконання обов'язків, передбачених ч. 2 ст. 59 цього Кодексу.

2.4. Стягнені суми в порядку солідарної або субсидіарної відповідальності включаються до складу ліквідаційної маси і можуть бути використані для задоволення витрат ліквідаційної процедури та вимог кредиторів у порядку черговості та пропорційності, встановлених статтею 64 цього Кодексу.”

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Pryhuza P, *Problemy teorii i praktyky konkursnoho prava v Ukraini: nespromozhnist ta bankrutstvo* (Kharkiv yurydychnyi 2009) (in Ukrainian).
2. Pryhuza P, Pryhuza A, *Naukovo-praktychnyi komentar Zakonu Ukrainy “Pro vidnovlennia platospromozhnosti borzhnyka abo vyznannia yoho bankrutom”* (TDS 2013) (in Ukrainian).
3. Pryhuza P, *Umysne bankrutstvo: teoriia i praktyka subsydiarnoi vidpovidalnosti: nauk.-prakt. posib.* (Borysfen-pro 2020) (in Ukrainian).

Journal articles

4. Filatov V, ‘Osoblyvosti sproshchenoho poriadku provadzhennia u spravakh pro bankrutstvo borzhnykiv mikro- ta malykh pidpriemstv’ [2025] 75 Aktualni problemy polityky 341–349 <https://doi.org/10.32782/app.v75.2025.47> (in Ukrainian).
5. Pryhuza P, ‘Hospodarsko-pravovyi aspekt pidstav vidpovidalnosti za bankrutstvo ta kvalifikatsii zlochyniv’ [2007] 1; 8 Visnyk prokuratury 86–94; 99–108 (in Ukrainian).
6. Pryhuza P, ‘Konkursne pravo v Ukraini: problemy teorii, praktyky ta zakonodavstva’ [2012] 3 Visnyk hospodarskoho sudochynstva 140–148 (in Ukrainian).

7. Pryhuza P, 'Lohiko-semantychnyi analiz problem vidsutnoho borzhnyka u sudovii praktytsi Ukrainy' [2008] 2 Visnyk hospodarskoho sudochynstva 36–51 (in Ukrainian).
8. Pryhuza P, 'Ohliad deiakykh problem zastosuvannya prava bankrutstva v Ukraini – potriben zlam paradyhmy' [2011] 2 Visnyk hospodarskoho sudochynstva 131–138 (in Ukrainian).
9. Pryhuza P, 'Pravove rehuliuвання protsedur bankrutstva vidsutnoho borzhnyka ta borzhnyka, shcho likviduietsia vlasnykom, za zakonodavstvom yevropeiskyykh derzhav: porivnialno-pravovyi analiz' [2009] 1 Sanatsiia ta bankrutstvo 55 (in Ukrainian).
10. Pryhuza P, 'Vidsutnii borzhnyk. Problemy pokynutykh pidpriemstv, "kynutykh" kredytoriv ta obikradenoї derzhavy' [2005] 5 Visnyk hospodarskoho sudochynstva 18–25 (in Ukrainian).

Newspaper articles

11. Pryhuza P, 'Problemy konkursnoho prava v Ukraini. Krok vpered, dva kroky nazad' (Iurydychnyi visnyk Ukrainy № 48–49 2011 r.) (in Ukrainian).
12. Pryhuza P, 'Problemy sudovoho imunitetu vid bankrutstva pidpriemstv – ob'iektiv prava komunalnoi vlasnosti' (Iurydychnyi visnyk Ukrainy № 23 vid 07–13.06.2008 r.) (in Ukrainian).

Theses

13. Pryhuza P, 'Pravove rehuliuвання protsedur bankrutstva yurydychnoi osoby – vidsutnoho borzhnyka' (dys kand yuryd nauk, 2011) (in Ukrainian).

Conference papers

14. Pryhuza P, 'Protsedury bankrutstva: viziia sudovoi vlady u svitli Dyrektyvy YeP i Rady YeS 2019/1023, ta Proektu YeS "Ukraine Facility"', *kruhlyi stil 13.03.2026 "Rol hospodarskykh sudiv u zabezpechenni efektyvnosti protsedur bankrutstva"* <https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezent2026/Prezent_Efekt_proced.pdf> (accessed 27.03.2026) (in Ukrainian).

Websites

15. Bankrutstvo bez skladnykh protsedur. Komitet APU obhovoryv novi zakonoproiekti (18 bereznia 2026) <<https://uba.ua/ukr/news/bankrutstvo-bez-skladnykh-procedur-komitet-apu-obgovoryv-nov-zakonoprokti>> (accessed 27.03.2026) (in Ukrainian).
16. Pryhuza P, Fakhovyi vysnovok stosovno zmin do zakonodavstva pro bankrutstvo: Zakonoproektu № 15004 vid KМУ "Pro vnesennia zmin do Kodeksu Ukrainy z protsedur bankrutstva shchodo zaprovadzhennia sproshchenykh protsedur dlia sub'iektiv mikropidpriemnytstva ta maloho pidpriemnytstva" <<https://drive.google.com/file/d/1IqxpKPh2zkdmi3QKb1xHIzPVfZhm4KfN/view>> (accessed 27.03.2026) (in Ukrainian).

Pavlo Pryhuza

EFFECTIVENESS OF NATIONAL LAW AND PRACTICE
OF INSOLVENCY / BANKRUPTCY:

A NEW PARADIGM FOR UKRAINE IN THE LIGHT OF EU DIRECTIVES

ABSTRACT. Ukraine has been granted candidate status for membership in the European Union and, as a result, has committed to harmonizing its legislation and judicial practice in accordance with the EU *acquis* and the shared values of the member states, in particular Directive 2019/1023 of the European Parliament and of the Council and other international regulatory acts and recommendations.

On Ukraine's path toward European integration, particularly in the area of insolvency, there are certain challenges that the author examines in this work, analyzes in detail, and proposes solutions for Ukraine in light of Directive 2019/1023, the EU's "Ukraine Facility" plans, European law, and

leading judicial practice. The author argues that the national model for bankruptcy proceedings is ineffective and does not comply with EU law, starting from the moment the court accepts the bankruptcy petition and throughout subsequent procedures.

Seeing somewhat more opportunities for improving national law and legislation in EU guidelines compared to other experts, the author proposes doctrinal changes to bankruptcy legislation, formulates ideas for amendments, and outlines the content of new provisions for amending the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures.

In addition, the author proposes that in judicial practice, the application of insolvency law provisions should reinterpret existing bankruptcy and insolvency legislation in light of EU law, which, without amending the legislation, could provide an opportunity to improve the effectiveness of bankruptcy proceedings: to move away from dogmas and stereotypes; protect debtors and creditors from excessive losses, ensure legal certainty for participants in the proceedings, simplify and shorten procedures, and reduce the costs of proceedings, particularly for micro- and small entrepreneurs; increase liability for intentional bankruptcies.

The relevance of this study and the proposals outlined herein stems from the practical need for legislative work on amendments to Ukrainian law, which is actively being pursued by stakeholders interested in such changes, including the author.

KEYWORDS: EU Directive 2019/1023; doctrine of bankruptcy (insolvency) law; effectiveness of bankruptcy proceedings; simplification of insolvency proceedings; insolvency administrator; advance payment of bankruptcy procedure costs; purpose of bankruptcy procedures; disqualification of the bankrupt's managers; qualification hearing; unintentional/intentional bankruptcies.

Павло Слободянюк

кандидат юридичних наук,
суддя Шевченківського районного суду м. Києва
(Київ, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-8016-9741>
pavlo12061981@gmail.com

УДК 347.965:340.134(4+477)

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛЕЙ ФОРМУВАННЯ СУДДІВСЬКОГО КОРПУСУ ШВЕЙЦАРІЇ ТА УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. У контексті забезпечення верховенства права та незалежності судової влади ключовим завданням правової держави є формування професійного, неупередженого та добросовісного суддівського корпусу. В Україні, де триває судова реформа, актуальними залишаються проблеми політичного впливу, корупційних ризиків і низької суспільної довіри до судової системи. Порівняльний аналіз моделей формування суддівського корпусу Швейцарії та України дає змогу виявити ефективні механізми забезпечення незалежності суддів, що є особливо важливим у контексті європейської інтеграції України та вдосконалення її судової системи.

Метою дослідження є порівняльно-правовий аналіз моделей формування суддівського корпусу в Україні та Швейцарії, спрямований на виявлення ключових відмінностей у процедурах добору суддів, оцінки їхньої добросовісності та забезпечення незалежності.

Аналіз показав, що швейцарська модель формування суддівського корпусу базується на конституційних засадах і парламентському контролі, де Об'єднані федеральні збори обирають суддів із урахуванням партійної пропорційності. Водночас кантональна автономія дає змогу застосовувати різні процедури добору, включаючи прямі вибори населенням. У Швейцарії незалежність суддів забезпечується чіткими вимогами до освіти, професійного досвіду та етичної бездоганності, а також механізмами саморегуляції та фінансової прозорості. Українська модель, регульована Конституцією України та Законом “Про судоустрій і статус суддів”, передбачає конкурсний добір через Вищу кваліфікаційну комісію суддів та Вищу раду правосуддя, із залученням Громадської ради добросовісності. Проте в Україні зберігаються ризики політичного впливу, зокрема, через роль Президента в призначенні суддів, а також недоліки в оцінюванні добросовісності та уніфікації критеріїв. Порівняння демонструє, що швейцарська система ефективніше нейтралізує політичний вплив завдяки високій правовій культурі та інституційній стабільності, тоді як Україна потребує вдосконалення процедур для забезпечення реальної незалежності.

Швейцарський досвід демонструє ефективність поєднання політичного контролю з чіткими правовими стандартами та демократичними механізмами, що забезпечує суспільну довіру до судової системи. Україна попри формальну відповідність міжнародним стандартам стикається з викликами політичного тиску, корупційних ризиків і низької ефективності громадського контролю. Для вдосконалення української моделі доцільно посилити прозорість конкурсних процедур, уніфікувати критерії оцінювання добросовісності та зменшити політичний вплив, використовуючи швейцарський досвід як орієнтир для реформ.

Ключові слова: суддівський корпус; добір суддів; судова влада; політична неупередженість; правова держава; порівняльний аналіз.

Процес формування суддівського корпусу в Україні давно перетворився з ефективного адміністративно-правового механізму на гіпертрофовану бюрократичну систему, яка радше блокує, ніж сприяє оновленню та якісному кадровому наповненню судової влади. Ухвалені після Революції Гідності, під тиском міжнародних партнерів, моделі добору та оцінювання суддів, незважаючи на задекларовані цілі щодо посилення прозорості та доброчесності, на практиці виявилися надмірно ускладненими, затягнутими в часі та не завжди об'єктивними. Особливої критики заслуговує інститут кваліфікаційного оцінювання, який перетворився на перевірку документів і декларацій, що за відсутності належного аналітичного й кадрового супроводу не здатен виявити реальні ризики недоброчесності або професійної непридатності кандидатів. Водночас активна участь громадськості, зокрема Громадської ради доброчесності, хоча й виглядає на перший погляд як прогресивний крок, насправді ставить під сумнів спроможність державних інституцій реалізовувати конституційні повноваження з формування суддівського корпусу. Подібна практика створює враження зовнішнього арбітражу над державою, формуючи переконання, що ні Вища кваліфікаційна комісія суддів (далі – ВККС), ні Вища рада правосуддя (далі – ВРП) не можуть бути гарантом якості, доброчесності та легітимності суддівської професії. На тлі порівняння з моделями формування суддівського корпусу у Швейцарії, де акценти робляться на довірі, стабільності інститутів і політичній відповідальності, українська система виглядає фрагментованою та надлишково підконтрольною зовнішнім чинникам. Такий стан речей потребує не косметичних змін, а принципового переосмислення підходів до оцінювання, відбору та оновлення суддівського корпусу саме на користь не процедури заради процедури, а ефективності, правової відповідальності й професійної автономії.

Мета дослідження: провести порівняльний аналіз особливостей моделей формування суддівського корпусу в Швейцарії та Україні та визначити питання перенесення досвіду в українську практику вибору й призначення суддів.

У контексті універсального розуміння судді як носія публічної довіри до правосуддя, особливої уваги потребує системне забезпечення умов, які дозволяють судді реалізовувати свою функцію вільно від будь-якого тиску з боку інших гілок влади, політичних груп чи економічних еліт. Так, Конституція України¹ (ч. 1–5 ст. 126) прямо закріплює незмінюваність суддів (ч. 5), їхню недоторканність (ч. 1, ч. 3), незалежність та заборону будь-якого впливу на суддю (ч. 1, ч. 2), а також визначає вичерпний перелік підстав для звільнення судді (ч. 6), що унеможливорює втручання у здійснення правосуддя. У європейському вимірі правовий статус судді чітко врегульовано

¹ Конституція України від 28 червня 1996 р. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>> (дата звернення 05.07.2025).

документами, що мають характер м'якого права, зокрема Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи № R(94)12², де зазначено, що кожна держава повинна гарантувати незалежність суддів, у тому числі через чітко визначену процедуру їх призначення, кар'єрного просування та дисциплінарної відповідальності. Аналогічний підхід простежується в Основних принципах незалежності судових органів, ухвалених резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН³, згідно з якими держава зобов'язана гарантувати незалежність суддів.

У площині національного законодавства формальні засади добору суддів закріплені у Законі України “Про судоустрій і статус суддів”⁴, який визначає вимоги до кандидата на посаду судді (ст. 69), порядок добору кандидатів (ст. 70), кваліфікаційний іспит (ст. 74), формування рейтингу (ст. 77), оголошення конкурсу на зайняття вакантної посади судді (ст. 79) та інші процедурні етапи. Безпосередній порядок проведення конкурсу регламентований главою 3 (статті 79¹–79⁵), а докладна процедура кваліфікаційного оцінювання – ст. 84. Водночас передбачено перевірку доброчесності кандидатів через діяльність такого інструменту, як Громадська рада доброчесності. Проте попри наявність розгорнутої нормативної бази чинна модель формування суддівського корпусу виявляє істотні вади – як щодо надмірної зарегульованості, так і щодо ефективності реалізації зазначених процедур на практиці. Крім того, доцільність участі громадськості, зокрема Громадської ради доброчесності, викликає обґрунтовані сумніви. Втручання недержавного органу в процес формування судової влади, який за Конституцією України має реалізовуватися виключно через державні інституції, суперечить її положенням, оскільки ст. 131 Конституції України (п. 1–3 ч. 1) прямо встановлює, що добір суддів, призначення, звільнення, дисциплінарний нагляд та забезпечення незалежності суддів належать до повноважень ВРП, як державного органу суддівського врядування, а не громадських чи міжнародних структур. Ця ситуація фактично ставить під сумнів спроможність ВКС і ВРП виконувати свої конституційні функції без зовнішнього контролю, оскільки саме ВРП, відповідно до Закону України “Про Вищу раду правосуддя”⁵, зобов'язана: забезпечувати формування доброчесного та високопрофесійного корпусу суддів (ч. 1 ст. 1); вживати заходів щодо забезпечення авторитету правосуддя та незалежності суддів (п. 9 ч. 1 ст. 3); здійснювати дисциплінарний нагляд і розгляд дисциплінарних справ щодо суддів (п. 3–5

² Recommendation No. R (94) 12 of the Committee of Ministers to Member States on the Independence, Efficiency and Role of Judges, adopted on 13 October 1994 <<https://search.coe.int/cm?i=09000016804c84e2>> (accessed 05.07.2025).

³ Основні принципи незалежності судових органів. Схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї від 29 листопада та 13 грудня 1985 р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201#Text> (дата звернення 05.07.2025).

⁴ Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402 VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>> (дата звернення 05.07.2025).

⁵ Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21 грудня 2016 р. № 1798-VIII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text>> (дата звернення 05.07.2025).

ч. 1 ст. 3). Такий підхід не лише підриває авторитет державних інституцій, а й створює ризик легітимаційної ерозії всієї системи правосуддя.

Варто також зауважити, що політична неупередженість як принцип прямо пов'язана з практикою добору суддів, зокрема у Швейцарії, де така процедура вважається елементом демократичного контролю. Проте рекомендації Венеційської Комісії (CDL-AD(2007)028)⁶ фокусуються на ризиках надмірної політизації судового корпусу, тому пропонують чітко відокремити процедури формального обрання від політичного впливу на рішення кандидатур.

Розвиток міжнародно-правових стандартів у сфері формування суддівського корпусу зумовлений необхідністю забезпечення однакових підходів до гарантування незалежності правосуддя як основи правової держави. Серед найбільш авторитетних документів слід назвати Європейську хартію про статус суддів (Страсбург, 1998)⁷, у якій визначено ключові принципи щодо добору, призначення, просування, оцінювання та звільнення суддів, які мають ґрунтуватися виключно на критеріях професійної підготовки та етичної відповідності. Крім того, відмічаємо і роль висновків Європейської Комісії “За демократію через право”, яка у своїх положеннях неодноразово підкреслювала, що суддівський корпус не повинен бути ані продовженням політичного органу, ані його противагою, а має виступати незалежним арбітром між громадянином і державою. Наприклад, у Висновку щодо законопроектів про Вищу раду правосуддя України (CDL-AD(2020)022)⁸ Комісія зауважила на необхідності належної участі професійних суддів у процесах добору без домінування політичних призначень. Зі свого боку, Комітет ООН з прав людини в Загальному коментарі № 32 до ст. 14 “Право на рівність перед судами й трибуналами та на справедливий суд” Міжнародного пакту про громадянські і політичні права⁹ вимагає від держав не тільки забезпечення незалежності суддів, а й об'єктивності процесів їхнього добору та підзвітності у випадках недоброчесної поведінки.

Модель формування суддівського корпусу в Швейцарії

Формування судової влади в Швейцарській Конфедерації спирається на комплексну конституційно-правову базу, що гарантує принцип поділу вла-

⁶ CDL-AD(2007)028. Judicial Appointments – Report adopted by the Venice Commission at its 70th Plenary Session (Venice, 16–17 March 2007) <<https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/cdl-ad-2007-028-e>> (accessed 05.07.2025).

⁷ European Charter on the Statute for Judges (Strasbourg, 8–10 July 1998) <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2014/06/European-Charter-on-Statute-of-Judges_EN.pdf> (accessed 05.07.2025).

⁸ CDL-AD(2020)022. Ukraine – Joint Opinion of the Venice Commission and the Directorate General of Human Rights and Rule of Law (DGI) of the Council of Europe on the draft amendments to the Law ‘on the Judiciary and the Status of Judges’ and certain Laws on the activities of the Supreme Court and Judicial Authorities (draft Law no. 3711), adopted by the Venice Commission at its 124th online Plenary Session (8–9 October 2020) <<https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/cdl-ad-2020-022-e>> (accessed 05.07.2025).

⁹ UN Human Rights Committee. General Comment No 32. Article 14: Right to equality before courts and tribunals and to a fair trial (Geneva, 9 to 27 July 2007) <<https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2007/en/52583>> (accessed 05.07.2025).

ди, верховенства права та незалежності судової гілки влади, яка функціонує на засадах законності, неупередженості та професійної доброчесності. Основоположним джерелом для організації судової влади в державі виступає Федеральна конституція Швейцарії від 18 квітня 1999 р. (Bundesverfassung, BV)¹⁰, де у статтях 30, 188–191с зафіксовано структуру, повноваження, статус, а також механізми формування і захисту незалежності судової системи. Згідно з ч. 1 ст. 188 BV Федеральний суд (Bundesgericht) є найвищою судовою інстанцією Швейцарії, яка здійснює касаційні, конституційні та інші повноваження, визначені федеральним законодавцем, а ч. 3 ст. 188 BV встановлює гарантії його незалежності та самостійності. У ст. 191с відповідно закріплено фундаментальне положення щодо незалежності судової влади, де зазначається, що суди застосовують право самостійно та незалежно, керуючись винятково чинним законодавством.

З метою деталізації конституційних положень законодавець ухвалив низку профільних нормативно-правових актів, зокрема Федеральний закон про Федеральний суд (Bundesgerichtsgesetz, BGG)¹¹ від 17 червня 2005 р., який установлює правові підвалини для функціонування найвищої судової установи Швейцарії, включаючи вимоги до кандидатів, процедуру обрання, строки повноважень, умови перевибору та правовий статус суддів (ст. 5–9 BGG). Разом із BGG функціонує Федеральний закон про Федеральні Збори (Parlamentsgesetz, ParlG)¹² від 13 грудня 2002 р., який у ст. 135 регулює процедурні аспекти голосування в Об'єднаних федеральних зборах, що мають повноваження призначати суддів на федеральні посади. У такий спосіб Швейцарія забезпечує високий рівень нормативного регулювання, що поєднує принципи правової передбачуваності, легітимності судових органів і організаційно-структурну стабільність судової системи.

Судова система Швейцарії функціонує в межах федеративного устрою, в системі якого існує розподіл повноважень між федеральним центром і кантонами. Цей принцип є визначальним для формування суддівського корпусу на обох рівнях, як федеральному та кантональному. Відмічаємо, що система добору суддів є двокомпонентною та відповідає моделі субсидіарності, де кантональні органи мають автономію в реалізації кадрової політики у власній юрисдикції, водночас не порушуючи базових загальнонаціональних стандартів судової незалежності. На федеральному рівні, відповідно до BGG, суддів обирають Об'єднані федеральні збори, що складаються з Національної ради та Ради кантонів. Кандидат на посаду федерального судді має бути громадянином Швейцарії, мати юридичну освіту та практичний досвід

¹⁰ Bundesverfassung der Schweizerischen Eidgenossenschaft vom 18. April 1999 <<https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1999/404/de>> (accessed 05.07.2025).

¹¹ Bundesgesetz über das Bundesgericht (Bundesgerichtsgesetz, BGG) vom 17. Juni 2005 <<https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2006/218/de>> (accessed 06.07.2025).

¹² Bundesgesetz über die Bundesversammlung (Parlamentsgesetz, ParlG) vom 13. Dezember 2002 <<https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2003/510/de>> (accessed 06.07.2025).

роботи за напрямом, а також відповідати вимогам бездоганної репутації, незалежності та етичної доброчесності. При цьому спеціальні вимоги висуваються до суддів Федерального патентного суду, зокрема щодо володіння техніко-правовою експертизою (ст. 8 PatGG¹³). На кантональному рівні кожен кантон приймає власну конституцію та законодавство про організацію судів. Наприклад, *Gesetz über die Gerichts- und Behördenorganisation im Zivil- und Strafprozess (GOG)*¹⁴ чи *Loi d'organisation judiciaire du Canton de Vaud (LOJV)*¹⁵ містять детальні положення щодо порядку обрання суддів, вимог до кандидатів і процедур дисциплінарної відповідальності. У ряді кантонів суддів обирають парламенти або уряди, у деяких саме населення шляхом проведення прямих виборів. Унаслідок децентралізації процесів призначення суддів, кантональні моделі можуть варіюватися як за участю політичних суб'єктів, так і за змістом кваліфікаційних вимог, що, однак, не суперечить принципу правової єдності, закріпленому у ст. 190 Конституції (BV). Федерація втручається лише тоді, коли порушуються засадничі принципи судової незалежності чи рівного доступу до правосуддя.

Законодавча влада не лише виконує функцію контролю, а й безпосередньо реалізує право на призначення суддів, що формалізовано в ст. 168 Федеральної конституції та ст. 135 ParlG. На практиці добір суддів здійснюється за результатами висування кандидатур партіями, після чого відповідна судова комісія перевіряє відповідність кандидатів вимогам закону, готує звіти, проводить співбесіди та публікує рекомендації і завдяки саме такому механізму реалізується демократичний контроль за формуванням судової гілки влади. Відомою є практика застосування "Zauberformel" – партійно-пропорційної формули розподілу посад суддів між основними політичними силами (наприклад, SP, FDP, CVP, SVP). Цей підхід, хоча й забезпечує політичну рівновагу, викликає критику з боку Венеційської Комісії¹⁶ та GRECO (Group of States against Corruption)¹⁷, які закликають до мінімізації впливу партій на суддівську незалежність (GRECO Evaluations Schweiz)¹⁸.

Слід зазначити, що участь парламенту у формуванні судової влади не обмежується лише процедурою обрання, а також саме парламент несе відповідальність за оцінювання діяльності суддів, переобрання (або його від-

¹³ Bundesgesetz über das Bundespatentgericht (Patentgerichtsgesetz, PatGG) vom 20. März 2009 <<https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2010/72/de>> (accessed 06.07.2025).

¹⁴ Gesetz über die Gerichts- und Behördenorganisation im Zivil- und Strafprozess (GOG): Gesetz des Kantons Zürich vom 10. Mai 2010 <<http://www.zhlex.zh.ch/Erlass.html?Open&Ordnr=211.1>> (accessed 06.07.2025).

¹⁵ Loi d'organisation judiciaire du Canton de Vaud (LOJV): Loi du 12 décembre 1979 <<https://www.lexfind.ch/tolv/183260/fr>> (accessed 06.07.2025).

¹⁶ CDLAD(2007)028 (n 6).

¹⁷ GRECO – Second Compliance Report on Switzerland: Fourth Evaluation Round: Corruption prevention in respect of members of parliament, judges and prosecutors (25 March 2021) <<https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-members-of/1680a2c9d1>> (accessed 07.07.2025).

¹⁸ GRECO – Fourth Evaluation Round Second Compliance Report on Switzerland: Group of States against Corruption (GRECO) Second Compliance Report for Switzerland (Second Addendum 17–21 June 2024) <<https://rm.coe.int/fourth-evaluation-round-corruption-prevention-in-respect-of-memebrs-of/1680b1e62d>> (accessed 07.07.2025).

мову) після закінчення строку повноважень, а також ініціювання дисциплінарного провадження у разі порушення стандартів етичної поведінки.

Формування суддівського корпусу в Швейцарії нерозривно пов'язане з системою гарантій професійної компетентності та моральної бездоганності кандидатів. Закони BGG, StBOG¹⁹, VGG²⁰, PatGG висувають чіткі вимоги до освітнього, професійного та етичного рівня кандидатів. Крім юридичної освіти, засадничою є і практика в судовій або адвокатській сфері, наявність навичок юридичного письма, здатність до аналітичного мислення, а також і володіння однією або декількома національними мовами. Підтвердженням доброчесності кандидатів слугує аналіз біографічних даних, політичної нейтральності, фінансової прозорості, що проводиться парламентською Судовою комісією. До того ж судді підписують кодекси поведінки, регламентовані, зокрема, Регламентом Федерального суду від 20 листопада 2006 р. (BGerR)²¹, де закріплюються стандарти службової етики, уникнення конфлікту інтересів та обов'язок утримання від участі в політичній діяльності.

Додатково, *Verordnung der Bundesversammlung über Besoldung und berufliche Vorsorge der Magistratspersonen*²² гарантує прозорість фінансових умов служби суддів, що має запобігати корупції та конфліктам інтересів. Нарешті, відповідно до рекомендацій Європейської хартії про статус суддів (1998 р.), яка, хоча й не є обов'язковою, активно імплементується в національну правову практику, Швейцарія забезпечує гарантії незмінюваності суддів, обмежує випадки дострокового звільнення та передбачає чітку процедуру оцінювання їхньої професійної діяльності. Отже фіксуємо, що сучасна модель формування суддівського корпусу Швейцарської Конфедерації є системно впорядкованою, структурно збалансованою та водночас демократично легітимізованою.

Модель формування суддівського корпусу в Україні

Своєю чергою модель утворення й функціонування суддівського корпусу в Україні базується на каскаді нормативно-правових актів, які визначають правові основи добору, призначення, переведення, кваліфікаційного оцінювання та дисциплінарної відповідальності суддів. Конституція України встановлює основоположні принципи діяльності суддів, передбачаючи, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами – ч. 1 ст. 124 Конституції України, а делегування чи привласнення функцій судів іншими органами не

¹⁹ Bundesgesetz über die Organisation der Strafbehörden des Bundes (Strafbehördenorganisationsgesetz, StBOG) vom 19. März 2010 <<https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2010/444/de>> (accessed 07.07.2025).

²⁰ Bundesgesetz über das Bundesverwaltungsgericht (Verwaltungsgerichtsgesetz, VGG) vom 17. Juni 2005 <<https://www.fedlex.admin.ch/eli/oc/2006/352/de>> (accessed 07.07.2025).

²¹ Reglement für das Bundesgericht (BGerR) vom 20. November 2006 <<https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2006/834/de>> (accessed 07.07.2025).

²² Verordnung der Bundesversammlung über Besoldung und berufliche Vorsorge der Magistratspersonen, vom 6. Oktober 1989 <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1990/256_256_256/de> (accessed 07.07.2025).

допускається – ч. 2 ст. 124. Призначення суддів здійснюється Президентом України за поданням ВРП, згідно з ч. 1 ст. 128 Конституції України.

Спеціальне законодавство, зокрема Закон України “Про судоустрій і статус суддів”, докладно регламентує питання правового статусу суддів, порядок їх призначення, проходження кваліфікаційного оцінювання, дисциплінарної відповідальності та підвищення по службі, що охоплюється статтями 69–88 цього Закону. Зазначений Закон є базовим актом у сфері судоустрою, оскільки він конкретизує вимоги до кандидатів на посаду судді, визначені у ст. 69, де законодавець встановлює вимоги щодо віку, вищої юридичної освіти, стажу професійної діяльності, доброчесності (ч. 1) та підтвердження відповідності професійній етиці (ч. 9). Закон також встановлює покрокові етапи конкурсного добору, передбачені у статтях 70–78. Механізми контролю за дотриманням професійних стандартів суддів визначені у статтях 83–88, які встановлюють порядок періодичного оцінювання, моніторингу відповідності судді критеріям доброчесності та професійної компетентності, а також процедури реагування у разі виявлення порушень. Крім того, законодавчо визначено діяльність ключових інституцій, що забезпечують формування суддівського корпусу, ВРП (Закон України “Про Вищу раду правосуддя”) та ВККС (статті 92–103 Закону України “Про судоустрій і статус суддів”).

Не менш ґрунтовними визначаємо положення Закону України “Про очищення влади”²³, який передбачає обмеження щодо обіймання посад особами, що не відповідають критеріям доброчесності (ст. 3). Також необхідно враховувати антикорупційне законодавство, зокрема Закон України “Про запобігання корупції”, який встановлює механізми декларування доходів, контролю конфлікту інтересів та перевірки способу життя суб’єктів декларування, включаючи суддів²⁴. Формування суддівського корпусу передбачає участь трьох ключових інституцій: ВРП, ВККС та Президента України.

ВККС проводить добір кандидатів для призначення на посаду судді, зокрема, організовує проведення щодо них спеціальної перевірки відповідно до закону та приймає кваліфікаційний іспит. Особливо важливим є інститут Громадської ради доброчесності, яка здійснює незалежну оцінку доброчесності кандидатів (Закон України “Про судоустрій і статус суддів”, ст. 87). Якщо Громадська рада доброчесності у своєму висновку встановила, що суддя (кандидат на посаду судді) не відповідає критеріям професійної етики та доброчесності, ВККС може ухвалити вмотивоване рішення про підтвердження здатності такого судді (кандидата на посаду судді) здійснювати правосуддя у відповідному суді лише у разі, якщо таке рішення підтримане двома третинами голосів призначених членів Комісії, але не менше, ніж

²³ Про очищення влади: Закон України від 16 вересня 2014 р. № 1682-VII <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18#Text>> (дата звернення 08.07.2025).

²⁴ Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700-VII <<https://zakon.rada.gov.ua/go/1700-18#Text>> (дата звернення 08.07.2025).

дев'ятьма голосами (ч. 1 ст. 88). ВРП згідно із Законом України “Про Вищу раду правосуддя” є органом, який ухвалює остаточне рішення щодо внесення подання Президентові України про призначення кандидата на посаду судді. ВРП також забезпечує здійснення дисциплінарним органом дисциплінарного провадження щодо судді, звільнення та тимчасове відсторонення від посад (ч. 1 ст. 3).

Процедура призначення суддів передбачає проходження ними добору, який реалізується відповідно до законів України “Про судоустрій і статус суддів”, “Про Вищу раду правосуддя”. Однак навіть формальна наявність прозорої процедури не гарантує реального усунення впливу політичної волі або корпоративних інтересів у доборі суддів²⁵.

Корупційні ризики в процесі добору суддів в Україні набули системного характеру, значною мірою через надмірну бюрократизацію процедур, що не лише ускладнюють оперативне формування суддівського корпусу, а й створюють умови для маніпуляцій, вибіркості та затягування рішень. Недосконала система запобігання конфлікту інтересів фактично не забезпечує належного захисту від зовнішнього впливу, а декларативне запровадження інструментів добросовісності – таких як декларації родинних зв'язків і майна лише імітує прозорість, не маючи під собою механізмів об'єктивної перевірки (Закон України “Про запобігання корупції”, ст. 45, 46).

Процедура оцінювання кандидатів і чинних суддів, що проводиться ВККС, перетворилася на складну адміністративну конструкцію з елементами іспитів, співбесід і перевірок, яка не має аналогів у більшості європейських країн, зокрема у Швейцарії. Проте ця “унікальність” – не є ознакою правової якості. Навпаки, чинна модель оцінювання є непрозорою, фрагментарною і базується переважно на суб'єктивній думці окремих членів комісії, які не зобов'язані ґрунтовно аргументувати свої висновки. Відсутність єдиних уніфікованих стандартів оцінювання веде до того, що кандидати з високим рівнем правової культури можуть бути відсіяні, тоді як сумнівні фігури та пройти процедуру завдяки гнучкому трактуванню “добросовісності”.

Значного потоку критики заслуговує сама ідея участі громадськості в оцінюванні суддів. Створення Громадської ради добросовісності виглядало як прогресивне рішення лише на перший погляд. Фактично ж воно стало сигналом про інституційну неспроможність держави забезпечити добір суддів власними силами. Делегування функцій оцінювання “громадським активістам” без належного механізму відповідальності не лише не покращило якість рішень, а й створило ситуацію правового нігілізму, де рада має “моральний авторитет”, але не несе відповідальності за помилки.

²⁵ Тіньовий звіт до розділу 23 “Правосуддя та фундаментальні права” Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 р. <<https://www.pravojustice.eu/storage/app/uploads/public/66d/f12/80b/66df1280b0660070191538.pdf>> (дата звернення 08.07.2025).

Оцінювання чинних суддів також демонструє свою неспроможність забезпечити реальне очищення системи. Судді, стосовно яких суспільство має обґрунтовані претензії щодо етики, рішень або зв'язків з політичними структурами, у багатьох випадках безперешкодно проходять оцінювання. Як приклад, зтягнута роками процедура конкурсу до апеляційних судів, яка попри свою багатоступеневість не продукує якісно нових облич у судовій системі.

Сформувався механізм періодичної оцінки суддів, який офіційно має забезпечувати їхню відповідність як професійним, так і етичним нормам. Насправді ж цей процес перетворився на формальну процедуру, що навряд чи виконує свої первісні функції. У багатьох випадках особи, щодо яких існують серйозні сумніви – від питань етичної поведінки до зв'язків із політичними кланами або ухвалення сумнівних вердиктів, потім безперешкодно проходять цю перевірку, навіть отримуючи формальну підтримку від Громадської ради доброчесності. Стан речей не лише дискредитує саму ідею регулярної професійної оцінки, а й породжує підозри щодо її використання як інструменту для зберігання “зручних” суддів, замість очищення системи від недоброчесних²⁶. Такого роду практика майже не має аналогів у країнах Європи з добре налагодженими правовими системами. Ще одним явним симптомом кризи української моделі формування суддів є надмірно зтягнута тривалість конкурсних процедур та самого призначення. Особливо гостро це відчувається на рівні апеляційної ланки, де затримки можуть досягати кількох років. Парадоксально, але є випадки, коли кандидат на посаду судді суду першої інстанції проходить усі етапи конкурсу, подає необхідні документи, проходить співбесіди, тестування, однак указ про призначення підписується настільки пізно, що людина втрачає інтерес до посади або професійну мотивацію. У підсумку багато таких суддів залишають посаду через кілька місяців після призначення, що ще більше загострює кадровий дефіцит. Навіть деякі апеляційні суди хронічно позбавлені можливості тривалий час ефективно здійснювати правосуддя в рамках апеляційного провадження через елементарний дефіцит кадрів.

Порівняльний аналіз та ідентифікація ключових відмінностей у формуванні суддівського корпусу України та Швейцарії

Процедури добору суддів у Швейцарії та Україні демонструють концептуальні розбіжності, зумовлені відмінними підходами до організації судової влади, її політичного статусу та рівня автономії. В Україні процедура призначення суддів здебільшого ґрунтується на положеннях Закону України “Про судоустрій і статус суддів” (ст. 70–77), відповідно до якого ключову роль у

²⁶ Див.: Тіньовий звіт до розділу 23 “Правосуддя та фундаментальні права” та розділу 24 “Юстиція, свобода та безпека” Звіту Європейської комісії щодо прогресу України в межах Пакета розширення Європейського Союзу у 2024 р. <<https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2025/10/shadow-report-2025-ua.pdf>> (дата звернення 21.10.2025).

відборі відіграють ВККС і ВРП, які і здійснюють добір, оцінювання та внесення подань на призначення суддів, які потім призначаються Президентом України. У Швейцарії, натомість, домінує парламентський механізм формування суддівського корпусу. Згідно з Федеральним законом про Федеральні збори (Parlamentsgesetz, ParlG) від 13 грудня 2002 р., вибори суддів Федерального суду здійснюються Об'єднаними федеральними зборами – спільним засіданням обох палат парламенту (ст. 40а). Процедура добору відображає модель, що фокусує увагу на політичному компромісі між партіями, а не на незалежному професійному оцінюванні, як у випадку України. Інституційна відмінність полягає в тому, що Україна прагне до делегування функції добору професійним органам суддівського врядування, тоді як Швейцарія зберігає політичну модель парламентського призначення, що, втім, не дискредитує її ефективності завдяки високій стабільності інституцій.

У питанні впливу політичних чинників на судову незалежність Україна й Швейцарія демонструють не просто відмінності – йдеться про протилежні моделі з радикально різним рівнем ефективності. В Україні формально закладено інституційні запобіжники у вигляді ВРП і ВККС, однак на практиці ці структури не лише не забезпечують реального балансу, а й самі стають об'єктами політичного впливу.

На цьому тлі швейцарська модель, яка відкрито визнає політичну участь у формуванні суддівського корпусу, виглядає вражаюче ефективною. Політична належність судді не сприймається як загроза, а є інституційно врівноваженою через принцип пропорційності, прозорість парламентського контролю й сталість правової культури. Наприклад, у кантоні Цюрих процедура обрання суддів, хоча й партійна за формою (ст. 75 Конституції кантону Цюрих²⁷, § 5, 53, 54 GOG, § 40, 54 GPR²⁸), базується на чітких критеріях фаховості й дотриманні принципів рівного представництва.

Українська ж практика залучення громадськості до процедур добору, зокрема, через Громадську раду доброчесності, яка вже стала втіленням концептуальної хибності, де під виглядом демократизації відбувається руйнування довіри до державних інституцій. Цей орган, який фактично виконує функції фільтра оцінки моральності кандидатів, у реальності не має жодних правових механізмів для відповідальності за прийняті рішення, але при цьому блокує просування професійних кандидатів з політичних або ідеологічних міркувань. Громадськість, яку офіційно позиціонують як “незалежного арбітра”, використовується радше як інструмент легітимації відверто дискреційних рішень. Наслідок цього – параліч системи добору, втрата авторитету судової влади й глибоке розчарування юридичної спільноти. Яскравим прикладом є затягування конкурсів до апеляційних судів на роки, що до-

²⁷ Verfassung des Kantons Zürich vom 27. Februar 2005 <https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/2006/14_fga/de> (accessed 05.07.2025).

²⁸ Gesetz über die politischen Rechte (GPR) vom 1. September 2003 <https://www.zh.ch/de/politik-staat/gesetz-beschluesse/gesetzsammlung/zhlex-ls/erlass-161-2003_09_01-2005_01_01-131.html> (accessed 09.07.2025).

водить: процедура, орієнтована на формальні етапи, не може продукувати результат. У Швейцарії ж участь громадськості не є зовнішнім втручанням у судову владу, а здійснюється опосередковано через механізми представницької демократії.

Показовим є підхід до боротьби з корупцією та запобігання конфлікту інтересів. В Україні запроваджено цілий арсенал формальних інструментів: декларації, перевірки, спеціальні закони (зокрема “Про запобігання корупції”, “Про очищення влади”), які створюють видимість контролю. Проте ефективність цих інструментів сумнівна: перевірки тривають роками, висновки є суперечливими, а самі декларації перетворилися на бюрократичне навантаження, що не має зв’язку з реальним виявленням недоброчесних суддів. Натомість швейцарська система діє за принципом довіри до інституцій. Там, де в Україні чиновник подає десятки формальних документів і проходить нескінченні перевірки, швейцарський суддя зобов’язаний дотримуватися чітко прописаних норм доброчесності, викладених у законодавстві та етичних правилах²⁹. Відсутність публічного декларування не є проблемою, оскільки суспільство впевнене в прозорості та моральності інституцій. Отже, порівняння засвідчує: в Україні створено надлишково складну, політично вразливу й формалізовану систему, що блокує оперативне та якісне формування суддівського корпусу (табл.).

Таблиця

Порівняльний аналіз та ідентифікація ключових відмінностей у формуванні суддівського корпусу України та Швейцарії

№ з/п	Критерій	Україна	Швейцарія
1.	<i>Інституційні процедури добору суддів</i>	Добір через ВККС і ВРП, призначення Президентом (Закон України “Про судоустрій і статус суддів”, ст. 70–71)	Вибори Об’єднаними федеральними зборами (ст. 40a ParlG)
	Ключові відмінності	Професійні органи суддівського врядування	Парламентська модель
	Оцінка ефективності	Ризик політичного впливу	Стабільність завдяки компромісу
2.	<i>Вплив політичних чинників</i>	Незалежність ВРП і ВККС, але президентський вплив (ст. 128 Конституції)	Політичний вплив нейтралізується пропорційним представництвом (§ 5, 53, 54 GOG, § 40, 54 GPR)
	Ключові відмінності	Політичний тиск через нестабільність	Стабільна політична модель
	Оцінка ефективності	Вищі ризики	Ефективна нейтралізація

Продовження таблиці

3.	<i>Участь громадськості та самоврядування</i>	Громадська рада доброчесності, Рада суддів (ст. 87 Закону України)	Опосередкована участь через партії, пряма демократія в кантонах
	Ключові відмінності	Експертний контроль	Демократичне делегування
	Оцінка ефективності	Професіоналізація	Демократичний контроль
4.	<i>Запобігання конфлікту інтересів та корупції</i>	Декларування майна, перевірка доброчесності (Закон “Про запобігання корупції”, ст. 45–46)	Саморегуляція, чіткі правила
	Ключові відмінності	Формалізоване декларування	Довіра до інституцій
	Оцінка ефективності	Превентивний підхід	Ефективність через правову культуру
5.	<i>Ефективність демократичного контролю</i>	Інституціалізація, але слабка довіра та політичні ризики	Змішана модель з політичною участю та стабільністю
	Ключові відмінності	Перешкоди в незалежності	Ефективний контроль
	Оцінка ефективності	Потребує реформ	Висока ефективність

Українська модель потребує не косметичних змін, а радикального демонтажу штучних бар’єрів і відновлення ролі державних інституцій як основних гарантій судової незалежності. Без цього зусилля реформ залишаться в заручниках уявної прозорості та бюрократичної симуляції чесності.

Висновки. Досвід Швейцарії демонструє приклад добре функціонуючої моделі формування суддівського корпусу, яка базується на конституційних засадах, парламентському контролі та автономії кантонів. Центральним елементом системи є Федеральні збори, які здійснюють призначення суддів, враховуючи політичне представлення за формулою “Zauberformel”, що забезпечує баланс між партіями. Незважаючи на політичну складову, процес добору доповнюється жорсткими вимогами до освіти, професійного досвіду, етичних якостей і знання кількох мов, що гарантує високу кваліфікацію кандидатів. На рівні кантонів практикуються різні форми призначення суддів, зокрема вибори громадянами, але це не порушує загальної узгодженості судової системи завдяки принципу субсидіарності та єдиним правовим стандартам.

Українська система формування суддівського корпусу характеризується надмірною регламентацією, внутрішньою фрагментацією та багаторівневою організацією, яка офіційно має забезпечувати об’єктивність і прозорість, а насправді призводить до правової нестабільності, адміністративної заплутаності та загальної втрати довіри до судової влади. Незважаючи на наявність

чітко встановлених конституційних і законодавчих норм, реалізація процесів призначення й оцінювання суддів виявляється надмірно бюрократизованою, затягнутою та підданою політичному тиску на кожному етапі – від відбору кандидатів до оформлення їхніх повноважень. Ключові інститути, які покликані забезпечити професійність і неупередженість у доборі суддів, ВККС і ВРП часто функціонують не автономно, а під впливом зовнішніх сил або ж не володіють достатньою інституційною ефективністю, щоб виконувати свої функції якісно. Їхня робота нерідко виглядає скоріше як адміністративна формальність, аніж реальний механізм контролю. Ще однією проблемою є надмірне залучення до процесу так званих інститутів громадської уваги, зокрема, Громадської ради доброчесності та інших консультаційних структур. Ці механізми, хоча й задумувалися як засіб підвищення етичної відповідальності, насправді не забезпечують реального впливу на якість добору. Порівняння зі швейцарською моделлю чітко демонструє, що ефективність судової системи залежить не від кількості процедур, а від якості інституцій, глибини правової культури та вбудованого механізму саморегулювання. Там, де Україна намагається вирішити проблеми через створення нових органів, платформ, тестів і декларацій, Швейцарія спирається на політичну відповідальність, парламентський контроль і добре вкорінену традицію дотримання закону. У підсумку українська система має ілюзію ефективного контролю, але не може забезпечити швидкого, справедливого та кваліфікованого формування суддівського корпусу.

Pavlo Slobodianiuk

COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE MODELS FOR FORMING THE JUDICIARY IN SWITZERLAND AND UKRAINE

ABSTRACT. In the context of ensuring the rule of law and the independence of the judiciary, a key task of a legal state is the formation of a professional, impartial, and honest judicial corps. In Ukraine, where judicial reform is ongoing, issues such as political influence, corruption risks, and low public trust in the judicial system remain highly relevant. A comparative analysis of the models for forming the judiciary in Switzerland and Ukraine allows for the identification of effective mechanisms to guarantee judicial independence, which is particularly important in the context of Ukraine's European integration and the improvement of its judicial system.

The purpose of this study is to conduct a comparative legal analysis of the models of forming the judiciary in Ukraine and Switzerland, aimed at identifying key differences in the procedures for selecting judges, assessing their integrity, and ensuring their independence.

The analysis showed that the Swiss model of forming the judiciary is based on constitutional principles and parliamentary oversight, where the United Federal Assembly elects judges based on party proportionality. At the same time, cantonal autonomy allows for the application of various selection procedures, including direct elections by the population. In Switzerland, judicial independence is ensured through strict requirements for education, professional experience, and ethical integrity, as well as through mechanisms of self-regulation and financial transparency. The Ukrainian model, regulated by the Constitution of Ukraine and the Law "On the Judiciary and the Status of Judges", provides for competitive selection via the High Qualification Commission of Judges and the High Council of Justice, with the involvement of the Public Integrity Council.

However, political influence risks remain in Ukraine, particularly due to the President's role in judicial appointments, along with shortcomings in integrity assessment and the unification of evaluation criteria. The comparison demonstrates that the Swiss system more effectively neutralizes political influence due to a high level of legal culture and institutional stability, whereas Ukraine still requires improvements in procedures to ensure genuine independence.

The Swiss experience demonstrates the effectiveness of combining political oversight with clear legal standards and democratic mechanisms that foster public trust in the judiciary. Ukraine, despite its formal compliance with international standards, faces challenges related to political pressure, corruption risks, and weak public oversight. To improve the Ukrainian model, it is advisable to strengthen the transparency of competitive procedures, unify integrity evaluation criteria, and reduce political influence, using the Swiss experience as a guide for reforms.

KEYWORDS: judiciary; judicial selection; judicial power; political impartiality; rule of law; comparative analysis.

ДОКТРИНА В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

ДІЇ, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ШТУЧНЕ УНИКНЕННЯ АБО “ОБХІД” САНКЦІЙ, СТВОРЮЮТЬ ПОРУШЕННЯ ПУБЛІЧНОГО ПОРЯДКУ ТА НЕ МОЖУТЬ БУТИ ДОПУЩЕНІ*¹

<...> 139. Оскільки предметом цього судового спору не є застосування санкцій, Верховний Суд виходить з факту їх існування та обов’язковості без оцінки аргументів РНБО щодо їх застосування до конкретних осіб, оцінюючи лише те, чи визнання та надання дозволу на виконання Рішення МКА [міжнародного комерційного арбітражу] від 08 грудня 2023 року не ставить під сумнів їх реалізацію як складову інтересів держави, наслідком чого буде порушення публічного порядку.

140. Під публічним порядком належить розуміти правопорядок держави, визначальні принципи і засади, які становлять основу існуючого в ній ладу, стосуються її незалежності, цілісності, самостійності й недоторканності, основних конституційних прав, свобод, гарантій тощо. Термін “публічний порядок” необхідно розуміти як оціночний критерій, елементи якого закріплені в публічно-правових нормативних актах держави, що визначають основи державного ладу, політичної системи та економічної безпеки держави. Тому правовий захист не надається жодним правам чи інтересам, які могли б виникнути з дії, що порушує публічний порядок. Верховний Суд вже відзначав (дивитись, наприклад, постанову Верховного Суду від 20 січня 2021 року у справі № 335/8322/17), що одним із нових аспектів публічного порядку в Україні є санкційне регулювання, яке з’явилося із прийняттям Закону про санкції внаслідок збройної агресії щодо України. <...>

143. Отже, у контексті існуючого воєнного стану Постанова № 187 [постанова Кабінету Міністрів України від 03 березня 2022 року № 187 “Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв’язку з військовою агресією російської федерації”] та санкцій, які вводяться відповідно до Закону про санкції, є інструментами захисту національних інтересів України, зокрема держави, вони покликані здійснити відповідний захист. Тому дії, які забезпечують штучне уникнення їх застосування, або “обхід” – уникнення як їх безпосереднього застосування, так й ре-

* Витяг з Постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Третньої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 824/157/23 від 15 січня 2026 р. <<https://reyestr.court.gov.ua/Review/133708536>> (дата звернення 27.03.2026).

альних наслідків їх застосування, створюють порушення публічного порядку та не можуть бути допущені.

144. У постанові від 06 липня 2023 року у справі № 9901/376/21 Велика Палата Верховного Суду вже формулювала висновок про те, що *санкції, передбачені Законом про санкції, не є видом покарання чи відповідальності. Вони виконують функції обмежувального економічного заходу щодо осіб, які, зокрема, становлять для України загрозу посягання на її національні інтереси, національну безпеку, суверенітет і територіальну цілісність. Однією з підстав для застосування такого обмежувального заходу є дії, які створюють об’єктивні підозри для відповідних органів влади щодо терористичної діяльності цієї особи.*

145. Також Верховний Суд, розглядаючи іншу заяву про визнання та надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу, прийнятого тим самим одноособовим арбітром, щодо чергового стягнення з ТОВ “КТЗ” як нового боржника, який вирішив замінити собою у 2023 році ТОВ “ТД ‘Євротрубпласт’” у боргових зобов’язаннях, вже відзначав (постанова від 18 грудня 2024 року у справі № 824/107/23), що *приватноправовий інструментарій не повинен використовуватися учасниками цивільного обороту з метою створення передумов для виведення активів із-під санкцій та/або їх “обходу”. Зокрема, якщо особи, щодо яких вже застосовано, або ж вирішується питання про застосування санкцій, ініціюють, зокрема, провадження про визнання та надання дозволу на виконання арбітражного рішення з метою створення передумов для виведення активів із-під санкцій та/або їх “обходу”, то в такому разі відбувається використання провадження про визнання та надання дозволу на виконання арбітражного рішення не для захисту прав та інтересів сторін арбітражного спору. Розвиваючи цей правовий висновок, Верховний Суд звертає увагу, що *він справедливий й для випадків, коли особи, щодо яких вже застосовано, або ж вирішується питання про застосування санкцій, ініціюють безпосередньо або опосередковано через вплив на юридичні особи боргові зобов’язання цієї юридичної особи з метою створення передумов для отримання арбітражного рішення третьою особою для виведення активів із-під санкцій та/або їх “обходу” у порядку визнання та надання дозволу на виконання арбітражного рішення. <...>**

147. Відповідно до вищезазначених обставин, прийнятих Верховним Судом до уваги, Верховний Суд не бачить підстав не погоджуватися з власним висновком, зробленим у справі № 909/130/24, та висновком ВАКС у справі № 991/4264/24 – ТОВ “КТЗ” є особою, пов’язаною з державою-агресором, оскільки контроль над ним, попри організаційні спроби це приховати від української держави, здійснюють громадяни російської федерації, які під-

падають під дію санкцій відповідно до Указу про персональні санкції від 12 травня 2023 року. Також Верховний Суд погоджується з власним висновком у справі № 909/130/24 про те, що на відповідний договір поруки розповсюджуються обмеження Постанови № 187, що вказує на його нікчемність, що його природа – не економічна діяльність, а спроба штучного “обходу” як дії Постанови № 187 так й санкцій відповідно до Указу про персональні санкції від 12 травня 2023 року, здійснення чого було б порушенням публічного порядку.

148. У Верховного Суду відсутня інформація щодо статусу UAB Generatorius, який би давав підстави для висновку про застосування до цієї компанії приписів підпункту 1 пункту 1 Постанови № 187.

149. Водночас *взяття на себе ТОВ “КТЗ” відповідних зобов’язань поруки явним чином суперечить Постанові № 187 та створює можливості для виведення активів із-під санкцій, передбачених вищезазначеним рішенням РНБО та/або їх “обходу” у порядку визнання та надання дозволу на виконання арбітражного рішення.*

150. Велика Палата Верховного Суду наголошує на тому, що *нікчемний правочин є недійсним уже в момент свого вчинення (ab initio) і незалежно від волі будь-якої особи, автоматично (ipso iure). Нікчемність правочину має абсолютний ефект, оскільки діє щодо всіх (erga omnes). Нікчемний правочин не створює юридичних наслідків, тобто ні для кого не зумовлює переходу / набуття / зміни / встановлення / припинення прав. Саме тому посилатися на нікчемність правочину може будь-хто. Суд, якщо виявить нікчемність правочину, має її враховувати за власною ініціативою в силу свого положення (ex officio), навіть якщо жодна із заінтересованих осіб цього не вимагає (постанова ВПВС від 16 квітня 2025 року у справі № 924/971/23, пункт 186). <...>*

154. Верховний Суд зауважує, що *порушення публічного порядку щодо виконання рішення арбітражного суду може відбутися як шляхом передачі на розгляд арбітражу певної категорії спорів, так і шляхом надання дозволу на виконання рішення арбітражу. В першому випадку, до прикладу, мова може йти про порушення публічного порядку самим арбітражним розглядом спорів, які законодавством України віднесені до виключної компетенції українських судів, а в другому випадку мова йде про порушення публічного порядку шляхом визнання та надання дозволу на виконання арбітражного рішення в силу конкретних обставин такого виконання або його наслідків відповідно до визначених українським законодавством умов, зокрема, заборон на певні дії або певних санкцій тощо.*

155. Верховний Суд дійшов висновку про помилковість висновку Суду першої інстанції, що суд вирішує питання застосування статті 478 ЦПК України виключно на підставі наявності звернення особи, що заперечує проти визнання та надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу. З буквального змісту статті 478 ЦПК України випливає, що цей висновок стосується виключно підстав для відмови у визнанні і наданні дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу прохання сторони, проти якої воно спрямоване, передбачених пунктом 1 частини першої цієї статті ЦПК України.

156. Що ж стосується пункту 2 частини першої цієї статті ЦПК України, то відповідні питання *не можуть залежати від волі учасників арбітражного розгляду та виключно від їх ініціативи у судовому спорі щодо визнання та надання дозволу на виконання рішення міжнародного комерційного арбітражу.*

157. Зокрема, неможливість передання на вирішення міжнародного комерційного арбітражу певного спору впливає з приписів закону, якого суд дотримується незалежно від аргументів сторін спору та їх доказів, а оцінку надає, у тому числі у контексті принципу “*jura novit curia*” (“суд знає закони” – дивитись, наприклад, постанову Великої Палати Верховного Суду від 15 червня 2021 року у справі № 904/5726/19, пункти 6.56–6.58), який полягає у тому, що: 1) *суд знає право*; 2) *суд самостійно здійснює пошук правових норм щодо спору безвідносно до посилення сторін*; 3) *суд самостійно застосовує право до фактичних обставин спору (da tibi factum, dabo tibi jus).*

158. *Захист публічного порядку в Україні взагалі не може бути віднесений судом до виключної ініціативи учасників судового спору та відповідно до приписів статті 2 ЦПК України й наведених вище положень Конституції України, які знаходять свою конкретизовану реалізацію у правових нормах, які регулюють діяльність судової системи України, є дійсно обов’язком суду ex officio, тобто за офіційним обов’язком – відповідно до закону (mutatis mutandis дивитись, наприклад, постанови Великої Палати Верховного Суду від 16 листопада 2021 року у справі № 904/2104/19 (пункти 9.16 та 9.42), від 18 грудня 2024 року у справі № 907/825/22 (пункт 47), від 12 листопада 2025 року у справі № 306/2708/23 (пункт 60)).*

159. У питаннях захисту цивільним судом публічного порядку *ex officio* він, керуючись приписами статті 2 ЦПК України, має право ініціативи у дослідженні доказів, особливо коли надані сторонами докази викликають сумніви. Водночас міра такої ініціативи вкладається у принцип розумності, оскільки суд у даному випадку не виступає слідчим органом. У цій справі Суд першої інстанції взагалі вважав, що тільки сторони мають йому довести порушення публічного порядку як умову застосування статті 478 ЦПК

України. Водночас, враховуючи встановлені обставини, у тому числі преюдиційні, є очевидним, що ТОВ “КТЗ” приховало від Суду першої інстанції обставини, які мають суттєве значення для вирішення питання застосування статті 478 ЦПК України. Водночас Верховний Суд бере до уваги також те, що ТОВ “КТЗ” усунулось від участі у розгляді Заяви Судом першої інстанції та надало виключно формальне заперечення на неї.

ЮРИДИЧНИЙ ЖУРНАЛ

“ПРАВО УКРАЇНИ”

3
2026

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 23026–12866ПР від 28.12.2017 р.

Редагування *О. Красненко*
Комп’ютерна верстка *О. Карташової*
Художнє оформлення *С. Мяглова*

Підп. до друку 30.04.2026. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Офсетний друк.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 18,8. Зам. ____.
Ціна договірна.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:
вул. Загорівська, 17–21, м. Київ, 04107, Україна
Телефон: +380(66) 972-39-27 (редакція)

<https://pravoua.com.ua/uk/pages/subscription>

Відповідальність за достовірність інформації, що міститься в друкованих матеріалах,
несуть автори. Редакція не завжди поділяє авторську точку зору.

Віддруковано у друкарні ТОВ “Про Формат”
Україна, 02005, Київ, вул. Каховська, буд. 64

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5942 від 11.01.2018 р.